

Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek

Gazdaság-Régió-Társadalom

Strategic Issues of Northern Hungary

Economy-Region-Society

térgazdaságtani és az üzleti kutatások lektorált tudományos folyóirata.

Megjelenik évente háromszor a Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kara és a Terület és Településfejlesztők Magyarországi Egyesülete támogatásával.

A folyóiratban megjelenő tanulmányokat két független szakértő lektorálta és ajánlotta közlésre.

[Magyar Tudományos Akadémia IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztály, Regionális Tudományok Bizottsága: C](#)

A folyóiratot indexeli: EBSCO, REPEC, Magyar Tudományos Művek Tára

XVII. évfolyam 3. szám

www.strategiaifuzetek.hu

Kiadó:

Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kar

Szerkesztőség:

Miskolci Egyetem

Gazdaságtudományi Kar

E-mail: strategiaifuzetek@uni-miskolc.hu

Felélő kiadó:

Veresné Dr. Somosi Mariann

Főszerkesztő:

Dr. Kocziszky György

Szerkesztő bizottság tagjai:

Dr. Balaton Károly

Dr. Benedek József

Dr. Elekes Tibor

Dr. Nagy Egon

Dr. Nagy Zoltán

Dr. Pulay Gyula

Dr. Michael Schenk

Dr. Sikos T. Tamás

Dr. Tóth Géza

Dr. Varga Norbert

Veresné Dr. Somosi Mariann

Szerkesztőségi titkár:

Dr. Lipták Katalin (liptak.katalin@uni-miskolc.hu)

Technikai szerkesztő:

Serdült Balázsné (reginfo@uni-miskolc.hu)

Nyomdai munkák

MAXIMA CS-A Nyomdai és Kereskedelmi Szolgáltató Kft.

ISSN 1786-1594 (Nyomtatott)

ISSN 2560-2926 (Online)

Tartalomjegyzék / Contents

TANULMÁNYOK

<i>Nagy Egon</i>	4
Világrend-váltás a koronavírus-járvány árnyékában	
<i>Benedek József</i>	30
A társadalmi innováció társadalmi-gazdasági, fenntarthatósági feltételeinek vizsgálata -Észak-magyarországi viszonylatban	
<i>Gyulai Éva</i>	44
Az Észak-magyarországi régió épített öröksége	

MŰHELY

<i>Siskáné Szilasi Beáta</i>	60
A társadalmi és települési konfliktusok megjelenése járási szinten az Észak-magyarországi régióban – adatok és térbeliség	
<i>Orosz Dániel</i>	71
Lakáspiaci tendenciák az Észak-magyarországi régióban	
<i>Mélypataki Gábor – Tóth Hilda</i>	84
Foglalkoztatási kérdések, különös tekintettel a foglalkoztatási formák és a szociális ellátás jogi és gazdasági eszközeire az abaúji térség példáján keresztül	

KÖNYVSZEMLE

<i>Kocziszky György</i>	92
Sikos T. Tamás (szerk.): Az élelmiszer-ellátási láncok sérülékenysége	

ANGOL NYELVŰ ÖSSZEFOGLALÓK/ SUMMARIES

Szerkesztői előszó

Az egymást követő, immár második pandémia hullám felülírta az elemzőknek a gazdasági növekedésre, a tőke- és munkajövedelmekre, a monetáris és költségvetési politikákra, az államadósságokra és a költségvetési hiányokra irányuló előrejelzéseit.

A sokk hatására a közgazdaságtan és a gazdaságpolitika művelői ma már nem azon vitatkoznak, hogy szükség van-e állami beavatkozásra, hanem azon polemizálnak, hogy a munkahelyek megőrzése, a gazdaság helyreállítása érdekében tett kormányzati szerepvállalások, a jegybankok államadósság finanszírozása érdekében tett lépései elégségesek-e, ill. milyen további lépésekre van, lehet szükség a járványidőszak esetleges elhúzódása esetében.

Ismét megváltozott a neoliberais mainstreamról alkotott álláspont. A szakértők keresik a gazdaságok újraindításának korábbiaktól eltérő megoldásait, miközben a visszapattanás időpontja, formája és nagysága ma még közel sem világos.

Folyóiratunk idei, harmadik száma első tanulmányának szerzője Nagy Egon a koronavírus járvány geopolitikai összefüggését, várható gazdasági-hatalmi hatásait vizsgálja.

Eddigi tapasztalataink szerint az egzogén sokkok által bekövetkezett regionális gazdasági visszaesések mértéke a periférián kisebb, mint a magtérsekben. Ez természetesen nem jelenti a perifériák helyzetének abszolút értelmű javulását, sőt! Ezért egyre nagyobb jelentősége van a helyi gazdasági kezdeményezéseknek, a társadalmi-gazdasági innovációknak, amelyek a tapasztalatok szerint a támogatási források kifizásával fennmaradási, megújulási problémákkal küzdenek.

Benedek József összefoglaló tanulmányában ezeknek a fenntarthatósági feltételeit vizsgálja. Az Észak-magyarországi régió épített örökségének első, teljességre törekvő elemzésére vállalkozik Gyula Éva különböző korszakokat és építészeti stílusokat áttekintő, elemző tanulmánya. A Műhely rovatban három, az Észak-magyarországi régiót érintő kutatás eredményeit összefoglaló írást közlünk.

Siskáné Szilasi Beáta a társadalmi és települési konfliktusok sajátos összefüggéseit elemzi. Orosz Dániel a régió lakáspiaci helyzetét hasonlítja össze az országos tendenciákkal.

Mélypataki Gábor és Tóth Hilda szerzőpáros az abaúji kistérségben az egyes foglalkoztatási formák jogi és gazdasági eszközei változásának hatását elemzik.

Könyvszemle rovatunkban Sikos T. Tamás szerkesztésében megjelent „Az élelmiszer-ellátási láncok sérülékenysége” c. könyvet ajánljuk, ami a téma holisztikus feldolgozására vállalkozik. Így méltán számíthat a szélesebb olvasó közönség érdeklődésére.

2020. november

Kocziszky György

TANULMÁNYOK

Nagy Egon

Világrend-váltás a koronavírus-járvány árnyékában

A 2020-ban ellenőrizhetetlenül terjedő koronavírus járvány nemcsak gazdasági megpróbáltatásokat fog okozni a világ számára, hanem a gazdasági-hatalmi átrendeződések katalizátorává is válhat. Ez a kiinduló tézis annál is inkább megáll a lábán, mert a vírus terjedésének közepette egy rendkívüli vehemenciával kibontakozó, kölcsönös vádaskodásokra épülő kommunikációs háború bontakozott ki az Egyesült Államok és Kína között. Az egészségügyi globális vészhelyzetben Kína összességében válságállóbbnak tűnik gazdasági értelemben, ami fölgyorsíthatja az amerikai-kínai hegemoniaváltást a világpolitikában. Mindezt fölerősítik azok a belső instabilitást tükröző tünetek, melyek az amerikai társadalomban az elnökválasztás évében a fölerősödő békétlenség formáit mutatják, illetve az Európai Unióban dezintegrációs veszélyeket gerjesztenek. A tanulmány ezen kiindulópontok és részleteiben elemzett, a múltbeli fejlődést is vázoló premisszákat mentén igyekszik igazolni azt a föltevésünket, hogy a növekvő antagonizmusok és gazdasági-hatalmi rivalizálás közepette hogyan bontakozhat ki a jövőben egy korlátozott, új hidegháború Kína és az Egyesült Államok között. Vázzuk azoknak a hatalmi csoportosulásoknak a kontúrjait, melyek szorosabb vagy lazább szövetségek révén e fokozatosan kétpólusúvá bővülő új világrendben öltenek majd testet.

Kulcsszavak: kétpólusú világrend, korlátozott hidegháború, Egyesült Államok, Kína, szövetségi rendszerek, koronavírus-válság

JEL-kód:

<https://doi.org/10.32976/stratfuz.2020.19>

Általános bevezető

Példátlan izgalmas kortanúként megélni olyan korforduló időszakokat, melyekről bizvást állíthatjuk, hogy a jövő évszázadok alakításában meghatározó kiindulópontként fogják majd számon tartani az elkövetkező generációk. A világpolitikai hegemoniaváltás bizonytalansággal, várakozásokkal (kivárással), szorongásokkal vagy reményekkel tölthet el minden olyan aktív és értő figyelőt, aki érzékkel, értően vagy pusztán kíváncsisággal szemléli a fölgyorsult eseményeket.

A jelen értekezés kísérletet tesz fölvázolni a mozgásteret és kényszerpályák dialektikáját, mely meghatározza középtávon a világhatalmi sakkjátszmák kimenetelét, olyan katalizátorjelenségek folyamányaként is, mint amilyen a globális egészségügyi válsághelyzetet kiváltó *koronavírus-járvány*. A járvány kimeneteléről, elhúzódásáról még sejtelmünk sem lehet jelen pillanatban, ezért felelőtlenség lehet váteszi szerepben tetszelegni. Mindazonáltal a rövid távú hatásai is annyira drasztikus gazdasági következményekkel járhatnak, hogy tartós és irreverzibilis egyensúlytalanságokat, kibillenéseket okozhatnak a világ gazdasági rendben, amelyek rányomhatják a bélyegüket a geopolitikai erőpróbákra is.

Feltevéseink abból indulnak ki, hogy az Egyesült Államok és Kína egyre egyértelműbben kibontakozó világpolitikai mérkőzése a gigások harcára emlékeztető párviadallá alakul, melyben egy olyan erőegyensúly látszik kibontakozni, amely érzékenyen tartható csak fönn. Ez az erőegyensúly azonban mindenképp megörzendő, mert ellenkező esetben végzetes

szereptévesztésből eredő konfliktusdominóba kergetheti a feleket, mely beláthatatlan következményekkel járhat a világképére.

Központi fogalmunk, mellyel a leggyakrabban fogunk operálni, a Henry Kissinger-től kölcsönzött *világrend*, melynek új egyensúlyi pontja meghatározó lesz a nemzetközi stabilitás és a béke fönntarthatósága szempontjából.

Az új világrend fejlődési perspektívája az *amerikai-kínai kétpólusosság* irányába hat, melynek növekvő antagonizmusa egy új *hidegháború* körvonalait látszik megrajzolni. Megítélésünk szerint egy, a korábbi hidegháborúnál átjárhatóbb világrendet formáló, nem ideáltipikus, de mindenképp egyensúlyi helyzetet teremtő esetleges új hidegháború kibontakozása is megfelelőbb alternatíva egy világegésnél. Ez valószínűsíti azt, hogy az újonnan kibontakozó kétpólusosság újból az *elrettetésen*, valamint a *kölcsönösen biztosított megsemmisítő* erőn alapuló egyensúlyi állapotban fogja megtalálni azt a választóvonalat, mely a béke fönntartásához elengedhetetlen. Ez a kétpólusos rendszer közötti *rugalmasabb választóvonal*, ha fönntmarad, biztosítani fogja a békés egymás mellett élés olyan föltételrendszerét, mely sokkal nagyobb társadalmi-gazdasági-kulturális átjárhatóságot fog biztosítani a hatalmi szempontok szerint elkülönülő szembenálló felek közt, mint a huszadik századi hidegháború ideológiai szembenállásra épülő vetélytársai közt. A mai, mélységében globalizált világ, a gazdasági, kulturális és környezeti globalizmus több szálon összefonódott viszonyrendszerével nem teszi lehetővé, hogy a szocialista és kapitalista világrend hidegháború alatti izolációja megismétlődjön az új kétpólusosság keretrendszerében. Ez más szóval azt jelenti, hogy a jövőbeni ellenséges országok és szövetségi rendszerek közt elképzelhetetlenek a hermetikusan lezárt határok, az emberek, áru, tőke és információ szabad áramlása ma már lényegesebben korlátozottan, csak bizonyos csekély számú stratégiai elemeiben szűrhető. Magyarán sehol sem várható új vasfüggöny leereszkedése, de a két pólus, Kína és az Egyesült Államok, valamint szövetségi rendszereik között találni kell egy új, egyensúlyi modus vivendit.

Ennek fényében a tanulmány a jövőbeni két szuperhatalom és az általuk épített lehetséges világrend anatómiáját próbálja fölvázolni. A központi elemzés ilyen értelemben Kínára és az Egyesült Államokra fókuszál, illetve a holdudvarukban szerveződő regionális hatalmakra, melyek a két főhatalom másodlagos függvényeként szerepelnek csupán. A nyugati világrend az Egyesült Államok mellé rendeli az Európai Uniót és, meglátásunk szerint egyre inkább Indiát – következésképp e hatalmi centrumok jövőbeli szerepkörét az Egyesült Államok erőterének vizsgálatába illesztjük. A fölsorolt centrumokat valószínűleg ki fogják egészíteni az Egyesült Államok köré tömörülő harmadlagos játékosok, úgy, mint Japán és az öböl-menti gazdag olajtermelő arab államok némelyike (Szaúd-Arábia, Egyesült Arab Emírségek, Bahrein, Jordánia).

Az antagonisztikus rivális Kína, analóg módon, középtávon Oroszországot tudhatja majd maga mellett komplementer, alárendelt hatalomként. Ezért Oroszországot ebben az egyenletrendszerben csak alárendelt másodhegedűsként, Kína függvényeként tudjuk értelmezni és, ennek megfelelően, a Kínai erőter részeként ejtünk csak róla szót. Harmadlagos tényezők a Kína melletti koalícióban a hagyományosan Kína-partner Pakisztán, illetve egyre inkább Irán, azáltal, hogy a perzsa államot a Trump kormányzat páriává tette az atomalku egyoldalú fölruházásával.

Természetesen a két körvonalazódó szembenálló blokk (még nem lehet teljességében konkretizálódott szövetségi rendszerekről beszélni) magukban hordoznak még néhány jelentősebb középhatalmi ambícióval vagy valós középhatalmi képességgel fölruházott aktort, akikről szintén szót ejtünk majd.

1.táblázat: A világ vezető hatalmi centrumai bázisparamétereinek átnézeti, összehasonlító táblázata

	Népesség (millió fő)	GDP (milliárd dollár)	GDP/fő (ezer dollár)	2020-ra prognosztizált növekedés a GDP százalékában
Egyesült Államok	328	20 810	63,5	-4,3
Kína	1404	15 220	10,84	1,9
Európai Unió 27	447	15 600	34,8	-7,6
Oroszország	143	1 460	9,97	-4,1

Forrás: imf.org

A fenti táblázatban összefoglalt alapmutatók híven tükrözik az aktuális kiinduló állapotokat az egyre elkeseredettebb globális hatalmi erőpróbában, ami a fő akciócentrumok között kibontakozóban van. Ez egyértelműen igazolja Kína megnövekedett súlyát, mely az elmúlt négy évtized belső reformjainak és a globalizációs, gazdasági liberalizációnak a páratlanul sikeres egyvelegeként jöhetett létre. Kína mára államkapitalistának nevezhető berendezkedése teljesen megszabadult a merev, sztálinista voluntarizmustól, és a fennmaradt ötéves tervezés is egy tőkés rendszerben megvalósuló hiperracionális gazdaságpolitika kivetülése. A globalizmus által előtérbe helyezett, globális termelési láncokra és outsourcing-ra épülő kínai növekedési modell nagymértékben alapozott a konfucianus-taoista fegyelemre, munkamorálra és a tudásra-tanulásra, mint erényekre, amit halmozott versenyelőnyre konvertált a nemzetközi gazdaság színterén. Mindazonáltal megállapítható, hogy közeljövőben valószínűleg egyetlen hatalom sem éri majd el a globális GDP legalább 30 százalékát, magyarul a világgazdaság is egyre inkább egy multipolárisabb fejlődési irány felé mozdul el.

Ugyanakkor a koronavírus-járvány első szakaszában a kilábalási esélyek is Kínának kedveznek, mert, bár „megtépázódtak” korábbi impozáns növekedési mutatói, a világgözpontok közt lényegében egyedül maradt Kína a pozitív növekedési tartományban. A járvány kiváltotta átmeneti gazdasági visszaesések tekintetében is mérsékeltőbbek a kínai veszteségek, ugyanis 2020 januárjában, mikor a járvány következtében a kínai gazdasági zslugordás a mélypontját érte el, ez is mindössze -6,8% volt, szemben az Egyesült Államok 2020 második negyedévi -31,4%-os GDP-mélyrepülésével szemben (Forrás: tradingeconomics.com, cnbc.com). Ezekben a trendekben szerepet játszanak a bázisadatok is, a kínai kiinduló mutatók által biztosított nagyobb gazdasági lendület utóhatásai. Ugyanakkor nem tekinthetünk el az érett piacgazdaságok nagyobb válságérzékenységtől sem azért, hogy a szolgáltató ágazatokra való domináns támaszkodás, ilyen zslugorodási időszakokban nagyobb sérülékenységet okoz, ugyanakkor a döntően földolgozóiparra építő gazdaságok válságállóbbnak bizonyultak. Megjegyzendő, hogy az Amerika koordinálta szövetségi rendszer belső magját képező Európai Unió visszaesése is számottevő – a 2020-as évre előrevetített zslugorodása a legnagyobb mértékű a szóban forgó szereplő közül (-7,6%).

A hatalmi harcok politikai és kulturális modellek egymásnak feszülését is jelentik, ugyanis az Egyesült Államok köré szerveződő hatalmi centrum a részvételi demokrácia, a joguralmi modell és az egyéni szabadságjogok primátusát helyezi előtérbe a Kína köré szerveződő hatalmi centrum által preferált autokrata, felülről irányított demokrácia, jóval központosítottabb társadalomszervezési mintázataival szemben. Ilyen kontextusban, a vázolt társadalomfilozófiai töréspontokat a fennálló modellek közt beilleszthetjük a Dani Rodrick-féle globalizációs trilemma-modellbe is (Forrás: <https://www.youtube.com/watch?v=szVrKJrvmjA>).

Ez a modell a jelenkori globális társadalmi-gazdasági folyamatokat három fő vezérlő komponens köré szerveződve magyarázza, melyek közül csak kettő érvényesülhet teljességében szimultán, miközben a harmadik komponens kizáródik vagy konfliktusban áll a másik kettővel. E három komponens a demokrácia, a globális világgazdasági beágyazottság és a nemzeti szuverenitás. Az Egyesült Államok köré szerveződő erőterben, a Nyugathoz tartozó magállamokban, kis hangsúlyeltolódásokkal a belső demokratizmus és a világgazdasági globalizmus elfogadása együtt érvényesül, miközben a szuverenitásuk bizonyos elemeit földadják a kompromisszumos közös döntéshozatal oltárán és a belső elitjeik nagyrészt lemondanak a kapitalista fejlődésből kivonható járadékok fölötti ellenőrzési jogról. Ezzel szemben a kínai vagy orosz modellben egy jóval centralizáltabb, szélesebb mozgástérrel bíró és korruptabb kormányzati modellben a demokratikus jogok csorbulnak, de ez az állammodell is teljesen betagozódik a neoliberális elvek mentén szerveződő gazdasági globalizmusba. A szuverenitás és demokrácia szimultaneitása pedig a múlté, mert a hiperglobalizációt megelőző brenton woods-i rendszer sajátja volt, mikor a Nyugat a legutolsó nagy prosperitási hullámot érte meg, a második világháborút követő gazdasági boomot meglovagolva. A két rivalizáló hatalmi tömb kontúrjai annál is inkább kirajzolódnak, mert mélyülni látszik a köztük főnálló értékalapú, ideológiai összetűzés a demokrácia szerepét és értelmezését illetően.

Kína – a feltörekvő hatalom kihívása

Kína egy négyezer éves civilizáció örököse és a mai, magát kommunistának mondó rezsim is az úgynevezett „középső birodalom”, a Sang-dinasztiától működő államalakulat jogutódjaként definiálja önmagát. Az ókori királyságok egységesítését Csin Si Huang-ti hajtotta végre Kr. e. a 3. században – ekkortól beszélhetünk Kínai Birodalomról a Csin dinasztia idejéből. A kínaiak történelmük során ügyes fondorlattal úgy védekeztek az idegen behatolókkal szemben, hogy kitértek a nyomásuk elől és reziliens módon, rugalmas ellenállást tanúsítva végül magukba olvasztották a behatolókat. Ez történt a 13. századi mongol betörés idején és a 17. századi mandzsu invázió idején. Mindennek az alapját az az attitűd képezi, melyet a kínaiak az ókori híres stratégájuktól és filozófusuktól, Szun-ce-től tanultak, aki Kr. e. a 6. században élt és alkotott. Szun-ce azt tanította, hogy egy csatában legokosabb kivárni azt a pillanatot, hogy az ellenfél végzetes hibát kövessen el, és azt követően, hirtelen lecsapva döntő vereséget kell mérni rá (Kissinger, 2014, p. 120). Az álcázó, megtévesztő, óvatosságra épülő taktika, valamint az ellenségek egymás ellen való kijátszása, illetve a türelmes hozzáállás szintén a szun-ce-i tanokból vezethető le. Ezzel a magatartással élte túl Kína a 19. századi megaláztatásokat, melyek az első és második ópium-háborúval kezdődtek. Ezt az időszakot nevezzük a megaláztatások korszakának 1839 és 1949 között (Gernet, 2005, p. 428). A kínai nemzeti ébredés egyik lépcsőfokát képezte a boxer lázadás, melyet az európai és japán gyarmatosítók koalíciója vert le 1900-ban. Ezt követte a szintén a gyarmatosítás keserű tapasztalataiból táplálkozó 1911-es forradalom, mely azonban már a külső elnyomással szembeni belső tehetetlenség ellen irányult és a mandzsu eredetű Csing-dinasztia bukásához vezetett. Ez a Szun Jat-szen vezette, császárságot megbuktató fölkelés már a republikánus nacionalizmus jegyében folyt. Ezt követően a nacionalista tábor belső riválisokat kapott a két világháború közt a bolsevik eszmék behatolásával egyidejűleg, és az időszak a Csang Kaj-sek vezette Kuomintang nacionalista csoportosulás, illetve a Mao Ce-tung irányította kommunisták között zajló polgárháborúval írható le. Közöttük átmeneti tüzszünetet és taktikai szövetséget idézett elő a japán invázió és a második világháború végigharcolása a japán megszállók ellen 1936 és 1945 között. Kína a 19. századi koncessziós területekre való felosztást félgyarmati státusban élte meg, de ugyanígy a japán megszállók sem tudták teljességében meghódítani és „megemészteni” az óriásországot. Kínát a védekezésben, ellenállásban és túlélésben nemcsak a szun-ce-i tanok alkalmazása segítette, hanem az ország „feneketlen zsák” jellege, vagyis az Oroszországhoz hasonlatos stratégiai mélység, ami egy „heartland-szerű” hátszország meglétét jelentette, ahova stratégiai visszavonulást eszközölhettek a kritikus időszakokban.

A japánok kiűzését követően 1945-ben kiújult a kommunisták és nacionalisták párharca, amiből a Mao Ce-tung vezette gárda került ki győztesként és 1949-ben kikiáltották a szárazföldi Kínán a sztálini ihletésű Kínai Népköztársaságot. A Kuomintang egységei, Csang Kai-sek vezetésével Tajvan szigetére vonultak vissza, ahol egy független, szakadár államot alapítottak meg, Kínai Köztársaság hivatalos néven. Tajvant a világ államainak többsége nem ismeri el, mert kínai retorzióktól tartanak Tajvan diplomáciai elismerése esetén. A Kínai Népköztársaság ugyanis ragaszkodik az „egy Kína” elvhez és igényt tart a szigetre is, amelynek függetlenségét nem ismeri el.

A kommunista párt mao-i uralma idején a kínai fejlődés egy vargabetűkkel tarkított, tragikus, voluntarista fordulatokban gazdag eseménysorozaton ment keresztül. Az első öt éves tervek kezdeti sikerein fölbuzdulva, az irracionális, akaratlagos gazdaságpolitika a munkaerő minél átfogóbb, extenzív mozgósítása által kívánta a Nyugatot mihamarabb utolérni egy olyan dugába dőlt modernizációs kísérlettel, amely a „nagy ugrás” néven vonult be a történelembe, és amely 1958 és 1965 között tartott (Horváth-Probáld-Szabó, 2008, p. 467). Ennek a kudarcos fölzárkózási kísérletnek az általános inség és egy több mint 20 millió áldozatot követelő éhínség lett a következménye.

A „nagy ugrás” egyértelmű tragikus következményét leplezendő, Mao figyelemelterelő jelleggel és a permanens forradalom igényétől vezéreltetve le akart számolni teljesen a „múlt Kínájával”, annak konfucianista gyökerű hagyományaival. Példátlan értelmiség-üldözésbe kezdtek és a régi kommunista káderek egész sorát börtönözték be, vagy küldték átnevelő táborokba. Az akciót az úgynevezett fanatizált „vörös inges” pártkatonákkal hajtották végre, pillanatra sem hagyva lélegzetvételnyi pihenőt az állandósult forradalomra „idomított” kínai tömegeknek. Mao uralmának utolsó fázisában a két kommunista hatalom, Kína és a Szovjetunió kapcsolata oly mértékben megromlott, hogy határvillongások törtek ki és a szovjetek már megelőző atomcsapást akartak mérni a lop nor-i kínai atomlétesítményekre. Ekkor lépett a színre Nixon amerikai elnök zseniális nemzetbiztonsági főtanácsadója és későbbi külügyérje, a kiváló tárgyalástechnikát alkalmazó Henry Kissinger, aki előkészítette a kommunista Kínába a történelem első amerikai elnöki látogatását és a kétoldalú amerikai-kínai kapcsolatok újbóli fölvételét 20 esztendő kihagyás után. Ez a kapcsolatfölvétel kihasználta mindkét fél számára előnyös módon a kínai-szovjet kapcsolatok megromlását – Kínát kivonta korábbi elszigeteltségéből és biztosította a hátszögét egy szovjet agresszió esetére, míg az Egyesült Államok gyengithette a szocialista tömböt, rést ütve a szovjetek világrendszerén, egyben gazdasági kapcsolatokat is nyitva egy addig kihasználatlan piaci célpont irányába. Ahogy Kissinger kiegyensúlyozottan fogalmazott, az Egyesült Államok akkoriban közelebb állt a két rivális kommunista hatalomhoz külön-külön, mint ahogyan azok egymáshoz viszonyultak.

Ezt a nyitást követte 1979-ben, Carter elnök idején a diplomáciai kapcsolatok fölvétele, amiben fontos szerepet játszott idősebb George Bush, egykori amerikai elnök, aki ezt megelőzően diplomáciai összekötőként szolgált Pekingben, ezt követően pedig a CIA elnöke lett.

Az államszocializmus nyolcvanas évekbeli nemzetközi mélyrepülése idején, majd a kilencvenes években a szocialista világrendszer összeomlása után Kína és az Egyesült Államok viszonyát egy korrekt és konstruktív partnerség jellemezte. Kína fejlődése azután pörgött föl igazán, miután 2002-től amerikai beleegyezéssel a Kereskedelmi Világszervezet (WTO) tagja lett, a globalizáció ugyanis a félperiféria államoknak jelentett kivételes gazdasági fölhajtóerőt akkoriban. A szabadkereskedelem rövid időn belül az élvonalba röpitette Kína gazdaságát, a világ első kereskedő nemzetévé avanszálva, hatalmas többleteket halmozva föl kereskedelmi partnereivel szemben és ebből nagyfokú eredeti tőkeföhalmozást hajtva végre a folyamatosan aktív folyó fizetési mérleg révén is.

A kínai külpolitika mind a mai napig követi a szun-ce-i hagyományokat, úgy ahogyan azt Teng Hsziao-ping fogalmazta meg plasztikusan, számítóan kivárá alapállásra intve kortársait: „Higgadtan figyeljünk; biztosítsuk a pozícióinkat; józanul mérjük föl az eseményeket; rejtjük el a képességeinket és várjuk ki, amíg eljön a mi időnk; legyünk visszafogottak, s soha ne akarjuk a vezető szerepet” (idézi: Brzezinski, 2013, p. 119). Tengnek tulajdonképp sikeres volt az a

modernizációs kísérlete, amely ugyanolyan célzattal indult, mint a kudarcos gorbacsovi kísérlet a Szovjetunióban, jóllehet, Kína sokkal homogénebb nemzetiségi térszerkezete lényegesen jobban a kohézió belső megóvását eredményezte, szemben a szovjet centrifugális erők sokaságával.

Kína elmúlt négy évtizedes fölemelkedését a teng-i nyitást követően végig ez a szerény vagy álszerény magatartás jellemezte, hogy az ország ne vonja magára a külvilág ellenszenvét és irigységét, hogy semmilyen ellenszél ne akadályozza a kínai gyors konvergenciát a fejlett világhoz. A 2010-es évektől kezdve azonban az üstököszerű kínai növekedés egyre inkább kiváltotta az amerikai féltékenységet tekintetben, hogy a világrend vezető szerepének és diktáló államának szerepkörét ki fogja a jövőben betölteni. Ez a féltékenység nemcsak az amerikaiak részéről jelentkezik, hanem félelemmel vegyes távolságtartást vált ki olyan hagyományos regionális riválisokból, mint Japán, India, Vietnám és Dél-Korea. De a tágabb ausztró-ázsiai régióban Ausztrália és Új-Zéland is régóta táplál egy olyan félelmet, hogy északról hatalmas áradatban mongoloid népség fogja előzőlni – és ezt a valós vagy képzelte fenyegetést ugyancsak Kína testesíti meg leginkább számukra.

A jelenkorban Kína fő geopolitikai expanziós irányát a Csendes-óceán felé való kitörés szándékával írhatjuk le, merthogy a környezetében lévő kisebb államok növekvő főbiája az új kínai óriástól szerves dialektikában bontakozik ki Kína azon félelmével egyidőben, hogy a főntebb felsorolt környező államokat fölhasználva az Egyesült Államok tulajdonképp Kína stratégiai bekerítésén dolgozik. Ez a kínai félelem még inkább igaz volt akkor, amikor az Obama kormányzat a TPA (Transz-csendes-óceáni Partnerség) egyezményt tető alá hozta és nagy megkönnyebbülést jelentett a kínaiak számára annak fölmondása Trump elnök alatt. Sokan e cselekedet miatt, akkor kifordították Trump elnök 2016-os hazai kampány-hívószavát, oly módon parafrázálva azt, hogy „Make China great again”. Ennek jegyében is, 2020-ra Kína sikeresen végrehajtott egy olyan flottafejlesztést a progresszíven növekvő katonai összkiadásainak keretében (amelyek a GDP 2%-a körül mozognak jelenleg), aminek a révén a hadihajók számában már megelőzte az Egyesült Államokat, ennek ellenére a flottájának a tüzereje és technológiai szintje még mindig jelentősen elmarad az amerikaiétól. Mivel a jövőben Kínának fő ellenfélként egy maritim hatalommal kell megmérkőznie és hatalmi kiterjesztésének elsődleges iránya a Csendes-óceán, ezért a haditengerészet kiemelt fontosságúvá vált a kínai „power projection” tervezetekben. Láthatóan Kína nem kívánja megismételni a 15. század eleji stratégiai hibáját, amikor a Ming dinasztia idején Cseng Ho admirális flottáját nem fejlesztette tovább ütőképes haditengerészetté és ezzel lemondott a más földrészek felé való terjeszkedésről, átengedve a terepet az európai gyarmatosítóknak (Kennedy, 2011, pp. 29-30).

Gazdasági vonatkozásban Kína távlatos fejlődése nagyban fog arra alapozni, hogy az ország további pozíciókat vívjon ki magának a jövő digitális gazdaságának szervezésében. Számos területen sikerült egy olyan státust kiharcolnia magának, ami az innovációkat diktáló kulcsszereplő pozíciójának felel meg – gondoljunk csak a Huawei által kézben tartott legfejlettebb, az üzleti élet digitalizációját meghatározó 5G mobiltechnológiára. Nem véletlen, hogy az Egyesült Államok éppen a Huaweiit igyekszik kiszorítani ebből a játszmából és nemzetbiztonsági megfontolásokból is arra készíti szövetségeseit, hogy az érzékeny információk védelme érdekében tartózkodjanak a kínai távközlési óriással való együttműködéstől. Válaszlépésként Kína és Oroszország elhatározták, hogy közösen, a legrövidebb időn belül megkísérik egy, az Androiddal versenyképes alternatív operációs rendszer kidolgozását, amivel függetlenítik magukat és termékeiket az amerikai szoftver-monopóliumtól.

Ugyanakkor a fölgyorsuló digitalizáció és automatizáció megnöveli a termelési láncok integrált kezelésének a lehetőségét. Ez fölértékeli a termelési kapacitásoknak a felvevőpiac-közeli elhelyezését, ami egy relokációs forradalmat indíthat el. A pandémia is rávilágított arra, hogy a járvány miatti termelés kiesések, a térben szétforgácsolt termelő-alegységek által indukált növekvő fertőzési kockázatok is az onshoring felé mozdíthatják el a gazdasági tevékenységek lokalizációját. Nem utolsó sorban a járvány újabb lökést adhat az automatizációnak, mely csökkenti az ágazatok kitétszégét a munkaerőt sújtó biológiai veszélyeknek, és a robotizáció tovább erősítheti azt a tendenciát, hogy a termelőkapacitások újból a centrumországokban, a

kereslethez igazodva lesznek térben elhelyezve, ugyanis itt már nem lesz szempont az alacsonyabb bérköltség, csak a nagyobb szállítási költség minimalizálása. Az új lokalizációk stratégiai szempontokat is követhetnek, párhuzamosan azzal, hogy bizonyos korábbi telephelyek bérelőnyei „elolvadnak”. Jó példa erre az amerikai „Apple” cég termelőkapacitásainak relokalizációja Kínából Indiába. Az Egyesült Államok ezzel egy jövőbeni potenciális szövetségest támogat egy egyre inkább ellenségként kezelt országgal szemben, amely felé ráadásul a technológia-transzfer lehetőségét is meg kívánja gátolni. Kína industrializációra tervezett, intenzív élőkommunikációra alapuló fölzárkózási modellje sokkal sikeresebbnek bizonyult az indiai modellnél, mely az iparosítási fázis kvázi „átugrásával” kívánt modern, szolgáltatói társadalmat létrehozni. A pandémia utáni közvetlen külföldi tőkebefektetések igyekeznek stratégiai megfontolásokból a szövetséges, és ráadásul nagyobb bérmegtakarítással kecsegtető országok felé orientálódni. Ez utóbbi tőkeáramlási mintázat jó alkalmat jelenthet India számára is, hogy a rivális Kínával szemben valamelyest ledolgozzon a fejlődési hátrányából.

Kína, a főnti tendenciákat figyelembe véve, veszteséget könyvelhet el a kiszervezett munkahelyeket illetően, melyek eddig exportra termeltek és meghatározó szerepük volt Kína gazdasági hatalomá emelésében. De a kínaiak már korábban is hosszú távra terveztek és a 2020 október végi pártkongresszusán a Kínai Kommunista Párt kijelölte az endogén növekedési erőforrásokra és belső fogyasztásra jobban alapozó jövőbeni fejlődési pályát. Ennek megfelelően Kína a jövőben fokozatosan letér az exportvezérelt növekedésről, és a külső kényszerek miatt is, egyre inkább a belső piac ellátására koncentrál, fölpörgetve a belső fogyasztást. Ez azt jelenti, hogy folytatja a már korábban megkezdett tendenciát, hogy igyekszik saját, versenyképes transznacionális vállalatokat kiépíteni és jól bevált nyugati brandeket fölvásárolni, hogy a digitalizált, integrált termelési láncok csúcán helyezkedjen el, ahol a profitrealizálás megvalósul. Ez egyértelműen a korábbi egyszerű fizikai munkafolyamatokra alapozó, alacsonyabb hozzáadottértékű termelési szegmensek háttérbe szorítását, és ezeknek a kínai gazdasági erőter feltörekvő partnerországaiba való kiszervezését eredményezi majd. A növekvő belső fogyasztás vélhetően nem fedezhető szabadpiaci körülmények között csupán belső forrásokból, így növekvő importigénnyel is párosulni fog. Ennek megfelelően Kína a növekvő kereslete révén stabilizáló szerepet játszhat a világgazdaságban, munkát adva az általa preferenciálisan kiválasztott importőröknek, növekvő exportjövödelemhez juttatva eddig – többek közt a kínai konkurencia miatt is - háttérbe szoruló szereplőket. Ez több szempontból is stratégiai előnyt jelent Kína számára. Egyrészt hatékonyabban üthet vissza az ellene irányuló kereskedelmi háborúban, hiszen például az aránytalanul nagy kínai külkereskedelmi aktívum miatt Kína nem volt képes arányosan visszaütni az Egyesült Államoknak az Amerikából származó import korlátozásával. Másrészt vásárlóként is növelve a súlyát a nemzetközi kereskedelemben, egyértelműen és hatékonyabban elősegítheti középtávú céljának a megvalósulását, ami a renminbibilől nemzetközi kulcsvalutát alkotna az amerikai dollár háttérbe szorításával. Ez a pénzügyi hegemoniaváltás a jövőben lehetetlenné tenné az amerikai pénzügyi szankciók életbe léptetését, drasztikusan csökkentve Amerika világhatalmi mozgásterét és érdekérvényesítő képességét. Mindehhez még az is szükségeltetik, hogy Kína saját alternatív digitális pénzügyi transzferrendszereket építsen ki, amely tervéhez szintén kapott orosz együttműködési följajánlást.

Paradox módon, éveken át épp az Egyesült Államok kérte ismételtlen Kínát, hogy nagyobb importrészesedéssel és a valutája fölértékelésével vegye ki a részét a külkereskedelmi aszimmetriák csökkentésében, ami azonban elindíthat egy olyan folyamatot, ami az amerikai dollár távlatos „trónfosztását” eredményezheti. Kína most érkezett el egy olyan gazdasági „érettségi” szintre, amikor már megengedheti magának a stabilabb, sőt növekvő nemzeti valutaárfolyamot, és ezáltal kedvezőbb kamatkörnyezetben juthat hitelhez is, és egyre inkább tartalék-, illetve menedékvalutaként kezdenek majd tekinteni a renminbire (Forrás: <https://novekedes.hu/elemezsek/mikor-lesz-a-kinai-juan-a-kovetkezo-dollar>). Ugyanakkor az a föltevés nemigen állja meg a helyét, hogy a jobbára amerikai eszközökben elhelyezett Kínai nemzetközi tartalékok egy túlzottan jelentős gazdasági zsarolási, vagy tömeges piacra dobásuk esetén hatékony gazdasági válaszcspási lehetőséget jelentenének Kína számára az Egyesült

Államokkal szemben, hiszen ezáltal Kína saját tartalékait értéktelenítené el, saját magának is tetemes anyagi károkat okozva.

Egyre fontosabb dimenzió Kína nemzetközi befolyásszerzése terén az úgynevezett kulturális terjeszkedés, vagyis a soft power útján történő pozitív imázsépítés. A teng-i fordulat után a vulgármarxizmussal való szakítás újból lehetővé tette Kína számára a kulturális forradalom idején pusztulásra ítélt konfucianus kultúrkörökség föltámasztását, ami egy tökéletes, és turisztikailag is remekül hasznosítható egyedi arculeletet adott az országnak. A világszerte gombamód szaporodó Konfucius-intézetek ennek a kultúrdiplomáciai misszióknak a föltértékelődését mutatják. Ugyanakkor nem voltak mentesek a botrányoktól sem, mert néhány országban kémkedéssel vádolták meg a központokat, ami egyáltalán nem meglepő, hiszen nemcsak Kína használja hírszerzésre a diplomáciai misszióit. Amerikában a teljes fölszámolásukat is kilátásba helyezték, ami rávilágít az egyesült államokbeli már-már hisztérikus gyanakodásra Kína ellen. A Konfucius-intézetekben ugyanakkor Európában is megfigyelhető az intenzívebb hírszerzői tevékenység fölfutása és az egyetemi-akadémiai közeg, valamint az influencer-újságírók kínai hírszerző ügynökök általi behálózási kitétsége is megnőtt az utóbbi években (Benner Th. – Gaspers J. – Ohlberg M. – Poggetti L. – Shi-Kupfer K., 2018). Ugyanígy nem csökken az ipari kémkedési aktivitás sem, bár sokszor ezt a vállalatfölvásárlások általi technológiatranszferrel igyekeznek pótolni a kínaiak, amely egy legálisabb és kevésbé botrányos formája a fejlett technológia megszerzésének. A járványhelyzet éppen ilyen fölvásárlási szituációk teremtésére alkalmas, amikor komoly értékvesztésen átesett nyugati technológiai cégek, vagy értékes brandeket birtokló vállalkozások a kínai tőketulajdonosok akvizíciós célpontjaivá válhatnak. Okulva a 2008-as pénzügyi válság hasonló negatív tapasztalataiból, az Európai Unió és az Egyesült Államok igyekszik egységes törvényi szabályozással védeni a kínai felvásárlástól azokat a technológiai és egyéb értékes cégeket, melyek részvényei és vállalati kötvényei átmenetileg elértéktelenedtek a koronavírus-járvány hatására és könnyű fölvásárlási prédává váltak. Ez azért is indokolt, mert Kína úgyszintén nem enged hozzáférést külföldi cégeknek saját, stratégiaiainak ítélt vállalataihoz, és így megvalósulhat a paritás elve.

A szun-ce-i álcazó manőverek, szintén a pozitív kép sugallására épülve, sokszor egyoldalú sikerpropagandaként mutatják be Kína társadalomépítési útját, elhallgatva az ország önkényuralmi berendezkedésének árnyoldalait. A koronavírus-járvány kapcsán fölmutatott „maszkdiplomácia” és a válságkezelés kínai kezelésének példátlan hatékonysága is az ország pozitív képét kívánták előtérbe helyezni a nyugati ilyen irányú „hatékonytalansággal” szemben, ami egy egyértelmű kommunikációs hadviselésnek a jele. A kínai nemzetközi kapcsolatokban azonban egyre inkább előtérbe kerülnek az agresszív hangvételre utaló jelek, az expanzív gondolkodásmód előtérbe kerülésével, amit Kína szomszédosági környezete fenyegetésként élhet meg. Hogy a kínai modell mennyire lesz vonzó az ország közelebbi vagy távolabbi környezetének, az azon múlhat, hogy az egészséges önbizalom vagy túlzott magabiztosság kerekedik fölül a geopolitikai erőpróbákban. Ha eluralkodik egy rossz értelemben vett hübrisz, a szun-ce-i óvatossággal szemben, az taszító hatású lehet, főként a kelet- és dél-ázsiai szomszédokra, melyek Amerikához menekülhetnek védelemért Kínával szemben. Lehetséges azonban, hogy a Kínaiak arra alapoznak, hogy a pusztuló növekedésükből adódó roppant méretű kritikus tömeg, ami Kínát jellemzi majd, a józan belátás alapján már a Kínai „akolba” fogja terelni az államok többségét, melyek majd úgy pártolnak el a gyengülő Amerikától, hogy nem is kell az erőszakkal való meggyőzés eszközeihez nyúlni. A hadseregfejlesztés előtérbe helyezése a jövőben, a kolosszális méretűre duzzasztott haderő és a fölfuttatott nukleáris ütőerő olyan meggyőző erejű elrettentés lehet, a kínaiak reménye szerint, ami akár harci cselekmények nélküli területfoglalásra és befolyás-kiterjesztésre is lehetőséget adnak. Ez a krímihez hasonló, hibrid hadműveletes területszerzést is lehetővé tenné, ahol nem is került sor harci összecsapásokra, vagy csak nagyon korlátozottan. (Itt azonban meg kell jegyeznünk, hogy Oroszországot nagymértékben segítette a Krím megszállásakor a félsziget Oroszországnak kedvező nemzetiségi szerkezete és az ebből eredő affinitások az agresszorral szemben).

Ha a Csendes-óceánra Kína úgy tekint, mint egyfajta hatalmi-területi kiterjesztési terére, ugyanez érvényes bizonyos vonalak mentén az eurázsiai szárazföldre. Ennek a gazdasági birtokbavételét Kína az „Egy övezet, egy út” program meghirdetésével látja megvalósíthatónak (One Belt, one Road – OBOR-projekt). Itt talán még nehezebb az előrelépés, amit az is bizonyít, hogy a projekt 2013-as meghirdetése óta lényegi előrelépés nem történt. Az útvonal áthalad ugyanis délnyugat-ázsiai területeken és a régiót magát az arab tavasz által kiváltott belharcoctól még nem sikerült teljesen pacifikálni. Az útvonal második, északi ága ugyancsak bizonytalanabb, mert nagyrészt orosz területen halad végig, vagy a közép-ázsiai nagyrégió, ahol komolyan ütközhetnek a kínai és orosz befolyási érdekek. Kína és Oroszország mostani taktikai szövetsége ugyanakkor, első fázisban, mégis lehetővé teszi ennek az északi kereskedelmi, alternatív nyomvonalnak a megnyitását rövidtávon, az európai felvevő piacok felé. Az „új selyemútként” elhíresült infrastrukturális megaprojekt költségigénye hatalmas és elsősorban kínai gazdasági érdekeket szolgál, tehát a „kölcsonös előnyök” megvalósulása csak föltételes. Elsősorban kínai áruk exportját segíti elő az európai piacok irányába, az útvonal mentén pedig, a kínaiak által finanszírozott beruházásoknak köszönhetően, az elképzeléseknek megfelelően, kínai kliensállamok „fűzése” jönne létre. Az útvonalnak vannak vegyes, szárazföldi-tengeri szakaszai, mint a déli, Pakisztánon keresztülhaladó leágazás esetében. Ez az útvonal India megkerülését célozza és a Kasmíron keresztülli közös pakisztáni-indiai határkapcsolatot használja ki. Kína jelentős ráfordításokkal fölfejlesztette a pakisztáni gwadari kikötőt, Pakisztán délnyugati részén, ami fontos átrakodó kikötő a kínai áruk számára, melyek tovább haladnak Európa irányába. Erre a kerülőre azért volt szükség, hogy kritikus helyzetben az ellenséges India ne akadályozhassa ütőképes indiai-óceáni flottájával a kínai tranzit tengeri kereskedelmet.

Oroszországnak felemás helyzete van a két globális szuperhatalom, az Egyesült Államok és Kína közti versenyfutásban. Annak ellenére, hogy eurázsiai hatalomként definiálja magát, egyfajta átmeneti jelenségként a Kelet és Nyugat között, Oroszországot a kultúrája és keresztény vallása mégis inkább a Nyugathoz kötik. Birodalmi nosztalgiája, a jelenlegi vezetését sok esetben jellemző irracionális kockázat-vállalás, amellyel nem hajlandó elfogadni immáron másodlagos szerepét a világrendben, mégis egy meggondolatlan és felelőtlen kalandorpolitika főszereplőjévé teszik a huszonegyedik század elején. Az állam vezetője, Vlagyimir Putyin elnök, egy, a kommunista rendszerben szocializálódott, KGB ügynök volt, ezért, mint gyakorló politikus is, szinte kizárólag a titkosszolgálati operatív felforgató tevékenység eszközei ismertek számára Oroszország külkapcsolatainak alakításában. Az Egyesült Államoknak nem tudja megbocsátani – Zbigniew Brzezinski meglátása szerint – hogy békés eszközökkel, a hidegháborús zsákutcába szorítással megalázó vereséget mért a Szovjetunióra, és a szovjet birodalom összeomlásáról Putyin a huszadik század legnagyobb katasztrófájaként szól. Ez az anakronisztikus attitűd megakadályozza egy békés, konstruktív kapcsolatrendszer kialakítására a Nyugattal. Ehelyett például, internetes hadviseléssel, az orosz hackerek beavatkoznak az Egyesült Államok és az Európai Unió tagállamok választási folyamataiba, fake news-ok, hamis hírek, lejárató kampányok terjesztésével, a választók elbizonytalanításával. Az orosz internetes zavaró képességek (hackelés) Sz. Bíró Zoltán szerint nem jobbak más országok ilyenétől képességeinél – a különbség az, hogy az oroszok ezeket a képességeket főként destruálásra használják és jellemzően felelőtlen aktorok.

Oroszország nemzetközi szerepvállalásai sem tanúskodnak túlzottan felelős magatartásról. Az Egyesült Államok által szintén felelőtlenül létrehozott közel-keleti hatalmi vákuumba és zűrzavarba, amit az iraki invázió hozott magával, Oroszország úgy avatkozott be, hogy csapatokkal támogatja a szíriai polgárháborúban megrendült alavita rezsimet. Stratégiai érdekei is ezt diktálták, mivel az egyetlen meleg vízű, földközi-tengeri haditengerészeti orosz kikötő Szíriában van, Tartusban. Ez az orosz beavatkozás azonban a béke megteremtését nem hozta el, mintha csak egyetlen célja a még brutálisabb, esztelen pusztítás lenne, még nagyobb zűrzavar keltése, az Európát is fenyegető migrációs nyomás fönntartásával, azáltal, hogy menekültek százezreit produkálja. Sz. Bíró Zoltán azt is megjegyzi, hogy ezekkel a szándékosan romboló, szubverzív tevékenységekkel Oroszország egy optikai csalódás által hatékonynak és

erősnek, befolyásosnak próbálja föltüntetni magát, minthogy rombolni mindig sokkal könnyebb és kevesebb erőfeszítéssel jár, mint egy tartós egyensúlyi állapotot fölepíteni, ami víziót, valódi erőt és állhatatosságot igényel. Ugyancsak Sz. Bíró meglátása szerint Oroszország egyik fő problémája, hogy a nagyhatalmi aspirációkat mindig előtérbe helyezi népe boldogságával és boldogulásával szemben, s az így elszenvedett sorozatos kudarcok egy vég nélküli frusztrációs spirált generálnak az oroszokban (Sz. Bíró, 2019). Mindezeket a negatív folyamatokat csak felerősíti egy rendkívül hangos, erőszakos és agresszívan nyomuló orosz sikerpropaganda, melynek elsődleges csatornája szintén az internetes közösségi szájtok, s melynek az a célja, hogy tekintélyt vívjon ki Oroszország hatalmi erejének és Putyin elnök látszólagos providenciális képességeinek.

Oroszország gazdasági sebezhetősége továbbra is abból ered, hogy gazdasági összeteljesítménye mindössze Spanyolország szintjén áll, viszont mindez egy Spanyolországnál három és félszer nagyobb népességszám mellett érvényesül, messze lemaradva Amerika és Kína gazdasági mutatószámaitól. Ez arra elegendő, hogy egy modern fegyverekkel ellátott, békeidőben 750 ezres létszámú hadsereget fönntartson és az Egyesült Államokkal lényegében paritásban álló, a világon a második helyre sorolható atomarzenált mondhasson magáénak. Oroszország a világ technológiai innovációinak mindössze 0,25%-át adja csupán és gazdasága alapvetően nem képes versenyképes, magas technológiai hozzáadott értéket termelni, a hadiipar kivételével. Bevételeiben nagy fluktuációt jelent a monoindusztériális jellegű szénhidrogén- és érc kivitel. A kiterjedő világválság okán elmélyülő gazdasági válság, a szénhidrogének iránti kereslet is összeomlasztja, nem beszélve a palaolaj- és palagázforradalom, valamint a megújuló energiák támasztotta konkurenciáról, mely szintén az orosz energiahordozó-export ellen dolgozik.

Az orosz demográfiai helyzet katasztrofális, a népmozgalmi mutatók gyorsuló természetes fogyást vetítenek előre, úgy, hogy az alacsony életszínvonal miatt az ország nem egy vonzó bevándorlási célpont. A férfiak várható élettartama rekordalacsony a közepesen fejlett országok közt (65 év), elsősorban a nem megfelelő színvonalú egészségügyi ellátás és a társadalmi devianciák (elsősorban alkoholizmus) széles körű elterjedése miatt.

A gazdasági növekedés a 2008-as gazdasági válságot követően megtorpant, amit súlyosbítottak az amerikai és európai uniós szankciók a Krim-félsziget orosz elcsatolását követően (2014 óta vannak érvényben). A kétezres években viszont a rohamtempóban növekvő olaj- és gázárak gyorsuló fejlődési pályára állították Oroszországot, konszolidálódó gazdasággal, mely ezekben az években lépett csak túl a kilencvenes évek transzformációs válságának megrázkódtatásain. Ebben az időszakban, a palaolaj- és palagáz forradalmat megelőzően, Oroszország sikeresebben alkalmazhatta a szénhidrogén-exportját zsarolási eszközként a tőle függő helyzetben lévő FÁK (Független Államok Közössége) és az európai országokkal szemben. Mióta a nyugati szankciókkal és az Ukrajnát elkerülő csővezetékek kiépítésének halasztódásával számtalan kérdőjel vetődött föl az Európa felé irányuló orosz gázexport biztonságát illetően, azóta Oroszország a távol-keleti (elsősorban Kína felé irányuló) gázszállítások felé orientálja újra a kivitelét. Ilyen értelemben megkezdte az ebbe az irányba vivő gázvezetékek kiépítését, így csökkentve exportfüggőségét az európai piacok felé, diverzifikálva és biztonságosabbá téve a keresletet.

Az orosz expanziós törekvések elsősorban a volt szovjet utódállamok szuverenitására jelenthetnek veszélyt (kiemelten Ukrajnára és Belaruszra). Oroszország kezdeményezése 2014-ben kieszközölte az Eurázsiai Gazdasági Unióban való részvételt néhány volt szovjet utódállam esetében (Oroszország, Kazahsztán, Belarusz, Örményország, Kirgizisztán), mellyel saját hatalmi súlya körül az Európai Uniót kívánta ellenpontosítani egy jóval kevésbé elmélyültebb politikai-gazdasági integrációban. Ebben a kontextusban igyekszik megakadályozni, hogy a volt szovjet közép-ázsiai köztársaságok önállóan léphessenek föl olaj- és földgázexportőrként a világpiacon, annak érdekében, hogy ellenőrzést gyakorolhasson a térség roppant szénhidrogén-gazdagsága felett és megőrizze saját szénhidrogéntermelésének a kedvező export-pozícióit a világpiacon. Ilyen értelemben, igyekszik a térség kulcsállamát, Azerbajdzsánt, a kezében tartani, minthogy csak ezen keresztül valósulhat meg a nagytérség szénhidrogén exportja nyugati irányba.

Oroszország terveit mindazonáltal némileg keresztülhúzta a transzeurázsiai gázvezeték Kína felé való kiépítése, amely lehetővé teszi a türkmén fölgáz közvetlen eljuttatását Kínába, orosz kontrol vagy közvetítés nélkül. Ez a tényező is közre játszhat a jövőben egy mélyülő orosz-kínai ellentét fölbukkanásában, a Közép-Ázsia fölötti befolyást illetően. Ezen okból is, valamint a Szibériára nehezedő Kínai demográfiai és gazdasági nyomás okán beszélhetünk csupán egy taktikai, és a jelenben fönnálló orosz-kínai hallgatólagos szövetségről, melynek a tartóssága iránt kétségek merülnek föl. Az Egyesült Államok számára a közép-ázsiai térség a terror-ellenes háború idején bírt jelentőséggel a katonai támaszpontok fönn tartása miatt. Azóta azonban Amerika innen kivonult és egy kínaiaktól adoptált, úgymond importált szun-ce-i bölcsességgel, távolról szemlélve hagyja, hogy ellenfelei „összekapjanak” ezen a tőle távol levő, energiahordozókban való mesés gazdagsága miatt viszont egyedülállóan fontos régió. Ha Kína az endogén fejlődésre akarja alapozni a jövőbeni növekedését, az oly mértékben megnöveli a belső fajlagos fogyasztást, hogy a jelenleginél is sokkal nagyobb mértékű lesz a kínai nyersanyagigény. Ez fokozott keresletben materializálódik majd a Kína számára könnyebben elérhető közép-ázsiai páratlan szénhidrogén-vagyon iránt és Szibéria nyerstermék-készleteire is ki fog terjedni. Mindez magában kódol egy jövőbeni orosz-kínai konfrontációt. Ha korábban Európa szintjén igaz volt az a szlogen, hogy Németország és Oroszország természetes szövetségesek, úgy Eurázsia szintjén is igaz, hogy Oroszország és Kína természetes ellenségek, legalábbis a jövőben könnyűszerrel azzá válhatnak.

Annak érdekében, hogy szövetségi rendszeren keresztül is kiterjessze befolyását a volt szovjet térség fölött, Oroszország kezdeményezésére 1992-ben létrejött a Kollektív Biztonsági Szerződés Szervezete (Collective Security Treaty Organization), amit kollektívan a kelet NATO-jaként is emlegetnek. Ez a szervezet jelenleg hat tagállamból áll, mindegyikük az egykori szovjet térségből származik: Oroszország, Kazahsztán, Kirgizisztán, Tádzsikisztán, Belarusz és Örményország. Ez a szervezet sokkal formálisabban és hatékonytalanabban működik, mint a NATO és lényegében az orosz nagyhatalmi nosztalgia egyik „félkészterméke”. Ezt alátámasztja a 2020 novemberében örmény kapitulációval lezáruló örmény-azeri háború, melyet Hegyi-Karabahért vívtak. Az örmények az elszenvedett katonai vereségért joggal érznek csalódottságot a nyugattal szemben, de ez semmiképp sem hasonlítható össze azzal a dühvel szemben, amit az úgymond szövetséges Oroszországgal szemben érznek, mely szövetségesi kötelezettségeinek nem téve eleget, nem tudta szavatolni az örmény érdekeket. Ez annak ellenére is szövetségesi bizalomvesztést okozhat Oroszországgal szemben bármely szövetséges részéről, hogy a konkrét karabahi konfliktus esetében egy örmény többségű, azonban formálisan mégiscsak Azerbajdzsánhoz tartozó területről beszélünk. Ez a konfliktus ugyanakkor megmutatta, hogy a nyugati közöny esetében is, Oroszország már nem képes egykori befolyási övezetében egyedül békét teremteni, hiszen itt a rendcsinálásban messzemenőig figyelembe kellett vennie az Azerbajdzsánnal szövetséges Törökország érdekeit is.

Mind Kína, mind Oroszország érdekelt a nyugati világ oszlopos képviselője, az Európai Unió gyöngítésében és bomlasztásában, amivel az Egyesült Államok fontos „hátszínját” is alááshatják. Ugyanez vonatkozik a nyugati világ katonai szövetségére, a transzatlanti együttműködés bázisát képező NATO-ra, melyben különösen Oroszország lát alaptalanul közvetlen fenyegetést. Bár Donald Trump 2016-os hivatalba lépésével lazultak a transzatlanti kapcsolatok és az e tekintetben szűklátókörűnek mutakozó amerikai külpolitika elkezdte mindinkább úgy kezelni az Európai Uniót, mint egy gazdasági riválist (különösképp igaz volt ez az amerikai hozzáállás az EU zászlóshajójára, Németországra vonatkozóan). Mindazonáltal a trump-i szigor végül is Oroszországnak kedvezőtlen fordulatot hozott a NATO-ban, ugyanis az amerikai részvétel csökkentésének belengetése a kollektív biztonságban energikus védelmi-kiadás bővülést hozott a NATO-tagok mindegyikében, ami egyáltalán nincs Oroszország ínyére. Az orosz kiterjesztett expanziós és birodalmi-rehabilitációs célok még a korábbi „közeli külföldként” számon tartott befolyási övezet, Közép-Európa alávétését sem zárnák ki egy esetlegesen fölbomló EU és NATO romjain. Kína is jobb szeretne számára előnyös kereskedelmi föltételeket diktálni, vagy közvetlen politikai befolyást gyakorolni fölaprózott, gyenge és számára kiszolgáltatott európai államokra, mint egy egységes, sikeresebb érdekérvényesítő erővel bíró EU-val

kompromisszumokat keresni. Az orosz imperializmus a jól ismert internetes álhíres manipulációk mellett pénzügyi támogatásban részesít európai establishment-ellenes szélsőséges pártokat, a politikai extrémizmus mindkét palettáján, ami a politikai szubverzió egyik hatékony eszközének bizonyul. Ez sem előzmények nélküli, ugyanis a Szovjetunió Nyugat-Európa kommunista pártjait és marxista terrorszervezeteit támogatta, és ugyanezen a mintán tovább haladva Oroszország mára az európai szélsőjobboldali pártoknak nyújt közvetlen anyagi támogatást. Jelenleg Európában a német nagytőke a legfogékonyabb az orosz kapcsolatok üzleti kiaknázására, és a német politikai elitet is ebbe az irányba igyekszik terelni (lásd többek közt az Északi Áramlat gázvezeték bővítési tervét), ami éles kritikákat vált ki Németországgal szemben, különösen Washington oldaláról.

Összességében véve, Oroszország tagja lehetne egy – Brzezinski megfogalmazásában – „nagyobb és életerősebb Nyugatnak”. A jelenlegi, bebetonozott hatalmú elnöke mellett azonban, akinek főleg Amerikával szembeni sérelmei kvázi lehetetlenné teszik egy reálpolitikai kiegyezés megvalósulását, valamint az európai térfelen a NATO-val való közvetlen rivalizálás inkább taszítja Oroszországot egy Kínával létrehozandó, egyelőre informális szövetség felé. Ugyanakkor ez a kvázi szövetség gyenge lábakon áll, mert az oroszok számára ez egyértelműen alárendelt szerepet jelent és állandóan kísérteni fogja a Szibéria és Közép-Ázsia fölötti kínai-orosz nagyhatalmi viszály lehetősége. Ugyanakkor egyelőre Kína irányából is érzékelhető egyfajta tartózkodás az orosz szövetség fenntartások nélküli befogadása irányába.

Egy Kína köré szerveződő, egyelőre informális szövetségi rendszer legújabb lehetséges tagja Irán lehet, miután az iráni atomegyezmény Trump-kormányzat általi egyoldalú fölírását követően Irán újból súlyos szankcióknak lett kitéve. 2020 legelején az Egyesült Államok és Irán a háború szélére sodródott, miután az amerikai hadsereg egy dróntámadás által likvidálta az Iráni forradalmi gárda különleges erőinek parancsnokát, és Irán közel-keleti háborús tervezésének fő stratégáját, Kászem Szolejmánit. A 2020-as koronavírus-járvány kielezte Kína és az Egyesült Államok közti propagandaháborút, valamint Irán új nagyhatalmi patrónus iránti igénye is összehozhatta Kínát Iránnal. A kiszivárgott tervek szerint Kína egy 400 milliárd dolláros gigatámogatással sietne a pénzügyi szankciók által szorongatott Irán segítségére, amibe belefoglalná a valószínűleg az „Új Selyemút” projektben már szereplő infrastruktúra beruházások zömét is. Cserébe Kína kőolajat és további befolyást kapna. A tervezet már önmagában is hatalmas kihívás Amerikával szemben, és hanyatló hatalmának kifejező szimptomája, minthogy nem tudja megakadályozni rivális hatalmak provokatív föllépését az amerikai stratégiai tervekkel szemben. Ez a kihívás, ha megvalósul, egyértelműen bizonyítja, hogy Kína hajlandó egyre inkább frontális konfliktusok fölvállalásába és potenciális Amerika-ellenes kliensállam-rendszer kiépítésébe, vállalva ennek pénzelését is. Erre a szuverén mozgástere és a finanszírozáshoz szükséges anyagi háttér is megvan. Amerika természetesen gőzerővel dolgozik egy regionális ellenpólus szövetségi rendszer létrehozásán – ennek képezi a részét az öböl-menti arab államok és Izrael újfajta, korábban elképzelhetetlen taktikai szövetsége az Iráni militáns fenyegetés ellentételezésére. Mindezek a folyamatok, az iráni atomprogram fölleledésével egy rendkívül veszélyes gyúanyagot eredményeznek a térségben, mely lángba boríthatja az egész Közél-Keletet egy eddig példátlanul pusztító proxy-háborúban.

Végül a Kína oldalán jelenleg „összeálló” középhatalmak oldaláról az atomhatalomként is funkcionáló Pakisztánról érdemes pár szót említeni. A deklaráltan iszlám köztársaságként működő Pakisztán Iránnal jóval mérsékeltebb politikát folytat, tartózkodva a vallási szélsőségektől. Fő regionális riválisa India, amely közös akolba terelte Kínával. Pakisztán a Kínával való kereskedelmi együttműködés és technológia-transzfer haszonélvezője. Indiával, a közös nukleáris zsarolás teremtette kvázi stabilitás körülményei közepette, az 1999-ben vívott legutolsó kasmíri háborút követően Pakisztán egy relatív zökkenőmentes egymás mellett élés feltételeit alakította ki. Az afganisztáni tálib-ellenes háború idején az Egyesült Államok „kényszer-szövetségeként” – ímmel-ámmal megadta Amerikának a szükséges logisztikai támogatást, miközben 2011-es likvidálásáig hagyta, hogy Oszama Bin Laden menedéket találjon az országban. A végleges afganisztáni amerikai kivonulást követően igyekszik Iránnal és Indiával versenyt futva minél jobban pozicionálni magát Afganisztánban, hogy, lehetőség szerint, a vele

szövetséges törzsek kontrolálják majd itt a főhatalmat. Pakisztán ugyanakkor a nukleáris proliferáció terén képez egy bizonytalansági tényezőt, ugyanis szerep lehet az atomtechnológia Irán felé történő átjárásának.

Részösszegzésként megállapítható, hogy Kína megállíthatatlan menetelése a világhatalom felé egy új minőség megjelenését eredményezheti a világpolitikában, nevezetesen a méretbeli, történelmileg példátlan erőkoncentráción alapuló hiperhatalmi kategória színrelépését jelentheti. Ez annyit jelent, hogy riválisainak a korábbiaknál nagyobb számban kell szövetkezniük ellene, hogy hatékony ellenállást, illetve föltartóztatást legyenek képesek fölmutatni. Ez a méret annyira riasztó lehet, hogy az eddigi reakciók is az ellenségeskedések félelem-alapú eskalációjával egy új hidegháborút válhatnak ki a huszonegyedik század első felétől.

Az Egyesült Államok változó szerepe – a jelenlegi világrend állagőrzése

A fiatal demokráciaként a nemzetközi rendbe a 19. század folyamán betagozódó Egyesült Államok a 19. és 20. század fordulóján a mai kínaihoz hasonló szédületes ipari fejlődés eredményeképpen vált naggyá. Ugyancsak Kínához hasonlóan, a 19. századi belső szerves növekedés és „érés” időszakában kevésbé vállalt szerepet a nemzetközi porondon. Az izolacionista fejlődés ekkor egyfajta amerikai külpolitikai hagyománnyá vált, melynek káros reminiscenciái napjainkban is éledeznek, párhuzamosan azzal, ahogy a zenitjére érő világhatalom a kifáradás jeleit mutatja.

Szokás mondani, hogy a 20. század Amerika évszázada volt, mert az Egyesült Államok végig a legnagyobb nemzetgazdasággal rendelkezett az adott korszakban és a két világháború igazi győzteseként került ki a katasztrofális hatású világégésekből. A második világháborút követően, mikor Európa romokban hevert, az Egyesült Államok ipari termelése meghaladta a világtermelés 55 százalékát is (Probáld, 2004, p. 31). A két világháború nem okozott közvetlen rombolást az Egyesült Államokban – a veszteségek költségeiben és emberveszteségeiben mérhetők, de Amerika szerencséjére a termelőkapacitásai ekkor érintetlenek maradtak. A két háború utáni világrend kiépítésébe megpróbált aktívan beleavatkozni a tartós békét szavatoló nemzetközi intézményrendszer kiépítésével, ám ez csak a második világháborút követően sikerült. Az első világháború, bár az Egyesült Államok beavatkozása meghatározta annak kimenetelét, mégsem végződött teljes amerikai sikerrel, abban az értelemben, hogy a béketárgyalásokon nem sikerült maradéktalanul érvényesíteni a végtelenül idealista wilsoni elveket a népek önrendelkezéséről. Egyedüli sikerként könyvelhető el a Népszövetség létrehozása, mely, bár hatékonytalannak bizonyult, mégis pozitív előképe lett a második világháború után jóval eredményesebben föllépő Egyesült Nemzetek Szervezetének. Ugyancsak sikerként számolhatunk be ekkor a Wilson által oly gyakran kárhóztatott titkos diplomácia háttérbe húzódásáról. Mindazonáltal Wilson látva az európai győztes hatalmak nyereszkesedő, bosszúsomjas telhetetlenségét a versailles-i rablóbéke területi és jóvátételi osztozkodásainál, rövid időn belül hátat fordított a békekonferenciának és nem ratifikáltatta a békeszerződést. Sokakkal ellentétben Wilson jól érzékelte azt, hogy az úgynevezett békeszerződés egy rövid időn belül föllángoló, még véresebb viszálykodás magvait veti el, egy stabil, békére épülő világrend megalkotása helyett.

Jellemzően az „amerikai álomba”, az amerikai modell vezérelte társadalomszerkezetbe vetett hit akkor szokott alapjaiban megrendülni, mikor az Egyesült Államok területéről kiindul egy olyan pénzügyi válság, mely maga alá temeti a világgazdaságot – ez történt 1929-ben és ez ismétlődött meg 2008-ban is. Mindkettő nyomában világszerte fölerősödtek a politikai szélsőségek, bár a korábbi tapasztalatok alapján ezt a válságot 2008-ban sikeresebben kezelni tudták és kordában sikerült tartani a kilengéseket.

Sajnos a „válságkezelés” a 20. század első felében, paradox módon, részben a második világháborúval valósult meg, ugyanis a mély recesszióra igazán csak a háborús konjunktúra jelentette akkor az igazán hatékony megoldást, legfőképp a háborús károkat nem szenvedő Amerikában. Ugyanezeket az áldozatokat azonban napjainkban nem áll módunkban fölvállalni, az ilyen extrém helyzeteket mindenképp el kell kerülni.

A második világháborút követően az Egyesült Államok és az általa megszervezett nyugati világ páratlan sikeres konjunktúráján ment keresztül, mely megteremtette a jóléti állam történelmileg példátlan életszínvonalát és ehhez kapcsolódó technológiai- és kényelmi színvonalát. A fegyelmezett tudatossággal alkalmazott föltartóztatás (containment), visszaszorítás (roll-back) politikájával, a nukleáris arzenál biztosította kölcsönös megsemmisítés elvével (Mutual Assured Destroying) Amerika elérte, hogy a világkommunizmus ne terjeszkedhessen a kezdetben vázolt dominóelv képlete szerint. Amerika átküzdötte magát, felemás eredményekkel, a hidegháború forró pontjain, mint a koreai háború, a berlini blokád, a kubai rakétaválság, a vietnámi háború és megnyerte a Szovjetunióval szemben az inkább imázs-értékű űrversenyt. Végül, egyre bővülő gazdasági, pénzügyi, termelékenységi és főleg technológiai előnyét kihasználva, négy és fél évtized hidegháborúja után az Egyesült Államok megroppantotta a szovjet rendszer gerincét. A szocialista országok rendszerváltását, valamint a Szovjetunió összeomlását követően Amerika egyedüli szuperhatalom maradt a világ színpadán.

Az amerikai geopolitikai filozófiában két irányzat különíthető el, melyek keveréke és okosan titrál alkalmazása jellemzi az amerikai külpolitika alkalmazott formáit. A két tárgyalási mód tehát ebben a kontextusban nem antagonisztikus, annak ellenére, hogy látszólag egymás ellen feszülő bináris ellentétpárról beszélhetünk. Az amerikai *realista* irányzat „politikai iskolájának” alapító példaképe a 20. század elején hivatalban lévő Theodor Roosevelt elnök volt, aki az amerikai nemzeti és hatalmi érdekek mentén alakította az ország nemzetközi kapcsolatait, tágabb keretben is. A tágabb keret azt jelentette, hogy nemcsak az Egyesült Államok térségi tözsomszédságában konszolidálta a spanyol-amerikai háború (1898) utáni Amerikának kedvező befolyás-gyarapodást, hanem a távol-keleti új status quo föllállításában is aktív közvetítő szerepet vállalt (példa erre az orosz-japán háborút lezáró portsmouthi békeegyezmény 1905-ben). Woodrow Wilson testesíti meg az ellentétes, *idealista* oldalt a főntebb vázolt, első világháború körüli ténykedései miatt (Kissinger, 2013, pp. 25-48). Ez az értékvezérelt, a szabadságesszményt, az önrendelkezést és emberi jogokat előtérbe helyező politikai attitűd azonban Wilson esetében sem jelentkezett vegytisztán. Az első világháború esetleges német győzelme alapján kérdőjelezhetette volna meg az addig Nagy-Britanniának nyújtott, és brit közvetítéssel által az Antantnak is utalt tetemes mennyiségű háborús hitelek visszafizetését. Ez lehet az oka annak, hogy számos alternatív interpretáció alapján, az Egyesült Államok az értékelvű szölamok máza alatt az első világháborúba azért is lépett be, mert „futott a pénze után”. Mindent egybevetve, Theodor Rooseveltt és Woodrow Wilson óta az amerikai külpolitika sajátja és relatív sikereinek titka, hogy e két irányzat értelmes elegye vezetett oda, hogy Amerika a világtörténelem, rövid ideig, a hidegháború lezárását követően, egyetlen szuperhatalmaként lehetett jelen a világrend porondján, és a hatalmi kizárólagosságnak ezt a teljesítményét, Brzezinski szerint, senki nem tudja majd a jövőben megismételni.

A külpolitikai magatartás ezen előzményeinek ismeretében fogalmat alkothatunk arról, milyen tradicionális faktorok mentén szerveződik az amerikai világszemlélet és milyen típusos válaszokat hajlamos megfogalmazni különböző külkapcsolati impulzusokra.

Jelen tanulmány kiinduló tézisei közt szerepel az a Zbigniew Brzezinskitől kölcsönzött álláspont, hogy a jövőbeni kétpólusosság Kína fölemelkedése révén azt a világtörténelmileg egyedülálló állapotot váltja föl, amelyben egy állam, jelesül az Egyesült Államok, évtizedekig egyetlen szuperhatalomként volt jelen a Szovjetunió és a szocialista világrend összeomlását követően. Brzezinski szerint a jövőben nem ismétlődik meg egy ilyen helyzet, mert az Egyesült Államok és az általa gründolt szövetségi rendszer, a relatív amerikai hanyatlás ellenére sem fog oly mértékben meggyöngyülni, hogy a helyébe a jövőben egyetlen hegemon léphessen csupán.

Az Egyesült Államok által küldetéses módon vallott értékek, melyek az amerikai legitimitás-tudat bázisát képezik, egyoldalúan a nyugati hatalmak által propagált normarendszerként vannak jelen pillanatnyilag is a világpolitikában. Ez az oka annak, hogy egyre többen megkérdőjelezzik ezt, hiszen nem vettek alkotóan részt e normarendszer megkonstruálásában. Ezt az eddig domináns normarendszert, mellyel a polgári demokráciák önmaguk szabadságesszményeit határozzák meg egyre inkább megkérdőjelezi a Kína köré

összpontosuló ellentétes nézetrendszerrel valló hatalmi pólus. Ez a pólus lesz az Amerikai egyeduralkodó kihívója, mely a determinációként bekövetkező amerikai befolyás-csökkenés stációit ki fogják használni hatóerejük békés vagy agresszív terjesztése érdekében. A világpolitika különböző színterein vannak olyan kritikus helyzetben lévő ütközőállamok, melyek kiemelt sebezhetőségük által különösképp ki lesznek téve az ellenpóluson az orosz vagy kínai hatalmi nyomásnak, mihelyt ezek a terjeszkedő szándékú államok az amerikai hegemonia különböző stádiumú hanyatlását érzékelni vélik. Brzezinski szerint ezek közül a sebezhető államok közül Georgia, Belarusz és Ukrajna az orosz expanzionizmus áldozatai lehetnek, míg Tajvan és Dél-Korea a kínai előre nyomulás lehetséges célpontjai. Ugyanakkor Afganisztán, Izrael és Pakisztán is megmaradnak kritikus területeknek, melyek a radikális iszlám terjedéséből adódóan veszélyeztetett területek (Brzezinski, 2013, pp. 133-150). A hidegháborút követően ezekben a térségekben az amerikai „csendőri” jellegű katonai beavatkozás, vagy pusztán a katonai jelenlét, ötvözve a gazdasági, technikai, logisztikai támogatással, amit ezek a kritikus helyzetű államok kaptak, mind hozzájárult egy viszonylagos geopolitikai stabilitás fenntartásához. Ugyanis a hidegháború utáni amerikai hegemon hatalmi magatartást összes hibája ellenére fő vonalaiban a felelős föllépés jellemezte, amely felelősség a mértékletesség vonatkozásában nem biztos, hogy érvényesülni fog az Amerika utáni világban. Kína eddigi „kivárást”, erőforrásait kímélő magatartása olyan kvázi-passzivitást eredményezett, amelyből nem lehet pontosan megjósolni egyfajta jövőbeni „pax sinica”-nak a konstellációját. Az orosz frusztrációk a hatalmi „másodhegedűs” szerepkörből adódóan arra ösztönzik Oroszországot, hogy külpolitikai hagyományainak megfelelően is agresszíven és elnyomóan lépjen föl az érdekszférájában lévő kisebb országokkal szemben. Mindezt Oroszország, az amerikai szupremácia gyengülésével arányosan, egyre magabiztosabban és növekvő agresszivitással tenné meg. Mindezek a tényezők veszélybe sodorják a második világháború során teret nyelő és a nemzetközi biztonságot elősegítő institucionalista multilateralizmust, helyette előnyben részesítve a bilaterális viszonyrendszereket, ami az erősebb fél „ököljog” alapján elért győzelmével zárul minden esetben és kikezdi a nemzeti szuverenitásesszéményt. Ennek megfelelően könnyen válhat a Brzezinski által plasztikusan megfogalmazott makáber-szcenárió, melynek értelmében a 2025 utáni világrend sem amerikai, sem kínai nem lesz, hanem kaotikus, melyben a biztonság „cseppfolyóssá” válik (Brzezinski, 2013, pp. 113-173).

Ugyanakkor a hidegháború utáni „világ csendőr” szerepet az Egyesült Államoknak sem sikerült mindig igazi felelősséggel eljárnia. Az első öböl háború és a délszláv válságba való beavatkozás még legitimnek mondható a mások szuverenitásának védelme és a kisebbségvédelem keretében. Ugyanez elmondható a „terrorizmus elleni harc” afganisztáni hadszínteréről, ahol a 2001-es new york-i terrortámadások értelmi szerzője, az Al-Kaida ellen folyt a katonai föllépés az önvédelem jegyében. De ugyanezeket már nem mondhatjuk el a hamis vádakkal megalapozott (tömegpusztító fegyverek Irak általi birtoklása és gyártása) második öböl háborúról, ami az indokolatlan iraki inváziót hozta magával. Ez egy olyan rekordhosszúságú ideig tartó, költséges és a megtámadott ország népességének fölösleges és mérhetetlen szenvedéseket okozó, nagyszámú áldozatokkal járó hadművelet volt, amit csak a destrukció és a fölforgatás fogalmaival tudunk leírni. A háborúban kifáradt amerikai haderő, a vietnámi háborúhoz hasonlóan egy olyan hadműveletbe ragadt bele, amit a hazai közvélemény sem támogatott már.

Barack Obama elnöksége idején megkezdődött a külföldi amerikai szerepvállalás általános visszafogása és a figyelem áterelődése a Csendes-óceán térségére, a felnövő új kínai vetélytárs szemmel tartása érdekében (Pivot to Asia). Ez egy fokozatosan kiűrtett Irakot és Afganisztánt hagyott maga után, ahol az összességében katonai kudarcot magával hozó kalandot követően nemhogy a térség végtelenül illuzórikus demokratizálása nem történt meg, de olyan hatalmi úr keletkezett, amit a korábbiaknál még agresszívebb, és anarchikusabb terrorista rezsimiek foglaltak el. Ennek következtében elmondható, hogy Amerika a legutóbbi közel-keleti katonai akciója következtében hozzájárult az instabilitás fokozásához és a „failed state” kategóriájú államok (kudarcállamok) számának okatlan szaporításához.

Amerika iraki kalandorpolitikája és a 2008-as pénzügyi válság együttes hatása gyökeresen hozzájárult az Egyesült Államok drasztikus presztízs-vesztéséhez még az olyan államok körében is, akik szövetségesei voltak Amerikának, vagy legalábbis elismerték az amerikai társadalmi berendezkedési modellt követendő példaként. Az ellenfelek oldaláról pedig könnyű támadási felületet biztosítottak ezek a súlyos hibák, melyek hozzá is járultak az amerikai hatalmi szupremácia gyorsabb eróziójához. Különösen Kína volt aktív az amerikai pénzügyi rendszer kritikájában, a deregulációs, neoliberális pénzügyi innovációk és kapzsi nyerészkedési sémák egyáltalán nem indokolatlan, vitriolos bírálatában.

Nem tett jót Amerika imázsának az ország gyorsan degradálódó infrastruktúrája, mely az amerikai hanyatlás szimbólumává vált, különösképp kontrasztba állítva Kína rendkívül imponáló és nagyszabású infrastruktúra-projektjeivel. Amerika romló színvonalú közoktatása, az esélyegyenlőség hiánya az oktatási rendszerben szintén évek óta éles kritikák tárgya. Az elégtelen közoktatási teljesítmény, különösen a földrajzi és történelmi ismeretek alacsony szintje az amerikai érettségiző fiatalok és a felnőtt lakosság körében alááshatja egy nemzet önképét, identitását, tájékozódását térben és időben, ami egy szuperhatalom polgárainak létszükséglet lenne ahhoz, hogy államuk sikeresen őrizze meg vezető státusát a világban. Ez a tudatlanság Brzezinski véleménye szerint növeli az amerikai lakosság kitettségét a manicheista demagógiának, a populista uszításnak, a politikai valóság érdekesoportok által fabrikált szélsőséges leegyszerűsítésének (Brzezinski, 2013, p. 84).

A globális pénzügyi válságot követően az Egyesült Államokban fölerősödtek azok a félelmek, hogy a Kínai növekedés egyre közvetlenebb kihívást jelent az amerikai pozíciókra és a kínai bővülés fékezését helyezték előtérbe, a közel-keleti hadszíntér lépésről-lépésre való földadásával párhuzamosan. Erre az Obama rezsim az amerikai gazdasági befolyás kiterjesztését látta célravezetőnek az úgynevezett Transz-csendes-óceáni Partnerség (Transpacific Partnership Agreement) keretében, ami egy olyan vámegegyezményt jelentett, mely gyűrűszerűen felölelte a Csendes-óceán körül az összes fontosabb kereskedő nemzetet, amiből azonban kimaradt Kína. Az amerikaiaknak sikerült tehát egy olyan koalíciós gazdasági erőteret szervezniük a kínaiak ellenében, mely elismerte a nagytérségben az amerikai elsőbbséget, sőt az egyezmény partnerországai is főntartásokkal viseltettek a kínai gazdasági és hatalmi előre nyomulással kapcsolatban, esetenként amerikai gazdasági védőernyőt remélve ezzel szemben. Ekkor az amerikai félelmek Kína növekedésével kapcsolatban kísértetiesen kezdtek hasonlítani arra az enyhén hisztérikus reakcióra, amit az Egyesült Államok a nyolcvanas években produkált az egyre fenyegetőbbben magas kereskedelmi többletet produkáló Japánnal szemben.

E nagy műgonddal megalkotott gazdasági bekerítő akciórt rombolta le rekord gyorsasággal a 2017-től hivatalba lépő új amerikai elnök, Donald Trump, miután kiléptette Amerikát az egyezményből, utat nyitva az esetleges kínai befolyási-övezet építésnek. Ugyanakkor a Trump adminisztráció kétségessé tette a Transzatlanti Kereskedelmi és Beruházási Partnerség (Transatlantic Trade and Investment Partnership) tető alá hozását az Európai Unióval és gyakran hangoztatja az Észak-amerikai Szabadkereskedelmi Egyezmény (North American Free Trade Agreement) újratárgyalására vonatkozó igényeit.

Mindezek a lépések a Trump adminisztrációra jellemző hektikus döntéshozatal eredményei, amelyek hajlamosak csupán a rövid távú amerikai érdekeket figyelembe venni, a kereskedelmi deficit csökkentésére és a hazai munkahelyvédelemre vonatkozóan. Kétségtelen, hogy a fölgyorsuló globalizáció, a liberalizálódó tőkekiáramlás és a heves bérverseny a globális munkaerőpiacon amerikai állások millióit szüntették meg vagy sodorták veszélybe az elmúlt évtizedekben és okoztak látványos dezindusztrializációt. A megrendült egzisztenciájú, képzetlenebb „kék galléros” munkavállalói kör (de nem csak ők, hanem egyéb társadalmi csoportok is) egzisztenciája vált bizonytalanná és fenyegeti őket a deklasszáció réme. Őket a legkönnyebb megszólítani demagóg és harcias ígéretekkel, melyek a sokasodó társadalmi bajokat jobbra exogén okokkal magyarázzák, és gyors megoldásokat ígérnek a szaporodó prekariátus számára. Az Egyesült Államok belső hanyatlásának legbiztosabb látteleme az amerikai álom azon szegmensének összeomlása, mely a háború utáni hosszú évtizedek prosperitása után mára

kitermelt egy olyan generációt, akik a szüleikkel összehasonlításban relatíve alacsonyabb jövedelmekre számíthatnak a jövőben, magyarán intergenerációs deklasszálódásról beszélhetünk.

Mindezekkel az elhamarkodottságot és átgondolatlanságot sugalmazó, „csapkodó” amerikai intézkedésekkel szemben áll egy sztoikus és minden szempontból hosszútávra tervező kínai kiszámítottság, a fontolva haladó kereskedelmi-gazdasági pozíciószerezés tekintetében. Az Egyesült Államok által „elengedett” Csendes-óceáni Partnerségben a vezető szerepet könnyűszerrel a konfucianus bölcsességgel kiváló Kína veheti át, stratégiai előnyre téve szert a rövid távú szempontokat fölnagyító amerikai „vaksággal” szemben. A Csendes-óceáni térség – amely felé Amerika úgy fordította a tekintetét a 2010-es években, hogy relatív árnyékzónában hagyta a hagyományos transzatlanti kapcsolatokat – ezáltal az óvatlan „tűzoltó-akciók” eredményeképpen a vártnál sokkal gyorsabban válhat a sebesen terjeszkedő kínai gazdasági erőter „beltengerévé”.

A szövetségi rendszerek tekintetében is ellentmondásosan cselekedett a Trump kormányzat. A lecsúszó társadalmakra jellemző önzés és anyagi féltékenység attitűdjére támaszkodva, Trump az amerikai adófizetők érzékeny pontjára hatott akkor, amikor lényegében fölróttá az európai és ázsiai szövetségeseknek, hogy kiegyensúlyozott és biztonságos fejlődésük az amerikai véderő árnyékában az Egyesült Államokon való élösködés egyfajta kifinomult formája lenne. Donald Trump azt is kilátásba helyezte, hogy az Egyesült Államokat egyoldalúan kilépteti a NATO-ból, amely szervezetet idejétmúltak minősítette. Ezzel bizonyára kivívta Moszkva mély szimpátiáját, főleg abban a kontextusban, hogy a Putyin-rendszert megvádolták a 2016-os amerikai választási kampányba való online-beavatkozással, hogy ezáltal elősegítsék a nyugati kohéziót gyengítő favoritjuk, Donald Trump politikai győzelmét. A Trumpot ért vádaskodások utólag visszatekintve elnagyoltnak tűnnek, mert az ilyen, NATO-típusú, valóban közös érdekeken nyugvó stratégiai jelentőségű védelmi szövetségeket nem lehet olyan könnyen fölszámolni. Az elmúlt négy év válsága és Oroszország agresszor-percepciója csak növeli a kötőenergiát a NATO tagokban. Paradox módon Trump éles kritikája új életet lehel a NATO-ba, ugyanis kétségtelen, hogy korábban számos tagállam, köztük gazdag, nagyméretű nyugati államok is, mint például Németország, ugyancsak elkényelmesedtek a szervezetben, alacsony fajlagos hozzájárulásukkal a kollektív biztonsághoz. A Trump által „fölrázott” NATO azonban valóban elindult a katonai kiadások meredek növelése útján, ami a tagállamok többségében 2024-ig valóságossá teszi a GDP arányos védelmi ráfordítások legalább két százalékra való emelését.

A folyamatosan napirenden lévő kétoldalú konfliktusok terén a Trump kormányzat felemás eredményeket ért el, de mindenképp elkerülte az eszkalációt. Az észak-koreai kommunista diktatúrát megpróbálta pacifikálni, illetve a nukleáris felfegyverkezési programját tárgyalásos úton visszaszorítani. Átütő sikert nem ért el ebben a vonatkozásban, azonban mindenképp eredménynek tekinthető a párbeszéd beindulása és az észak-koreai kommunista rezsim is visszafogott a korábbi háborús retorikájából.

A 2020. év eleji iráni válságból is, ami a regionális háború küszöbére sodorta a feleket, az amerikai és iráni önuralom végül egyaránt hozzájárult ahhoz, hogy mederben lehetett tartani a konfliktust. A közel-keleti fölfordulás Trump elődeinek a „terméke”, de a Trump vezette Amerika az elmúlt négy esztendőben semmiképp sem járult hozzá a helyi konfliktusok kiterjesztéséhez, azok után, hogy koalícióban hozzájárult az Iszlám Állam időleges visszaszorításához. Összességében tehát megállapítható, hogy 2016 után az Egyesült Államok az egyik leginkább, átfogó háborúktól mentes rövid időszakát élte meg a hidegháború befejezése óta, és ez mindenképp a korábban démonizált Trump-adminisztráció érdeme. Ezek a premisszák, bár továbbra is sok a nehezen megoldható kérdés nemzetközi szinten, mindenképpen jobb alapot teremtenek a jövőben a béke megszilárdításához. A Közel-Keleten várhatóan megmarad, sőt fokozódhat Irakban az amerikai katonai jelenlét 2020-at követően, hogy az Egyesült Államok által létrehozott Irán-ellenes koalíció nyomatékot kapjon és elrettentő erőül szolgáljon úgy a síita-félhold, mind egy esetlegesen újjáéledő Iszlám Állam számára.

A trumpi időszak egy kockázatos fordulatokat vállaló, *vegytisztán reálpolitikai* megközelítést kölcsönzött az amerikai külpolitikának, ezáltal letért arról a hagyományos útról,

mely az idealizmust egyfelől és – Brzezinski szóhasználatával – a materializmust (reálpolitikát) másfelől elegyítette. Elvonatkoztatott attól, az amerikai külpolitika hatékonyságát sokszor korlátozó szemponttól, hogy számos partnerétől értékelvű magatartást (demokrácia, emberi jogok, sajtószabadság) kérjen számon a belpolitikájukban ahhoz, hogy Amerika jóindulatát ezzel elnyerje. Ezzel sikerült egy olyan példátlan és csodával határos együttműködést összehoznia a Közel-Keleten, mely egy akolba terelte Izraelt és néhány öböl menti, olajban gazdag arab államot, amelyek amúgy is regionális szövetségesei az Egyesült Államoknak. Az Egyesült Arab Emírségek, Bahrein, majd az afrikai Szudán is elismerték Izraelt és együttműködési megállapodásokat kötöttek a zsidó állammal. 2020 őszén, bizonyos sajtóértesülések szerint, küszöbön áll egy újabb hagyományos amerikai szövetség, Szaúd-Arábia és Izrael között egy, a fentiekhez hasonló megállapodás megkötése. Az említett államok többsége már korábban is, gyakorlatilag együttműködött Izraellel a színtalpak mögött a közös regionális ellenség, Irán ellehetetlenítésének és kordában tartásának szándékával. Az iráni atomalku főlrúgása az Egyesült Államok által így tágabb értelmezést nyer. Az amerikaiak ezzel valószínűleg olajozottabbá akarták tenni az utat az izraeli-arab megállapodások előtt. Az, hogy ezért átmenetileg „zárójelbe tették” a palesztin ügyet és békefolyamatot, egy olyan mellékszála a történetnek, ami akár el is fajulhat, vagy, búvópatakként funkcionálva, rejtett frusztrációkat gerjeszt a térségben, egy jövőbeni robbanásveszéllyel. Ugyanígy veszélyeztetheti az így létrehozott taktikai koalíciót, ha erőltetik a Golán-fennsík Izraelhez csatolását, valamint a ciszjordániai izraeli telepek annexióját a zsidó államhoz, ami az arab szolidaritás jegyében elsődlegesen Szaúd-Arábia ellenséges föllépését váltaná ki.

Ugyanakkor az Iszlám Állam előretörése a megbuktatott Szaddam Hussein eltávolítása által keltett hatalmi vákuumban, valamint az egykori közel-keleti diktátorok fölváltása anarchikus beháborúkkal az arab tavasz eseménysorozatának következményeiként egyértelműsítették az amerikai politikában, hogy a stabilitást hozó diktatúrák „kifizetődőbb” és kiszámíthatóbb viszonyokat teremtenek az amerikai érdekeknek is a térségben. Ezért a trumpi olvasatú nemzetközi kapcsolatokban, „kijózanodott”, machiavellista hozzáállással, lemondtak az illúziókat kergető „demokráciaexportról”. Mind az öböl menti arab olajtermelő államok, mind Szudán a legmegengedőbb esetben sem nevezhetők demokráciáknak, de a biztosabb kontúrokat kapó, új nemzetközi együttműködési rendszerben tökéletesen megfelelnek az Egyesült Államok közel-keleti és globális célkitűzéseinek és nem utolsó sorban, képesek fönntartani a *biztonságot* és *stabilitást*. Mindazonáltal egyáltalán nem biztos, hogy a regionális szövetségi rendszer föllépítése és az Irán elleni közös föllépés kielezése hosszú távon megérné az Egyesült Államoknak. Már Brzezinski is attól óvta az amerikaiakat, hogy ne alakítsanak ki egy olyan konstellációt, amely Kína, Irán és Oroszország „együttállását” eredményezheti, még akkor sem, ha ez csak alkalmi taktikai póz lenne a három ország részéről (Brzezinski, 2017, p. 284). A jelenlegi állapot azonban pont ide vezethet, tekintve, hogy a hagyományos iráni-orosz szövetség mellett Kínát sem hagyja közömbösen ez a regionális játszma. 2020 őszén olyan hírek láttak napvilágot, hogy Kína egy brutális, 400 milliárd dollárt felölelő pénzügyi támogatással mentené ki az amerikai szankcióktól sokat szenvedett Iránt és hajlandó nagyhatalmi patrónusává szegődni, ezzel kiegyensúlyozva a térségben épülő amerikai koalíciót.

A jövő kétpólusú világrendjében Amerika csak úgy őrizheti meg a vezető szerepét, ha a hidegháború utáni korszak második felétől kezdődően súlyosan és nagy sebességgel erodálódó hitelességét és megbízhatóságát helyreállítja. Az imázsvesztés az iraki unilateralista beavatkozás indokolatlan pusztításaival kezdődött. Folytatódott a 2008-as pénzügyi válság súlyos piaci torzulásaival, a dereguláció okozta piaci fundamentalizmus vadhajásainak fertőző tovaterjedésével, amit a világ egyértelműen wall street-i eredetű, amerikai „betegségként” azonosított. Majd betetőződött a koronavírus-válság által is elmélyített belpolitikai, etnonacionalista fölfordulással 2020-ban, ami egy afroamerikai polgár rendőri intézkedés által kiváltott erőszakos halálával hozható összefüggésbe. Ezek a megmozdulások kísértetiesen emlékeztettek a 60-as évek polgárjogi mozgalmainak utcai harcaira, ami a hidegháború majd a vietnámi háború közepette tette kirívó módon próbára az amerikai társadalmat, és amiből az

amerikai demokrácia végül megerősödve jött ki. A jelenlegi helyzetben, a botrányba fulladt 2020-as elnökválasztás idején azonban alapvetően szkeptikusak vagyunk a tekintetben, hogy a belharok során felerősödött manicheizmus, a szekértáborok egymás iránti elvakult indulata és a törzsi alapon szerveződő társadalmi csoportok ijesztő fegyverkezése nem vezet-e végül társadalmi robbanáshoz. A megtépzott nemzetközi tekintély helyreállítása nélkül az Egyesült Államok nem játszhatja el a továbbiakban az erkölcsi farsz szerepét sem szövetségesei, sem ellenfelei előtt. Csak egy, szövetségesei számára megbízható, otthon rendet teremteni képes, szilárd társadalmi cölöpökön nyugvó szuperhatalom őrizheti meg a jövőben a státusát, hogy a Spengler óta számtalan formában „fölmelegített” nyugati hanyatlás ne váljék önbeteljesítő jóslattá.

Ugyanakkor egy továbbra is fontos erőssége az Egyesült Államoknak a páratlanul vonzó amerikai soft power. Az amerikai életszínvonal, az egyén szabadsága és mozgástere, a populáris kultúra vibráló kisugárzása, amely elsősorban más országok fiataljait vonzza mágnesként és oda vezet, hogy a rivális Kínából és Oroszországból is inkább Amerikába vándorolnának ki a fiatalok.

Az amerikai partnerek közül a hozzá legközelebb álló szövetség az Európai Unió, mely a hagyományos, demokratikus értékrendek és közös gazdasági érdekek mentén szerveződő területi integráció. Részben rátevődik a NATO-ra, de az Amerika számára legmegbízhatóbb partnerek a két szervezet (EU és NATO) metszetében helyezkednek el, a nyugati szövetségi rendszer belső körét képezve.

Ha Európát a továbbiakban a leegyszerűsítés kedvéért azonosítjuk az Európai Unióval, akkor a Trump-adminisztráció 2016-os hivatalba kerülése óta a transzatlanti kapcsolatok mindenképp hullámvölgybe kerültek. Először azért, mert a Trump-elnökség első félidejében valóban az „America first” tranzakcionista szemléletének jegyében az Egyesült Államok haszonelvű módon az EU-val szemben is igyekezett csökkenteni kereskedelmi deficitjét egy kibontakozó kereskedelmi háború jegyében, illetve az amerikai terhek csökkentése fejében az európai NATO-tagok védelmi hozzájárulásának növelését követelte (amivel végül is jót tett a NATO önvédelmi képességének). Az elnökség második szakaszában azonban annyira kiéleződött az amerikai-kínai hatalmi rivalizálás és annyira erősödtek a kínai pozíciók, hogy az Egyesült Államokban az egoizmusa növekedésének közepette is mélyen tudatosult az a megkerülhetetlen fölismerés, hogy a Kína elleni föllépéshez abszolút nélkülözhetetlenné válik a nyugati világ egységben tartása és ehhez égetően szüksége van a továbbiakban is Európára. Ezért egy kifinomultabb külpolitikai elemzés felfedezi a folytonosságot a Trump előtti és alatti amerikai világpolitikai vezérfonal folytonosságában. A trumpi elnöki ciklus végén a németországi korlátozott csapatkivonás is megtévesztő lehet – ez inkább a Trumpot a gazdasági versenytársként és az orosz gazdasággal összefonódott „következtelen” szövetségesként irritáló Németország „megleckéztetését” szolgálta inkább. A kivont csapatok egy jelentős része a valós vagy vélt orosz fenyegetés föltartóztatása végett a kelet-európai szövetségesekhez lenne átcsoportosítva, elsődlegesen Lengyelországba és Romániába. Ez az amerikai csapatösszevonás és állomásoztatás Kelet-Európában sértené a NATO-Oroszország egyezményt, ez azonban az amerikai érvelés szerint nem áthidalhatatlan akadály és már az Obama-adminisztráció idején megkezdődtek az ilyen irányú lépések Oroszország föltartóztatása érdekében, különösen a krími orosz agressziót követően. Ugyancsak Lengyelországot és Romániát érintették az amerikai rakétaelhárító rendszerek telepítései a 2000-es évek végétől, amire Oroszország rakéta-telepítésekkel felelt, és ami fölgyorsította a folyamatot a Középható-távolságú Nukleáris Rakétaegyezmény 2019-es fölmondása irányába. Ez a tény, valamint az új típusú hiperszonikus nukleáris hordozóeszközök kifejlesztése egy korábban soha nem látott fegyverkezési verseny felé taszítja a világot.

A külpolitikai vonal folytonossága könnyűszerrel nyomon követhető a 2020-as amerikai elnökválasztás vitáiban is, ahol a jelöltek igyekeztek egymást túllicítáló módon bizonygatni, hogy ki lépne föl erélyesebben Kína ellen. Ehhez a föllépéshez az európai szövetségesekre is hiánytalanul szükség van, ezért a jövőben várható, hogy az Egyesült Államok megpróbál szigorúbban rendet tartani közöttük, hogy egyszólamúan igazodjanak a Kínával és Oroszországgal szembeni közös ellenállás frontján, ahogy azt Orbán Krisztián politikai elemző is kifejti (Forrás: <https://www.youtube.com/watch?v=W18VvMgUA1M>). Ilyen értelemben csak részben tűnik

realistának Jean-Yves Le Drian, az EU külügyi biztosának inkább fatalista és defetista megjegyzése, hogy a Trump-érában irreverzibilis módon „megszakadt” valami a transzatlanti kapcsolatokban, ugyanis Európa szembesült a relatív magányával és avval, hogy csak magára számíthat, ha önvédelméről van szó. A főntebb vázolt logikával ellentétben, egyrészt a Trump-adminisztráció sem hagyta magára Európát, még ha érdesebb és kevésbé diplomatikus is volt a diskurzusa, csupán felelősebb részvételt csikart ki a közös terhek viselésében. A demokraták külpolitikája pedig a védelmi pillér mellett (NATO) vélhetően fontosnak fogja tartani – ezirányú tradícióit is figyelembe véve – az európai egység megszilárdítását is, ugyanis ebben, a republikánusokkal ellentétben, az éssznyugati kohézió egy nagyobb támaszát látják.

Az európai politikai kohézió több okból is megroppant az utóbbi években. Egyrészt külső bomlasztó erők is ez ellen dolgoztak – lásd az orosz és kínai aktív titkosszolgálati tevékenységet és dezinformálást ezirányban. A migrációs válság, ami a fölrobbant Közel-Kelet irányából folyamatos fenyegetettséget jelent, tovább növeli az európai megosztottságot, hiszen nincs egységes migrációellenes stratégia, amiben a tagállamok megegyeznének. Az európai államok ellenállóképességét a migránsok által jelentett civilizatórikus, az együttélés szabályait feszegető mindennapi konfliktusok is próbára teszik, ugyanis a szekularizált, posztmodern korban az európai népek identitásmintázatai elhalványultak és ez a tény tompítja az immunrendszerüket önanonosságuk megőrzésében. A migrációs válság nyomában fölbukkant fokozott terrorfenyegetés, főként Európa nyugati felében, talán ráébreszti az Uniót egy határozottabb migrációellenes föllépés szükségességére, megpróbálva helyben kezelni a válságjelenségeket – vagyis a kibocsátó kudarcállamok (failed states) pacifikálásával és segélyezésével. De fontosak a belső okok is ilyen értelemben, mint a 2008-as pénzügyi válság elhúzódó kezelése, főként a déli perifériák esetében (olasz, görög és ibériai akutizálódása a gazdasági válságnak). Ez utóbbi eset fölhívta a figyelmet a monetáris unió elhamarkodottságára, ugyanis a déli, integrációéretlen periférián az euró relatív fölülértékelt volt, ezáltal drasztikusan rombolta az euróövezetbe csatlakozott déli tagállamok versenyképességét. Ugyanakkor az északi centrumországok gazdaságában a közös valuta relatív alulértékeltnek számított, ami halmozottan növelte korábról meglévő versenyelőnyüket. Az ebből eredő regionális jövedelempolarizáció fokozta a feszültségeket a déli és északi tagállamok között, gyengítve az európai politikai „köttöenergiát”. Hasonló módon, nőtt a feszültség Közép- és Nyugat-Európa között, a Visegrádi 4-ek néven ismert regionális együttműködési tömörülés és a francia-német tengely köré tömörülő országcsoport között, a képlékeny fogalmi határok között értelmezhető „jogállamiság-vitában” és a koronavírus-válság által keltett súlyos gazdasági visszaesés kezelési módjainak megválasztása körül. Nincs ugyanis megegyezés az európai fejlesztési pénzek „jogállamisághoz” kötött kifizetése és az „Új Generációs” válság alap hosszú távú eladósodást generáló, „palliatív” krízismenedzsmentjének megítélése tárgyában.

Korábban a szintén endogén eredetű egoizmus képezte a fő felhajtóerőt a brexitben, mikor populista brit politikusok a Nagy-Britanniát a 2004-es bővítési hullám után elárasztó kelet-európai vendégmunkások ellen hangolva, és régebbi Európa-ellenes brit averziókat fölfrissítve véghezvitték az Egyesült Királyság kiválását az Európai Unióból. Ezek a viták belülről kezdik ki az európai egységet, további dezintegrációs folyamatok immanens veszélyét hordozzák magukban, és, amíg Európa nem tud nyugvóponttra kerülni e belső viták tárgyában, addig nem lesz képes az integrált nyugati világ szereplőjeként sem megfelelni a versenytársaival vívott gazdasági és geostratégiai kihívásoknak sem. Itt az Európai Unió föladata ugyanaz, mint amerikai szövetségeséé, azaz erőfeszítéseket kell tennie belső viszonyainak normalizálása, illetve rendbe tétele, gazdaságának és önvédelmi képességeinek modernizálása érdekében, mert a nyugati világ második legfajsúlyosabb pilléréként csak így nyer hitelességet és tekintélyt a hatalmi centrumok vetélkedésében. Ez lehetővé tenné az új világrendben a kissingeri „hatalom és legitimitás” dialektikus egyensúlyának szimultán érvényesülését. A jövő kétpólusú világrendjében Európa Amerika egyfajta háttországaként fog funkcionálni, mint az eurázsiai rimlandra kiterjesztett *amerikai hídfőállás*, ami biztosítja Amerika tartós jelenlétét és érdekeinek érvényesítési lehetőségét a szuperkontinensen (Brzezinski, 2017, pp. 51-64).

Az Egyesült Államok legjelentősebb potenciális regionális szövetségesei közül India kitüntetett szerepet játszhat. Az amerikai-indiai politikai közeledés látványosnak mondható az utóbbi években, nem utolsó sorban a közös ellenségként demonizált Kína elleni föllépés összehangolása reményében. India végletesen pragmatikus külpolitikát folytat, nem utolsó sorban a szun-ce-i hipermachiavellizmuson is túltevő indiai tudós, Kautilja állambölcseleti hagyományaira építve, aki a nemzetközi kapcsolatokban a hideg számítás elvét abszolutizálta (Kissinger, 2017, pp. 198-214).

Amerika napjaink indiai külpolitikai kapcsolatrendszerében ugyanazt a szerepet játszhatja el, mint a hidegháború alatti indiai szövetségese, a Szovjetunió. Vagyis India éppen azzal a hatalommal építi legaktívabban kapcsolatait, mely térségbeli természetes ellenségével, Kínával valamilyen tartósabb összetűzésbe kerül. Csakhogy India térségbeli geopolitikai egyensúlyát Pakisztán is veszélyezteti, akivel a függetlenség 1947-es kivívása óta területi vitákba bonyolódott kasmír hovatartozását illetően. Pakisztán a térségben ebből kifolyólag, nem véletlenül Kína egyik kulcs-szövetségese lett, aki azonban a hidegháború idején, párhuzamosan a kínai-amerikai közeledéssel, Amerikához is bizalmibb viszonyt épített ki. Ezért az Egyesült Államok számára nehéz döntés Pakisztántól eltávolodni, hiszen ez tovább növelné a fenyegető civilizációs és politikai szakadékokat Amerika és az iszlám világ egésze közt. Taktikai és stratégiai megfontolások egyaránt India felé taszítják Amerikát, de az Afganisztáni puskaporos hordóhoz való jövőbeni hozzáférési lehetőség is, természetesen valamiféle „rendcsinálási” céllal, indokoltá teszi a Pakisztánnal való beszélőviszony fönntartását. Ez a beszélőviszony azonban mindenképp csorbulna egy esetleges kiépülő amerikai-indiai szövetség esetén. Mindezzel együtt, el kell ismernünk, hogy India és Pakisztán 1998 óta érvényre jutó atomhatalmi státusa jelentősen stabilizálta a régiót, miután a kölcsönös nukleáris elrettentés pacifikálta a versengő feleket.

India szerepe abból a szempontból is növekszik, hogy a gyorsan bővülő gazdasága és népessége révén Kína regionális hegemonia-törekvéseit nagyszerűen képes ellensúlyozni. Fegyverbeszerzéseinek iránya a korábbi orosz orientáció helyett fokozatosan áttevődik nyugati (elsősorban amerikai és francia) beszerzési források felé, ami hatalmas üzlettel kecsegtet. Nagyméretű flottafejlesztése az Indiai-óceán fölötti katonai egyeduralom-szerű ellenőrzést is lehetővé teszi, blokkolva Kínát ebben a nagytérségben és tehermentesítve ezáltal az amerikai flottát is, mely ily módon inkább koncentrálna a Csendes-óceán ellenőrzésére. A vázolt geopolitikai előzmények láttán nem csoda, hogy India és Kína kölcsönös bekerítéssel vádolják egymást.

Japán a második világháborúban elszenvedett vereségét követően amerikai gyámolítás mellett épült újjá és vált olyan meghatározó gazdasági világhatalommá, mely egy adott pillanatban az amerikai világgazdasági elsőbbséget is fenyegette. Technológiai-gazdasági szárnyalása az önként vállalt pacifizmus miatt nem járt együtt a hidegháború éveiben és azt követően sem újrafelfegyverkezési ambíciókkal. Az egyszázalékos GDP-arányos, szerény katonai kiadások, jobbra az ütőképes, szigorúan védelmi doktrínájú flotta-fönntartást tették eddig lehetővé. Japán békés és gyors, háború utáni fejlődését gyakorlatilag az amerikai biztonsági garanciavállalások tették lehetővé, melyek Japánt úgy egy potenciális szovjet agressziótól, mint egy jelenlegi kínai fenyegetéstől megvédik. A Trump-kormányzat éveiben jelentős bizalomvesztés veszélyét hordozták magukban azok az amerikai szándékok, melyek az Európa esetében már ismertett analógiára alapozva „megsarcolták” volna Japánt az amerikai védelmi ernyő szolgáltatásaiért cserébe. Ez alapjaiban ásná alá az Egyesült Államok szövetségi megbízhatóságát és Dél-Korea biztonságérzetét is megingatná. Nem csoda, ha Dél-Korea, demokratikus berendezkedése mellett mindig nyitva hagy egy párbeszéd-kaput Kína irányába is, hogy az amerikai szövetségi kötelezettségek megkérdőjeleződése esetén Kínához forduljon védelmi garanciákért északi szomszédjával szemben. Ennek fényében az amerikai-japán viszonyt is az amerikai szerepvállalás teljes kontextusában kell vizsgálnunk a kelet-ázsiai régió egészében. Ez a kapcsolatrendszer ugyanis a katonai haditengerészeti támaszpontok és az amerikai szárazföldi katonai jelenlét tükrében hozzájárul Kína tengeri föltartóztatásához a Csendes-óceán térségében és szimmetrikus párját képezi az eurázsiai „világsziget” nyugati hídfőállásának, amit az Észak-atlanti Szövetség

európai katonai jelenléte testesít meg. Ugyanakkor Kína páratlanul gyors fölemelkedése behódolás által is „beszippanthatja” a térség államait a kínai érdekszférába, ami a klasszikus amerikai szövetségesekkel is megtörténhet, különösen, ha az amerikai biztonsági elkötelezettség meginogni látszik. Egy ilyen scenárió a huntingtoni katasztrófa-forgatókönyvekben is megvalósult. Huntington ugyanis a legvalószínűbb amerikai-kínai konfliktusforrásként, ami egy utolsó világhégés kiinduló alapját is jelentené, a Tajvan körül kibontakozó amerikai-kínai lehetséges összecsapást látja, amit egy Vietnám elleni jövőbeni kínai invázió vált ki, és ahol Tajvant már bekebelezte Kína (Huntington, 2012, pp. 465-466). Ebben a konfliktusban a kínai hatalmi „gravitáció” által „behúzott” és önálvétést gyakorló Japánt már nem amerikai, hanem kínai oldalon harcoló félként tünteti föl Huntington. Személyes megítélésünk szerint, erre vajmi kevés esély van, ugyanis a második világháborús számvetést el nem végző Japán és a viszonylatában nyílt revansizmussal megnyilvánuló Kína kapcsolatrendszerében a megbékélés hiányában nem lehet ilyen pálfordulatra számítani. Sokkal inkább az valószínűsíthető, hogy az, egy ideje már napirenden lévő japán védelmi-kiadásnövelő szándékok valósággá válnak a fenyegetésnek érzékelt kínai térségi előretörés láttán. Ebbe még egy Japán atomfegyverkezés is belefér, az amúgy is elszabadult nukleáris proliferációs válság következményeként, amit az Észak-Korea által Japán számára jelentő atomfenyegetés is indokoltta tehet. Mindez a saját lábón állás persze csökkentené az amerikai szerepvállalást Japán biztonságának garantálásában, ugyanakkor növelné a biztonságpolitikai egyensúlytalanságot a térségben, ami nem egyezik az amerikai érdekekkel. Ez is tehát egy olyan dilemmatikus helyzet a Távol-Keleten, amit Kína föltartóztatása és elrettentése során az Egyesült Államok valószínűleg figyelembe fog venni.

A fokozódó technológiai versengés közepette, egy új kétpólusú világrend korlátozott hidegháborújában nem kizárt a technológiai föltartóztatás eszközeivel való próbálkozás sem, amit sommásan egy „új Cocom-listaként” tudnánk értelmezni. A Huawei és Android körüli technológiai háború ennek a kötélhúzásnak az előjátékaként is értelmezhető és Amerikában, politikai hovatarozástól függetlenül, nagy egyetértésben hajtotta végre a Trump-kormányzat ezt a büntető intézkedését Kína ellen. Az összehangolt „új Cocom-lista” érvényesítését azonban az Egyesült Államok nem viheti végbe Európa és Japán szövetsége nélkül. Ugyanakkor Kína gyors fölzárkózása megkérdőjelezi ennek hatékonyságát, nem biztos, hogy a kínaiaknak szükségük lesz egy idő után a nyugati technológia-transzferekre, hogy lekörözzék az Egyesült Államok és általában a Nyugat ilyen irányú képességeit. Retrospektív módon meg szoktuk mosolyogni Hruscsov hatvanas években hangoztatott célkitűzését, hogy a Szovjetunió a nyolcvanas évekre le fogja körözni az Egyesült Államokat. Ma azonban a kínai fejlődés és gazdasági-hatalmi hegemoniaváltás egyfajta elkerülhetetlen determináció, ami a szovjet modernizációs kísérlettel szemben sikerre van ítélve. Hiú ábránd lenne nyugati részről abban reménykedni, hogy a kínai fejlődés megáll, belátható időn belül lelassul, vagy a visszajára fordul, mint ahogy megfogalmazódtak ilyen hamis várakozások még a kilencvenes évek végén is Kínával szemben. Kína a Szovjetunióval ellentétben nem „fárasztható ki” egy erőforrás-versengésre alapozott új, korlátozott hidegháborúban. Sőt, meg merjük kockáztatni a föltevést, hogy egy olyan reverzibilis helyzet is kialakulhat már középtávon is, hogy Kína próbálja korlátozni a nyugatiak hozzáférését bizonyos saját fejlesztésű, magas tudástartalmú technológiai termékeihez.

A legtöbb, amit várhat az Egyesült Államok egy ilyen szembenállástól, hogy egy gondosan összekovácsolt szövetségi rendszerben tartósan föltartóztatja Kínát. Ebben az értelmezésben az Egyesült Államok valószínűsíthetően a koronavírus-válság által fölfokozott nemzetközi versengésben azt a szerepet fogja eljátszani, amit egykoron Anglia játszott el a világtörténelemben már Orániai Vilmos óta, vagy amit Nagy-Britannia létrehozott a Bécsi kongresszuson a nagyhatalmi koncert keretében (Kissinger, 2013, pp. 46-49). Magyarán csakis egy fentebb vázolt szövetségi rendszer élén lesz képes a Nyugat-centrikus hatalmi állagörzést úgy biztosítani, hogy az gazdasági-politikai érdekeinek egy folytonos védelmét fönttartsa.

Fontos ebben az egyensúly-politikában a nagyfokú amerikai rugalmasság. Kérdés ugyanis, hogy úgy kezeli-e majd Amerika Kína fölemelkedését, ahogy az első világháború előtti merev szövetségi rendszerek kezelték föltre a vilmosi Németország hatalom-gyarapodását, ami

végül az első világháború kitéréséhez vezetett? Amennyiben ez a rugalmasság és egyensúlyi politika sikeresen megvalósul, ez képezheti a jövő új, kétpólusú világrendjének az alapját, amelyben, reményeink szerint, a béke fönntartható lesz.

Végül fölvetődik egy lehetőség a Brzezinski-féle értelmezésben a „nagyobb Nyugat” megteremtésére, amiről korábban már szóltunk, és amelyet szintén az Egyesült Államok kellene elsődlegesen kezdeményezzen. Ez lehetőséget adna távlatilag Oroszország és Törökország integrálására értékalapon is a szűkebben értelmezett nyugati közösségbe. Brzezinski ilyen irányú projekciói rövidtávon sajnos illuzórikusnak bizonyultak, mert Oroszország agresszív hatalmi politikája Ukrajnában és Szíriában, illetve az ennek következtében bevezetett nyugati szankciók megmérgezték a kapcsolatrendszer és időben eltávolították ennek megvalósulási esélyeit. Oroszország azonban távlatosan komoly konkurenciát láthat maga is Kínában, ami a Nyugat felé taszíthatja majd. Törökország is fokozatosan idegenedett el a Nyugattól, főként az elképzelhetetlenül elhúzó európai integrációs fiaskója miatt, miután az évtizedekig tartó belépési tárgyalások végén sem kapta meg az integráció-érettségi minősítést. Ebben az Uniónak is megvan a maga felelőssége, elsősorban Franciaország és Németország ellenállása miatt, akik túl nagy és nehezen „emészhető” tagjelöltnek tartották Törökországot. A törökök frusztrációja egy reakciós magatartást szült egy olyan vezető részéről, akinek birodalmi nosztalgikus tervei vannak és Törökország iszlamizálódását is előre lendítette (Brzezinski, 2017, pp. 187-216). Recep Tayyip Erdogan Törökország szomszédjainak többségét háborúval fenyegeti. Az elmúlt években Szíriába közvetlenül beavatkozott katonailag, Örményországba úgyszintén, Azerbajdzsán oldalán, és a hagyományos rivális, NATO-szövetséges Görögországot is katonailag fenyegeti egy, a Földközi-tengeren található vitatott hovatartozású gázmező okán. Az Európai Uniót 2020-ban nyíltan zsarolta olyan migránsokkal, akiknek szabad elvonulást engedett volna az Unió felé, és akiket végül Görögország tartott vissza. Törökország ebben a lépésében, nem alaptalanul, az elégtelen nyugati pénzügyi támogatást róta föl. Ezek az események végletesen eltávolították Törökországot a Nyugattól és destabilizátori szerepkörben tüntetik fel, ami lehetetlenné teszi a közeljövőben, hogy a Brzezinski-féle „nagyobb Nyugat” elképzelés eséllyel kecssegetessen. Ennek ellenére, távlatosan a demokratizálódási folyamat kiterjesztése Oroszország és Törökország irányába természetes módon a nyugati integráció felé kellene, hogy vezesse ezeket az országokat. Az európai uniós tagság valós esélye természetesen kétségbe vonható, számtalan kulturális affinitás hiánya miatt, azonban a közös védelmi rendszerhez és szoros partnerséghez való tartozás a feleknek kölcsönösen előnyös és kifizetődő állapotot teremtene. Ehhez hozzájárulhat, hogy Oroszországban és Törökországban egyaránt széleskörű nyugatos értelmiség és fiatal generáció van jelen, akik éreznek magukban szándékot és nyitottságot afelé, hogy országaik jövőbeni politikai orientációját ebbe az irányba terejlék, minthogy racionális érdekeik ezt diktálják.

Következtetések

Egy ilyen tanulmány megírásában, az összes tárgyilagossági követelménynek való megfelelés-igény mellett is óhatatlanul előtérbe kerül egyfajta intuitív szubjektivizmus, főként, ha a jelenben vázolt premisszák jövőbeni lehetséges fejlődési pályáit is kivetítjük. Kísérletet tettünk egy történelmi pályáiv vázolásával, a közelmúlt hangsúlyosabb geopolitikai történéseinek fölnagyításával a jövő várható világrendjét legalább alapvonásaiban előre jelezni. Az objektivitás a kritikai olvasatban is igyekezett kibontakozni azáltal, hogy a kritikai szellem a részvevő aktőröket mindkét oldalon célba vette.

Elsődleges következtetésünk, korunk sok bizonytalansága ellenére is, pozitív olvasatú próbál lenni, minthogy a koronavírus-válság s az ebből származó társadalmi és politikai válságok nem szükségképpen csak negatív hatásúak. A válságok katalizátorként hatnak az emberek kreatív megoldás-keresésére, a válságok által okozott emberi szenvedés és ínség egyfajta drive-ként funkcionálhat a társadalmi szolidaritás és segítőkészség mobilizálására. A 2008-as pénzügyi válságon is úrrá lehetett lenni és közben a hibákból is rengeteget tanultunk. A koronavírus keltette negatív gazdasági hatások új gazdaságélénkítő módozatok és innovatív megoldások kialakítása

felé nyithatnak utat. Ugyanígy forradalmasíthatják például a virológiát is, új, hatékonyabb terápiákat téve elérhetővé a fertőző betegségek kezelésében. A válság mozgósít, erős motivációt ad, növelheti a társadalmi kohéziót is, az emberek élni akarását, amellet, hogy számtalan kedvezőtlen jelenséget produkál. A koronavírus-válság második hullámában egy új rivalizálási jelenség ütötte föl a fejét, amit sommásan csak „vakcina-nacionalizmusnak” nevezhetünk, aminek a lényege, hogy amerikai-német, kínai és orosz oltások versenyeznek egymással a primátusért. A hatalmi-üzleti vetélkedésen túl ez is lehet egy olyan felhajtóerő, ami a gyorsabb és hatékonyabb járvány-védekezés felé nyitja meg az utat. Minden esetre a jövőben a biztonság megteremtése, és azon belül is a biológiai-közegészségügyi rizikók kiemelt kezelése sokkal nagyobb figyelmet fog kapni világszerte.

A második világháború lezárásáig a világrend lényegileg azonosult az európai nagyhatalmi renddel. Az itt meghatározott hatalmi hierarchiákat olyan békekongresszusokon határozták meg, mint a Bécsi Kongresszus vagy a versailles-i békekongresszusok. Az legújabb világrendek békés átalakulások, súlypont-eltolódások következményei is lehetnek, nem szükségszerű ezt háborús katasztrófának megelőznie. Ez az új világrend azonban már Ázsia-központú, Európa vitathatatlanul háttérbe szorult a globális játékosok porondján. Ehhez az Ázsia-központú új világrendhez az Egyesült Államok kívülről fog hozzákapcsolódni, mint második hatalmi központ, de a nemzetközi interakciói is azt fogják célba venni, hogy miként alakuljanak az Amerika számára releváns politikai események és viszonyrendszerek Eurázsiaiban.

Tanulmányunk abból indul ki, hogy a növekvő antagonizmus a jövőbeni két vezető hatalom között az új világrendet kétpólusossá alakítja a huszonegyedik században, ami a hatalmi versengés kiéleződése folytán egy új, korlátozott hidegháborút eredményez majd a hatalmi tömbök között. A két pólus Kína és az Egyesült Államok lesz. Az új hidegháború korlátozott jellege pedig abból adódik, hogy a körjük szerveződő két rivális tömb között összehasonlíthatatlanul nagyobb lesz az átjárás, mint az ideológiailag egykor szemben álló szocialista és kapitalista szövetségi rendszerek közt. A kétpólusosság mellett várhatóan felértékelődnek a másodlagos regionális hatalmak, melyek részben szintén csatlakozhatnak a két pólus valamelyikéhez (India, Irán, Pakisztán, Indonézia, Brazília). Más szóval, fragmentáltabbá válik a világpolitika a hatalom megoszlása tekintetében.

Kína pusztán méreténél fogva is egy új, hiperhatalmi minőséget jelenít meg a világpolitikai viszonyrendszerben. Az általa dominált világrendben a példátlan mérete már olyan befolyást jelent, ami nagyon sok államot önkéntes behódolásra készítetne. Fölszálló ágban lévő fejlődése semmi szinten nem vethető össze a méreteiben sokkal kisebb Szovjetunió vagy Egyesült Államok korábbi fejlődéséhez, amikor összehasonlítható méretű szereplők versenyeztek egymással. Teljes hiperhatalmi kibontakozásának egyetlen akadálya az lehet, mennyire kreatívan képes az Egyesült Államok egy ellenállási gyűrűt szervezni köréje az eurázsiai rimlanden, egy új, ámde rugalmasabb, „átjárhatóbb”, föltartóztató hidegháborúval. Főlemelkedése megakadályozhatatlan, nem lehet – a szovjet példával ellentétben – a kifáradásán vagy a kifárasztásán alapuló spekulatív számításokra alapozni. Technológiai fölényre is könnyűszerrel szert tehet, ami szintén megismételhetlenné teszi egy amerikai hidegháborús győzelem-szenárió újrajátszását. Magatartásának megváltozása, agresszívabbá válása, egy nacionalista kurzus előtérbe helyeződése a mostani kiegyensúlyozottabb diskurzussal szembe oly mértékben növelheti a Kína körüli feszültségeket, hogy az első világháború előtti merev szövetségi rendszerek kialakulásához vezethet, és világegés kirobbanását lehet ezzel kockáztatni. Eddig a szun-ce-i bölcsességre alapozva valós hatalmi szándékait úgy is rejtette, hogy példának okáért a jövőstratégiáikban a kínaiak is igyekeztek kerülni a „főlemelkedés” fogalmat – helyette inkább a „fejlődés” kifejezést használták, hogy ne keltsenek riadalmat riválisaikban (Kissinger, 2014). Ezidáig bölcsen, csupán gazdaságilag akarta meghódítani a világot, a pusztán növekedéséből adódó roppant méretével kívánt imponálni. Hszi Csin-ping kínai elnök azonban a 2010-es évek második felétől, az amerikai kereskedelmi háborús kihívás hatására is egy olyan konfrontatív, nyugatellenes retorikára váltott, ami nagymértékben növeli riválisaiban az összetartó kohéziót a kínai valós vagy vélt fenyegetésekkel szemben.

Oroszországban egy politikusi generációváltás és a nyugatosabb, fiatalabb, új politikusi elit hatalomra kerülésével képzelhető csak el egy politikai paradigmaváltás, ami a Nyugattal való kiegyezés és megbékélés irányába hathat. Oroszországnak mindenképp egy másodlagos szerep jut bármilyen szövetségi vagy lazább együttműködési rendszerben. Mindez azzal magyarázható, hogy gazdasági és katonai képességei jóval szerényebbek, mint az Egyesült Államoknak vagy Kínának. Oroszország már soha nem játszhatja el azt a szerepet, mint a Szovjetunió vagy a cári birodalom idején, mert a szabadságot megízlelt, egykori birodalmához tartozó népek önként soha nem fogják gyakorolni a behódolást vagy az önalávetést. Az oroszok kiegyensúlyozott fejlődése akkor lesz biztosított, ha hatalmas területüket védve látják, és jelenlegi védelmi képességeik, nukleáris elrettentő erejük bárkit képes távol tartani egy meggondolatlan támadástól Oroszország ellenében. Ha képesek leküzdeni ezt a valótlán fenyegetettség-érzést, ha a birodalmi nosztalgiájuk elé helyezik a békés, belső erőforrásokra és nemzetközi együttműködésre alapozó fejlődést, akkor Oroszország számára is elérhető lesz az oly régóta áhított harmónia. Leginkább a Brzezinski-féle „nagyobb Nyugatba” való beépülés jelentené Oroszország számára is a tartós egyensúlyt, mert egyrészt kulturális affinitások alapján is megalapozott lenne ez a kapcsolatrendszer, másrészt a Kína által eljátszott hiperhatalmi szerep csak így egyensúlyozható ki igazán globális szinten.

Az Egyesült Államok a Kínával szembeni föltartóztatás érdekében valószínűsíthetően egy nemzetközi koalíciót igyekeznek majd létrehozni, melynek kiinduló bázisa a NATO és az Európai unió lesz a kulturális közelségek és a tradicionális kapcsolatok meghatározottsága révén is. A koronavírus-válság kiélezte a Kínával való verbális összetűzéseket és egy propagandaháború révén is fokozta a kibontakozó geopolitikai rivalizálást. Itt mindenképp meg kell állapítanunk azonban Kína elvitathatatlan felelősségét a világválság kioldásában. Ugyanakkor a diktatúrák esetenként nagyobb hatékonysággal tudnak föllépni a válságkezelésben, az erőszakszervezeteik határozottabb cselekvése folytán. Ezt tette Kína is, mikor stabilizálta a koronavírus-válságot és tovább fokozta ezáltal társadalmi-gazdasági előnyeit nemzetközi versenytársaival szemben.

A járvány gazdasági hatásai megtépázták az Egyesült Államok világgazdasági pozícióit és a 2008-as pénzügyi válsághoz hasonlóan aláásták az amerikaiak korábban megkérdőjelezhetetlen gazdasági hatalmát és pénzügyi súlyát. A járvány társadalmi-gazdasági hatásai megbuktatták a Trump-adminisztrációt, melynek külpolitikáját ellentmondásosnak ítélték, végső mérlegében azonban mégis pozitív kicsengésű volt, minthogy az egyik legbékésebb amerikai időszakot jelentették ezek az évek. A Trump-kormány alatt az Egyesült Államokat nemzetközi kapcsolataiban a pragmatikus ideológiai önmegtartóztatás jellemezte a haszonelvű együttműködések mentén. Az Egyesült Államoknak a jól fölfogott érdekei is azt diktálják, hogy a kínai előrenyomulás hatékony föltartóztatáshoz és forrongó térségek stabilizálásához ne erőltesse a korábbi „demokrácia exportot”, mint ahogy ezt a közel-keleti sikeresen összehozott Irán-ellenes koalíció is bizonyítja. Ennek fényében, megítélésünk szerint az Egyesült Államok magatartására egyfajta kettős mérce megjelenése lehet jellemző a jövőben, ami a demokratikus elköteleződést csak a szűkebb, nyugati szövetségi rendszeren belül kéri majd számon. Hasonlóképp a szűkebb, nyugati szövetségi rendszeren belül határozottabban számon kérhet egyfajta „intra muros” szövetségi lojalitást, ami korlátozni fogja a szövetségesek külpolitikai mozgásterét Oroszország vagy Kína irányába.

Az Egyesült Államok és az Európai Unió egyaránt nem spórolhatja meg a hazai ügyek rendbetételét. Az amerikai belső, anarchikus politikai szélsőségek lecsillapítása, az oktatási rendszer színvonalának emelése, az elmaradt infrastruktúra-fejlesztések pótlása és a piaci fundamentalizmus megzabolázása mind elmaradhatatlan feladatok, hogy az amerikai nemzetközi presztízs is helyreálljon. Az Egyesült Államok egyidőben kell törekedjen a hazai és külföldi stabilitás, illetve politizálás sikerességére, mert a külső és belső tényezők kiegészítik egymást, egymás függvényei, fölerősítik, illetve gyengítik egymás hatásait, egyfajta politikai szinergia formájában. Az Európai Unió határozottabb, migrációt föltartóztató politikája és terrorellenes föllépése sokat segíthet a politikai kohézió erősítésén is. És mindkét hatalmi pólus kigondolt

gazdasági-válságkezelő csomaggal kell előálljon a koronavírus válság kezelésére, ami növekvő költséginflációt vetít előre.

Ha a Nyugat nem hajtja végre a fönnt vázolt, égetően fontos reformjait, akkor a hanyatlásáról szóló regék önbeteljesítő jóslatokká válhatnak, noha ez a hanyatlás nem kellene egy egyértelmű fatalista determináció legyen. Kellő akarattal, körültekintéssel és cselekvéssel elkerülhető. Az amerikai hanyatlás esetleges folytatódása és az ebből levezethető izolacionizmus, valamint cselekvésképtelenség az új kétpólusú világrend fönntartásában egy ellenőrizhetetlen nemzetközi káosz kirobbanásával fenyegetnek már középtávon. Ehhez a káoszveszélyhez a globális problémák, a nagyhatalmi kötélhúzás, a fenyegető klímakatasztrófa és a járványok egyaránt hozzájárulnak. Kérdés, hogy Kína be tud-e lépni rendcsinálóként ennek a nem kívánt, új káosznak a főlszámolásába/elkerülésébe és kialakul-e ennek következtében az új egyensúly, a „pax sinica”, új nemzetközi játékszabályokkal, melyek átfőrmálhatják a hatalom és legitimitás örök viszonyrendszerét?

Irodalomjegyzék

- BENNER T. – GASPERS J. – OHLBERG M. – POGGETTI L. – SHI-KUPFER K. (2018), Authoritarian Advance. Responding to China’s Growing Political Influence in Europe, Mercator Institute for China Studies & Global Public Policy Institute, Berlin.
- BRZEZINSKI, Z. (2013), Stratégiai vízió. Amerika és a globális világ válsága, Antall József Tudásközpont, Budapest
- BRZEZINSKI, Z. (2013), A nagy sakktábla, Amerika világelsősége és geopolitikai feladatai, Antall József Tudásközpont, Budapest
- GERNET, J. (2005), A kínai civilizáció története, Osiris kiadó, Budapest
- HORVÁTH G. – PROBÁLD, F. – SZABÓ P.(szerk.) (2018), Ázsia regionális földrajza, ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, p. 464-473
- KENNEDY, P. (2011), Ascensiunea și decăderea marilor puteri, Editura Polirom, Iași
- KISSINGER, H. (2013), Diplomația, Editura All, București
- KISSINGER, H. (2014), Kínáról, Antall József Tudásközpont, Budapest
- KISSINGER, H. (2017), Világrend, Antall József Tudásközpont, Budapest
- HUNTINGTON, S. (2012), Ciocnirea civilizațiilor și refacerea ordinii mondiale, Editura Antet, București
- PROBÁLD, F. (2004), Amerika regionális földrajza, Trefort kiadó, Budapest
- PROBÁLD, F. (2008), Ázsia regionális földrajza, ELTE Eötvös kiadó, Budapest
- SZ. BÍRÓ, Z. (2019), Putyin Oroszországa, Noran Libro kiadó, Budapest

- ***<https://www.youtube.com/watch?v=WI8VvMgUA1M> – megtekintve 2020.05.20
- ***https://index.hu/kulfold/2020/07/17/iran_kina_szerzodes_szankciok_kozel-kelet/ – megtekintve 2020.07.20
- ***<https://penzcsinalok.transindex.ro/globalis/20201002-kina> – megtekintve 2020.10.05
- ***<https://tradingeconomics.com/china/gdp-growth-annual> – megtekintve 2020.10.20
- ***https://www.imf.org/external/datamapper/NGDP_RPCH@WEO/USA – megtekintve 2020.10.20
- ***<https://www.cnbc.com/2020/09/30/us-gdp-q2-2020.html> – megtekintve 2020.10.20
- ***<https://tradingeconomics.com/russia/gdp-growth-annual> – megtekintve 2020.10.20
- ***<https://eletmod.transindex.ro/?cikk=13241> – megtekintve 2020.10.25
- ***<https://www.youtube.com/watch?v=szVrKJrvmjA> – megtekintve 2020.11.01
- ***<https://novekedes.hu/elemezsek/mikor-lesz-a-kina-juan-a-kovetkezo-dollar> – megtekintve 2020.11.01

Benedek József

**A társadalmi innováció társadalmi-gazdasági, fenntarthatósági feltételeinek vizsgálata -
Észak-magyarországi viszonylatban**

Az alábbi tanulmány nem egy empirikus kutatás eredményeit közli, hanem összefoglaló jellegű szintézis, vagy „review” jellegű írás. Célja a társadalmi innováció Észak-magyarországi helyzetének értékelése, a releváns kutatási eredmények értelmezése és elhelyezése egy sajátos elméleti keretbe. Továbbá, tanulmányunkkal azt szeretnénk elérni, hogy a jobb megértést lehetővé tevő összegzést végezzünk az innováció regionális különbségeit meghatározó tényezőkről, Észak-Magyarország példáján. A területi fókusz esetenként leszűkül Borsod-Abaúj-Zemplén megyére, tekintettel arra, hogy elsősorban a Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Karán létrejött és működő társadalmi innovációs műhely releváns eredményeit foglaljuk össze. A tanulmányban kitérünk az innováció és a társadalmi innováció keretfeltételeinek értékelésére, a fenntarthatóság és innováció összefüggéseinek feltárására, illetve az innovációs potenciál mérések módszertani és gyakorlati tanulságainak értékelésére is.

*Kulcsszavak: társadalmi innováció, fenntarthatóság, innovációs potenciál
JEL-kód: O35, Q01*

<https://doi.org/10.32976/stratfuz.2020.20>

Bevezető - az innovációt meghatározó általános tényezők

Általánosan elfogadottá vált a társadalomtudományokban - hatalmas empirikus és elméleti anyaggal kellőképpen alátámasztva - az a nézet, hogy századunkban a társadalmi átalakulás és modernizáció, a gazdasági növekedés és fejlődés legfontosabb tényezője az innováció. Ezért vált a gazdaságpolitika egyik fő pillérévé a tudásalapú gazdaság támogatása, ennek részeként a kutatás-fejlesztési (K+F) tevékenységekbe, a vállalati innovációba irányuló beruházások növelése. A periférikus és félperiférikus térségek perspektívájából viszont nem megnyugtató tény, hogy a tudás és tudásalapú innováció termelése és ennek feltételei térben erőteljesen koncentrálódnak. Más szóval a tudás és az ehhez kapcsolódó, elsősorban technológiai innováció egy rendkívül szűkös gazdasági erőforrás. A gazdasági növekedés elméletek a technológiai tényezőt és a technológiai innovációt tekintik a változás és a fejlődés hajtómotorjának (Benedek, 2004; Benedek, 2006). A technológiai innovációra vonatkozó alapkérdés, hogy ez hogyan hat a regionális fejlődésre, illetve hogy tulajdonképpen hogyan megy végbe a technológiai fejlődés mechanizmusa? E kontextusban fontos megértenünk, hogy minden régió rendelkezik olyan jellegzetes ismeretek egy csomagjával, amelyek nagymértékben meghatározzák a régió helyét a nemzetközi munkamegosztásban. Ezek nemcsak műszaki jellegűek, hanem általában magukban foglalják a termelés, a vállalat szervezésében, a vállalaton belüli, a vállalatok közötti vagy az üzleti környezettel kialakított kapcsolatok fejlődése során felhalmozódott tapasztalatot (Benedek, 2006).

Az elmúlt két évtizedben az innováció-kutatások kiegészültek és folyamatosan bővültek a társadalmi dimenzióval. Ma számos szerző kiemelten foglalkozik a társadalmi innovációval (lásd Moulaert 2013; Benedek, Kocziszky, Veresné Somosi és Balaton 2016; Kocziszky és Szendi 2018). A társadalmi innováció lényegére és területi hatásaira vonatkozó általánosan elfogadott magyarázat hiányában korábbi írásunkban javasoltuk az „új regionalizmus” keretében kidolgozott „Területi Innovációs Modell” (TIM) alkalmazását és fejlesztését (Benedek, Kocziszky, Veresné Somosi 2018). Ahogy már leírtuk, a TIM egyik előnye az, hogy multi-skalárisan vizsgálja meg az innováció térségi hatásait, elkülönítve két térségi szintet: a regionálist és a helyit (lokális). A társadalmi innováció vizsgálatára legalkalmasabb TIM modell, a GREMI által megalapozott innovációs környezet (uo.), mivel az utóbbi tartalmazza az innovációs folyamat második

dimenzióját is (a gazdasági mellett), nevezetesen a szervezetek és a köztük lévő viszonyok innovációját, amelynek keretében a gazdaság-kultúra viszonyára, a gazdasági szervezés és termelés regionálisan differenciált módozatára, valamint az innovatív tevékenységekben résztvevő összes regionális szereplő közötti viszonyra kerül a hangsúly (uo.). A gazdasági elméletektől eltérően az innovatív környezet fogalma a tér és a gazdaság közötti dialektikus viszony értelmezésén alapszik: a tér alkotja a gazdasági folyamatok lezajlásának keretét, és ez utóbbiak döntő módon hozzájárulnak a tér átalakításához. A TIM szerint a gazdasági tevékenységek intézményesített kapcsolatokat hoznak létre, amelyek a helyi és regionális szociokulturális környezetben gyökereznek. Ez a területi paradigma hangsúlyozza a szomszédság és a távolság szerepét az innovatív környezet létrehozásában. Pontosabban a gazdasági tevékenység beágyazódása a helyi szociális viszonyok hálózatába a szociális integráció során történik. Az integráció során fontos bizalom kialakulását vagy elvesztését nem csupán a két szereplő közötti közvetlen viszony határozza meg, hanem a strukturális kontextus, amelyet az összes helyi vagy regionális szereplő alkot. Ezért gondoljuk azt, hogy a helyi és regionális kontextus kiemelkedő szerepet játszik az eltérő innovációs teljesítmény kialakulásában és ennek vizsgálata elengedhetetlen az innováció térbeli differenciálódásának megértéséhez.

A regionális tudományi szakirodalom (lásd a hazai szakirodalomban Lengyel és Rechnitzer, 2004) feltárta azokat a tényezőket, illetve azokat a gazdasági, területi, társadalmi és politikai összefüggéseket, amelyek meghatározzák a tudás és innováció területi koncentrációját, áttörő újdonságokra ezen a szakterületen nem számíthatunk a jövőben. Továbbra is az innováció kulcsparaméterei a földrajzi közelség vagy proximitás, az agglomeráció, a tudás szpillóver, a vállalati magatartás, az egyetemek és vállalatok közötti kapcsolatrendszer, a kormányzás minősége, a termékéletről elfoglalt pozíció, a kockázati tőke, a regionális környezet vagy milió, a munkaerő képzettségi szintje, a helyi és kormányzati támogatások stb. (Döry és Rechnitzer, 2000; Benedek, 2004; Benedek, 2019).

Ehhez csupán néhány kritikai kommentet fűznénk: 1. Bár az innováció-kutatás atyja, Joseph Schumpeter szerint a vállalkozók, az innovátorok újításai mozgatják a technikai változást és a gazdasági és regionális fejlődést (Schumpeter, 1980), az elmúlt néhány évtizedben a fent megfogalmazott kutatási egység eltolódott különböző aggregátumok vizsgálatára: vállalkozások, intézmények, hálózatok, régiók, országok. Mindez kétségtelenül fontos mozzanat az innováció újabb összefüggéseinek vizsgálatában, de ugyanakkor a kérdés lényegétől – az innovátorok és az innovációkat felhasználók személyétől – el is eltávolította a vizsgálatokat; 2. Az igaz ugyan, hogy a jelentős innovációs miliók fejlett gazdaságok magterületein, nagyvárosi agglomerációkban koncentrálódnak, ahol nagyobb a kockázati tőke, több a K+F beruházás, a magasan kvalifikált munkaerő, jelentősebb az információáramlás, de néhány újabb vizsgálat arra is rámutatott, hogy a kapcsolat nem ennyire egyértelmű, és hogy a fejlett gazdaságokban jelentős újítások periférikus térségekben is létrejönnek (Eder, 2018; Graffenberger és társai, 2019; Fitjar és Rodríguez-Pose, 2020). Ebben a folyamatban meghatározóvá válnak a periférikus térségek interregionális és nemzetközi kapcsolatai, amivel ellensúlyozni tudják a klasszikusnak mondható innovációs tényezők hiányát; 3. Bár az innováció térbeli terjedését a standard szakirodalom a regionális gazdasági fejlődés fontos motorjának tartja, a hozzá fűzött elvárásokat az empirikus vizsgálatok csak részben és kis léptékben igazolták. Nagyléptékű, regionális méretű innováció diffúzióra Kelet-Európában nincs példa, ami elsősorban arra vezethető vissza, hogy a periférikus régiók nem rendelkeznek kellő munkaerő-, kutatás-fejlesztési-, oktatási- és vállalati kapacitással arra, hogy saját, regionálisan beágyazódott és versenyképes innovációs rendszereket építsenek fel (Döry és Rechnitzer, 2000).

A fenti kritikai megjegyzésekre igyekezünk a tanulmány további részeiben visszatérni. Ezek mellett, egy további fontos kérdés, amelyre a tanulmányban kitérünk: hogyan kapcsolódik az innováció a fenntarthatóság és a fenntartható fejlődés kérdéséhez? Bár ezzel a kapcsolatrendszerrel kevés tanulmány foglalkozik (lásd Karajz és Kis-Orlocki, 2019), alappal feltételezzük, hogy a fenntartható fejlődés négy dimenziójához (gazdasági, társadalmi, környezeti és területi) az innováció és különböző innovációtípusok - kifejezetten a társadalmi innováció is –

szoros szálakon kapcsolódnak. Míg a klasszikusnak tekinthető technológiai- és gazdasági innovációkutatások a termelési módszerek tökéletesítésére és a természeti erőforrások kitermelésének és hasznosításának elősegítésére fókuszáltak, jelenleg, elsősorban a mérvadó nemzetközi szervezetek szintjén, ugyanolyan hangsúlyosak az innováció térbeli és időbeli összehangolásának, a társadalmi innováció hasznosulásának, az innováció fenntartható fejlődéshez való hozzájárulásának témaköre egyaránt.

A fenti kérdések különösen fontosak az Észak-magyarországi térségben, ahol jelentős mértékű technológiai és innovációs lemaradás halmozódott fel nem csupán európai összehasonlításban, hanem szűkebb, Kelet-európai, illetve hazai viszonylatban is (Benedek és Kocziszky, 2017; Kocziszky, 2021). A gazdasági szerkezetváltás negatív hatásait mintegy felerősítették a mély történelmi gyökerekkel rendelkező negatív demográfiai és munkaerőpiaci folyamatok (Beluszky, 2019; Lipták, Szendi és Musinszki, 2019), mozgásba hozva egy negatív kumulatív fejlődési hátrányt. Ilyen feltételek mellett jogosan fogalmazható meg az a kérdés: milyen eszközökkel támogatható a fejlődési pályaváltás Észak-Magyarországon? És a szakmai korrektség azt is megköveteli, hogy rákérdezzünk arra a lényeges kérdésre is, hogy egyáltalán lehetséges belátható időn belül, például egy generáció alatt, valamilyen fejlődési pályaváltás? Nem vállalkozunk arra, hogy egy szűkös tanulmány kereteiben ilyen mélyenszántó kérdésekre minden részletében reflektáljunk. Viszont a régióspecifikus keretfeltételeket összefoglaljuk és néhány nemzetközi példát is felhozunk, mindezt az innováció kutatásnak tér és innováció kölcsönhatásaira hangsúlyt tevő innováció-földrajzi perspektívából (Benedek, 2019).

Az innováció társadalmi-gazdasági feltételei

A szakirodalom általánosan elfogadja, hogy az innováció mértékét öt alapvető tényező kölcsönhatása határozza meg: az adott ország innovációs feltételei, azaz a nemzeti innovációs környezet, továbbá a felnőttek képzettségi szintje, az oktatási és kutatási infrastruktúra fejlettsége, a támogatási szakpolitika megfelelő cél- és eszközrendszere, az örökölt történelmi fejlődési pálya. Az utóbbi, az evolúciós gazdaságföldrajz szerint, behatárolja a jövőbeli fejlődés lehetőségeit. A továbbiakban a fenti tényezők rövid áttekintését nyújtjuk országosan, majd régióspecifikusan.

A makroszintű innovációs keretfeltételek

Gyengén teljesítő országos környezetben lehetetlen erős regionális innovációs rendszerek felépítése és működtetése. Ezért nem meglepő, hogy – bár a K+F – re fordított, GDP arányos kiadások 2007-hez képest növekedtek (0,96%-ról 1,53%-ra 2018-ban, az Eurostat szerint) – Magyarország mérsékelt innovátornak számít, és regionális léptékben sincs az országos átlagnál jobban teljesítő térség, a fővárost nem számítva. Ezzel az ország EU-s viszonylatban jobban szerepel mint a „lemaradó innovátor” kategóriába tartozó Bulgária vagy Románia, illetve az elmúlt években sikerült megelőznie Horvátországot, Lengyelországot és Litvániát is, de az uniós átlagtól továbbra is jelentősen lemarad, illetve jelentős mértékben leszakadt a korábban hasonló innovációs képességekkel rendelkező Észtországról, amely 2018-ban első alkalommal bekerült a vezető innovátorok közé (EB, 2019). Az 1. táblázat összefoglalja az ország legfontosabb innovációs dimenzióit és mutatóit, az Európai Innovációs Eredménytábla alapján. Jól követhető a 2011 és 2018 között mért, az EU-átlaghoz viszonyított és az innovációs index értékében kifejezett általános előrehaladás. Ugyanakkor világosan körvonalazódnak a nemzeti innovációs rendszer erős és gyenge pontjai. Jelentős elmozdulást csupán egy dimenzióban látunk, az innováció-barát környezet fejlődésében, illetve ennek keretében a szélessávú internet penetrációjának látványos növekedése okozta e jelentős fejlődést, tehát tulajdonképpen az innováció keretfeltételei nemcsak javultak, hanem ebben a dimenzióban jóval felülteljesítik az EU-s átlagot. Az Innovációs Eredménytábla dimenzióinak többségében mérsékelt fejlődés állapítható meg, míg néhány dimenzió tekintetében visszaesés tapasztalható, európai összehasonlításban. Az utóbbihoz tartoznak az emberi erőforrások, a hálózatok-kapcsolatok, a foglalkoztatási hatások és az

értékesítési hatások dimenziói. Ebből három dimenzió (emberi erőforrások, és a két hatás-dimenzió) részben tükrözik a magyar gazdaság nemzetközi munkamegosztásban elfoglalt és konszolidálni látszó folyamatát. Éspedig a magyar gazdaság elsősorban munkaintenzív folyamatokra szakosodott, ez export jelentős része az alacsony termelési költségek komparatív előnyeit kihasználó tevékenységekből származik. Különösen az értékesítési hatások visszaesése kiemelkedő, azért mert míg 2011-ben ebben a dimenzióban Magyarország uniós átlag felett teljesített, ez a kép mára már teljesen megfordult, és a teljes dimenzióban uniós átlag alatti a teljesítmény. Amennyiben megvizsgáljuk a dimenziót kifejező három mutatót, jól látszik, hogy a jelentős visszaesést egy mutató váltotta ki, éspedig a cégek számára új innovációk értékesítése, ami a vállalatok innovációs tevékenységének gyengülését jelzi, paradox módon, hisz feljebb láthattuk, hogy az innováció-barát környezet dimenzió látványosan fejlődött az elmúlt évtized alatt, meghaladva az uniós átlagot.

A foglalkoztatási hatások is némileg paradox és ellentmondásosnak ítéltető trendeket vetítenek ki: egyrészt az ország továbbra is kiemelkedően teljesít (EU-s átlag felett) a közepes és high-tech termékek exportját illetően, másrészt viszont szerény és negatív trenddel rendelkezik a tudásintenzív szektorok foglalkoztatási aránya. Ugyanilyen kettősség állapítható meg a „Nem K+F vállalati innovációs kiadások” (vállalati beruházások dimenzió) uniós átlag feletti értéke és pozitív trendje, valamint az „állam K+F üzleti társfinanszírozása” (hálózatok-kapcsolatok dimenzió) uniós átlag alá eső értéke és negatív trendje között. Kétségtelenül a fenti ellentmondások egy jobban koordinált és célirányosabb szakpolitikai beavatkozás hiányára is utalnak.

A hálózatok-kapcsolatok dimenzióban tapasztalt visszaesés azért érinti érzékenyen az országos innovációs rendszert, mert, ahogy a bevezetőben már utaltam rá, a fél-periférikus térségek egyik kitörési lehetősége az interregionális kapcsolatok és nemzetközi hálózatok építésében és fejlesztésében rejtezik.

Továbbá a gyenge pontokhoz soroljuk azokat a dimenziókat és mutatókat, ahol, bár volt pozitív elmozdulás 2011-hez képest, az EU-s átlaghoz viszonyított lemaradás továbbra is jelentős. Ez a megállapítás érvényes az innovátorok, szellemi tulajdon, finanszírozás és támogatás, emberi erőforrások, attraktív kutatási rendszer dimenziókra. Különösen nagy a leszakadás (az uniós átlag 25-31%-án) állami K+F kiadások, az innovációkat végrehajtó KKV-k és az új védett minták tekintetében, ami már egymagában is jelzi az állami támogatási prioritások átfogalmazásának szükségességét és irányát.

I.táblázat: Magyarország innovációs eredménytáblája, 2019.

Dimenzió/mutató	EU 2011-es átlagához képest	EU 2018-as átlagához képest
Innovációs index	66.2	69.0
Emberi erőforrások	57.0	53.7
Újonnan doktori fokozatot szerzők száma	46.2	58.2
Felsőfokú képzettségűek aránya	61.9	50.0
Élethosszig tartó tanulás	62.5	53.1
Attraktív kutatási rendszer	37.1	55.9
Nemzetközi társszerzős tudományos publikációk	51.2	71.8
Nagy idézettségű publikációk	35.2	50.2
Külföldi doktori hallgatók	30.5	54.4
Innováció-barát környezet	68.8	144.7
Szélessávú internet penetráció	88.9	211.1
Vállalkozások	55.0	99.5
Finanszírozás és támogatás	36.5	46.2
Állami K+F kiadások	47.7	30.9

Kockázati tőke ráfordítások	23.2	64.2
Vállalati beruházások	74.3	98.0
Üzleti szektor K+F kiadásai	56.2	82.8
Nem K+F innovációs kiadások	104.2	122.5
ICT képzést nyújtó vállalatok	60.0	86.7
Innovátorok	28.9	30.9
Termék/folyamat innovációt végrehajtó KKV-k	33.0	37.2
Marketing/szervezeti innovációt végrehajtó KKV-k	34.0	27.1
In-house innovációt végrehajtó KKV-k	19.5	28.3
Hálózatok, kapcsolatok	81.6	57.1
Kooperációkban résztvevő innovatív KKV-k	59.7	46.7
Közszolgálati és magán közös publikációk	45.6	70.3
Állami K+F üzleti társfinanszírozása	113.2	58.9
Szellemi tulajdon	36.6	40.1
PCT szabadalmak	38.4	35.1
Új kereskedelmi márkák	51.9	63.5
Védett minták	22.1	26.1
Foglalkoztatási hatások	127.1	124.2
Foglalkoztatás tudásintenzív tevékenységekben	89.7	75.6
Foglalkoztatás gyorsan növekedő vállalatokban	154.0	159.2
Értékesítési hatások	111.1	84.1
Közepes és high-tech termékek exportja	142.3	139.7
Tudásintenzív szolgáltatások exportja	61.4	61.1
Cég számára új innovációk értékesítése	131.4	44.6

Forrás: saját szerkesztés, EB (2019) alapján

A jövőben látványos, áttörő változás nem várható, hisz az ország 1,53%-ot, az uniós átlagnál lényegesen kevesebbet fordít a K+F költségvetési támogatására (2,19% az EU 27-ben, 2018-ban). Az állam, a magánvállalkozások szerény K+F ráfordításával magyarázható a szerény innovációs teljesítmény. Ez nyilván csupán az érem egyik oldala, ehhez adódik a K+F tevékenységek, és általánosan az innovációs infrastruktúra és alapfeltételek hiányosságai, illetve a jelentős innovátorokhoz viszonyított elmaradottsága. Ezért nem választható el az innovációpolitika a társadalom modernizációjától és az ezt megtámasztó ágazati politikától (oktatáspolitika, gazdaságpolitika, lakáspolitika stb.). Ilyen kedvezőtlen makrofeltételek között, nagyon beszűkülnek a magyarországi periférikus régiók és térségek kitörési lehetőségei.

Társadalmi innováció és regionális gazdasági fejlődés

Bár több tanulmányban a periférikus régiók felzárkózásában a társadalmi innováció alternatív megoldásként megfogalmazódik (Kocziszky és Szendi 2018; Szendi 2018), mindeddig nem körvonalazódott kellőképpen az a konkrét hatásmechanizmus, amellyel a társadalmi innováció gazdasági növekedést, hosszabb távon pedig konvergenciát és felzárkózást generálhatna. Valószínűbb hipotézisnek tűnik, hogy a társadalmi innováció tulajdonképpen nem az innováció egyéb formáinak (üzleti, technológiai, tudományos) az alternatívája, hanem hogy ez szorosan kapcsolódik, együtt mozog statisztikailag a többi innováció típusal. Ezen feltételezés területi szempontból azzal a következménnyel jár, hogy azok a térségek képesek jelentős társadalmi innovációt generálni, amelyek kiemelkednek az innovációs tevékenység egyéb formáiban is, és

fordítva, gyenge üzleti-, technológiai- és tudományos innovációt létrehozó régiók társadalmi innovációja sem jelentős. Ugyanakkor, valószínűbbnek tartjuk a társadalmi innováció mérhetően pozitív szerepét néhány kistérség, település fejlődésében, de nagyobb területi szinten, mintegy összregionális, aggregált területi szinten, a társadalmi innováció pozitív hatásait az eddigi empirikus vizsgálatok nem igazolták (Cebotari és Benedek, 2017; Benedek, Sebestyén és Bartók, 2018).

Ezért tartjuk fontosnak regionális szinten általánosan összefoglalni az innovációs feltételek és teljesítmény területileg differenciált mutatóit (2., 3., 4., 5. táblázatok). Így lehetővé válik a regionális innovációs rendszerek lehatárolása, egyes térségek innováció-alapú besorolása és meghatározása. Az előző bekezdésben megfogalmazott hipotézis szerint a társadalmi innováció intenzitása és hatásai ott lesz a legjelentősebb, ahol egy regionális innovációs rendszer körvonalazható. Végezetül, de nem utolsó sorban, a fenti területi és innovációs mátrixban jobban láthatóvá válnak az Észak-magyarországi régió fejlődési, fejlesztési és pályaváltási lehetőségei is.

2. táblázat: NUTS 2 régiók gazdasági és innovációs teljesítménye

	Egy főre jutó GDP, pps, 2018	K+F kiadások, GDP %-ban, 2017	Kutatók, foglalkoztatot tak összlétszámáb ól, %, 2017	Humán erőforrások tudományban és technológiában, %, 2019*	Felsőoktatásban hallgatók száma/1000 lakos, 2018
Budapest	44 600	2.25	2.12	60.3	83,4
Pest	17 400	0.6	0.26	39.7	10,6
Közép- Dunántúl	20 200	1.04	0.40	32.8	8,5
Nyugat- Dunántúl	22 200	0.63	0.25	32.0	15,4
Dél-Dunántúl	15 100	0.68	0.26	29.1	26,2
Észak- Magyarország	15 100	0.47	0.20	28.1	15,1
Észak-Alföld	14 100	0.94	0.26	29.0	21,5
Dél-Alföld	16 000	1.07	0.36	31.0	22,8
Magyarország	21 898	1.33	0.88	38.2	29

*15-74 év közötti, felsőfokú végzéssel és tudományban vagy technológiában foglalkozottak részaránya

Forrás: Eurostat, saját szerkesztés

A 2. és 3. táblázatokban összeállított, innovációs mutatókat felsorakoztató statisztika alapján Magyarország egyetlen NUTS 2-es szintű innovatív régiója Közép-Magyarország. Az utóbbiban Budapest lényegesen jobban teljesít, mint Pest megye, tehát alapjában véve Magyarországon is egy olyan, Közép-Kelet-európai országokhoz hasonló, általános trend alakult ki, amely kedvez az innovációs tényezők fővárosi koncentrációjának. Ennek megfelelően, Budapest innovációs infrastruktúrája és teljesítménye messze fölemelkedik az egyes megyék szintjén. Továbbá világosan látszik a táblázatokban, hogy a jó innovációs teljesítmény nem minden esetben jár megfelelően magas gazdasági teljesítménnyel. Például az egyébként magyarországi viszonylatban elfogadható innovációs mutatókkal rendelkező Dél-Alföld egy főre jutó GDP-jét meghaladja mindkét – gyengébb innovációs teljesítménnyel rendelkező – nyugat-magyarországi régió. Ez a helyzet arra mutat rá, hogy az innováció formális mutatói elsősorban a kódolt tudásállományhoz kapcsolható, míg az innováció legfontosabb forrása a hallgatólagos tudás terjedéséhez kapcsolódó túlsordulás hatásokban található meg (Malmberg és Maskell, 2002; Cebotari és Benedek, 2017).

Az Észak-magyarországi régió helyzetét illetően, a 2. táblázatban világosan látszik a térség marginális, periférikus helyzete. Gyakorlatilag mindegyik összehasonlításra felhasznált mutató tekintetében a legrosszabban teljesítő régió: legalacsonyabb a K+F kiadások aránya a

GDP-ből, legalacsonyabb a kutatók részaránya a foglalkoztatottak összlétszámából, legalacsonyabb a humán erőforrások részaránya a tudományban és technológiában. Csúpn az ezer lakosra jutó felsőoktatásban hallgatók létszámát illetően előz meg Észak-Magyarország két régiót, de a mutató értéke (15,1/1000 lakos) így is csúpn fele az országos átlagnak.

3. táblázat: Régiók gazdasági és innovációs súlya

	Régiók GDP részesedése, %, 2018	Régiók részesedése K+F foglalk., %, 2015	Régiók részesedése K+F ráfordításokból, %, 2015	Felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya a 25-64 évesek közül, %, 2017
Közép-Magyarország	46.7	61.8	64.6	35.6
Közép-Dunántúl	10.2	6.1	7.1	20.1
Nyugat-Dunántúl	10.1	4.5	4.7	20.8
Dél-Dunántúl	6.2	5.0	1.9	18.4
Észak-Magyarország	8.0	4.0	2.8	17.5
Észak-Alföld	9.4	8.4	7.7	17.4
Dél-Alföld	9.3	10.1	11.2	19.6

Forrás: Eurostat, saját szerkesztés.

A 3. táblázatban követhetjük a NUTS 2 régiók gazdasági (GDP) és innovációs súlyát az országos összértékekből. Az adatok azt mutatják, hogy míg a gazdasági teljesítmény és a humántőke területi megoszlása kiegyensúlyozottabb, a K+F tevékenységek térben erősen koncentrálódnak. Például Magyarországon a K+F foglalkoztatottak több mint 60%-a a fővárosi régióban él. Ez megyék szintjén a fővárosi térségeken kívül Csongrád megyében jelent átlagnál jelentősen magasabb értékeket. Csongrád megyében újból Szeged kiemelkedő kutatási infrastruktúrájával magyarázható a helyzet.

4. táblázat: Megyék részesedése a K+F foglalkoztatottakból

Megye	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Budapest	51,36	52,19	53,79	53,48	52,98	53,42	53,44	52,03	52,33	54,06	56,10	55,67
Pest	3,98	3,82	4,10	3,92	4,23	4,54	4,30	4,55	4,73	5,65	5,74	5,29
Fejér	2,24	2,68	2,14	2,41	2,27	1,89	1,87	2,35	2,26	2,15	1,92	1,95
Komárom-Esztergom	0,79	0,73	0,69	0,65	0,75	1,11	1,18	1,46	1,18	1,16	1,32	1,15
Veszprém	2,31	2,18	2,39	2,12	2,21	2,05	2,48	3,29	3,03	2,77	2,87	3,02
Győr-Moson-Sopron	3,18	3,51	3,56	3,67	4,02	4,22	4,18	3,48	4,12	3,77	3,14	3,03
Vas	0,94	1,14	1,16	1,18	1,09	0,92	0,90	0,82	1,04	0,96	0,97	1,06
Zala	0,56	0,55	0,70	0,69	0,80	0,69	0,88	0,79	0,62	0,59	0,41	0,52
Baranya	7,36	7,18	4,70	5,90	5,19	4,32	4,41	4,30	3,97	3,58	3,48	3,67
Somogy	1,03	0,98	1,06	1,07	0,81	1,24	0,96	1,03	1,19	1,00	1,09	1,19
Tolna	0,46	0,46	0,37	0,41	0,33	0,39	0,35	0,40	0,51	0,42	0,40	0,36
Borsod-Abaúj-Zemplén	3,03	3,06	3,06	2,82	2,90	2,92	2,75	2,83	2,71	2,32	2,42	2,20
Heves	1,37	1,56	1,77	1,71	1,98	1,86	1,66	1,63	1,96	1,69	1,40	1,33

Nógrád	0,06	0,14	0,13	0,21	0,30	0,34	0,34	0,31	0,28	0,22	0,22	0,37
Hajdú-Bihar	7,27	6,28	7,05	7,06	7,09	7,09	7,08	7,43	6,91	6,91	6,89	7,14
Jász-Nagykun-Szolnok	0,91	0,89	0,95	0,93	0,73	0,87	0,96	0,91	0,66	0,56	0,54	0,55
Szabolcs - Szatmár-Bereg	1,62	1,73	1,90	1,82	1,66	1,43	1,27	1,39	1,03	0,98	0,95	1,11
Bács-Kiskun	2,33	2,40	2,24	1,69	1,84	2,01	2,18	2,30	2,44	1,82	1,38	1,63
Békés	0,83	0,93	0,88	0,67	0,60	0,61	0,61	0,65	0,85	0,77	0,62	0,48
Csongrád	8,39	7,58	7,37	7,61	8,22	8,07	8,20	8,04	8,18	8,62	8,14	8,29

Forrás: Eurostat, saját szerkesztés

A 4. és 5. táblázatokban követhetjük két innovációs mutató (megyék részesedése K+F foglalkoztatottakból, illetve az egy lakosra jutó K+F költségek) területi megoszlását NUTS 3, azaz a megyék szintjén. Sajnos a szabadalmak regionális összehasonlításokról az elmúlt évek során a szakirodalom fokozatosan lemondott, az adatok elérhetetlensége miatt. Így, az Eurostat csak 2012-ig közöl regionális bontású szabadalmi adatokat. Országos léptékben, a KSH szerint a szabadalmak száma folyamatosan növekedett, igaz, a növekedés üteme nem kiemelkedő. Feltételezzük, hogy a növekedés nagyobb hányada, a korábbi területi mintákat követve, a főváros és tradicionális egyetemvárosok által polarizált megyék.

4. táblázat: Megyék részesedése a K+F ráfordításokból

Megye	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Budapest	63,27	64,81	60,27	60,68	60,51	60,87	61,57	58,59	57,36	59,19	58,96	63,92
Pest	3,53	3,73	4,35	3,98	3,79	4,44	3,58	3,38	3,65	4,46	4,91	4,08
Fejér	2,08	2,11	2,55	2,59	2,36	2,07	1,91	2,14	2,23	2,27	2,09	2,00
Komárom-Esztergom	0,36	0,48	0,26	0,45	0,59	0,80	0,84	1,22	1,82	1,98	1,35	0,96
Veszprém	2,21	2,18	2,45	2,62	2,55	2,44	2,79	4,15	4,40	3,72	3,61	4,20
Győr-Moson-Sopron	2,55	3,01	2,91	3,62	3,01	3,92	4,03	3,19	3,95	3,38	2,92	3,29
Vas	0,42	0,64	2,71	1,39	1,20	0,68	0,98	1,09	1,13	1,36	1,53	1,44
Zala	0,27	0,31	0,41	0,36	0,45	0,40	0,42	0,48	0,32	0,25	0,17	0,25
Baranya	2,41	2,31	1,93	1,57	1,79	1,73	2,42	3,65	2,30	1,70	1,24	1,11
Somogy	0,58	0,44	0,39	0,48	0,51	0,67	0,62	0,75	0,76	0,61	0,45	0,48
Tolna	0,12	0,16	0,15	0,11	0,12	0,15	0,17	0,23	0,39	0,38	0,17	0,22
Borsod-Abaúj-Zemplén	2,03	1,99	2,16	2,01	2,14	2,30	2,13	2,24	2,42	2,42	1,72	1,39
Heves	0,79	1,04	1,15	1,33	1,67	1,10	0,99	0,87	1,04	1,26	0,86	0,67
Nógrád	0,02	0,06	0,10	0,10	0,18	0,26	0,32	0,36	0,39	0,27	0,22	0,35
Hajdú-Bihar	7,10	6,05	6,13	7,51	7,87	7,04	6,50	6,67	6,35	6,79	6,36	5,68
Jász-Nagykun-Szolnok	0,77	0,80	1,33	1,28	1,06	1,06	0,90	1,12	1,39	0,78	0,64	0,80
Szabolcs-Szatmár-Bereg	0,74	0,76	0,87	0,96	0,85	0,72	0,58	0,90	1,05	0,37	0,59	0,61

Bács-Kiskun	1,64	1,89	2,51	2,11	1,64	1,92	2,24	2,52	2,89	2,41	2,56	2,05
Békés	0,52	0,60	0,57	0,40	0,50	0,50	0,40	0,46	0,55	0,68	0,67	0,25
Csongrád	4,91	4,63	4,64	4,46	5,44	5,19	4,99	4,46	4,33	4,48	7,83	4,94

Forrás: Eurostat, saját szerkesztés

A 2. táblázatban található adatok alapján felvázolt összefüggések érvényesek a megyei szinten is, de a megoszlás területileg differenciáltabb. Így, a fővárosi térség mellett (Budapest és Pest megye) világosabban körvonalazódik öt megye, ahol jelentősebb az innováció, azaz magasabb a részesedésük a K+F foglalkoztatottakból és/vagy a K+F ráfordításokból is: Hajdú-Bihar, Csongrád, Baranya, Veszprém és Győr-Moson-Sopron. Az első három megye jelentős egyetemi központokkal rendelkezik: Debrecen, Szeged és Pécs. Az utóbbiaknak kiemelkedő szerep jut az innovatív régiók fejlődésében, mert jelentős tudományos és technológiai innovációs tevékenységgel rendelkeznek, magasan képzett munkaerőt képeznek, jelentős hazai és nemzetközi hírnévvel rendelkeznek, és általában pozitív a róluk alkotott külső kép, az úgynevezett imázs. Ezért gyakorlatilag az egyetemek fejlesztését célzó befektetések az innovációs ipar vonzásának egyik eszközét képezik. Mindez azonban nem feltétlenül eredményezi az innovatív cégek megjelenését, mivel a kutatási eredmények és a képzett munkaerő nagyobb távolságból is hozzáférhető. Az egyetemek és ipar közötti társulások elősegítik ezt a folyamatot, elsősorban a városi agglomerációkban.

Továbbá, a fent említett megyék jelentős fejlesztéseket valósítottak meg ipari parkok és technológiai parkok létrehozásával, ami versenyképességük és innovatív kapacitásuk további megerősítéséhez vezetett. Gyengébben fejlett régiók - így Észak-Magyarország három megyéje sem - nem tudták biztosítani az ilyen típusú fejlesztésekhez szükséges feltételeket, elsősorban korlátozott erőforrásaik miatt. A három Észak-magyarországi megye országos innovációs súlya szerénynek ítéltető, és a táblázatokban lévő adatsorok ezen súly folyamatos csökkenését mutatják, ami egyértelműen bizonyítja folyamatos marginalizálódásukat a magyar gazdasági- és innovációs térben.

Mindehhez hozzá kell még fűzni, hogy jóllehet a szakirodalomban általános az egyetértés a technológiai tényező (főként az innovációk) döntő szerepéről a regionális fejlesztésben, egyelőre nem létezik egy általánosan elfogadott magyarázat a régiók innovációs képességében megmutatkozó különbségekre (Benedek 2004; Benedek 2006). A tekintélyes mennyiségű empirikus megfigyelés ahhoz a gondolathoz vezetett, hogy általánosan a városi agglomerációk és a fejlett régiók rendelkeznek a legmagasabb innovációs képességgel, anélkül, hogy ennek az evolúciós mechanizmusa meg lenne magyarázva (Malmberg és Maskell 2002).

Az ebben a részben felhasznált mutatók egyértelműen jelzik, hogy – bár jelentős felsőoktatási kapacitással rendelkezik – Észak-Magyarország nem csak hogy nem tartozik a jelentősebb innovációs teljesítményt felmutató régiókhoz, hanem az minimálisan szinten sem adottak a feltételek egy regionális innovációs rendszer kialakulásának és működésének. Amennyiben ezt tényként kezeljük, feltételezzük, hogy a társadalmi innováció sem jelentősebb ebben a régióban mint az innováció egyéb formái.

Társadalmi innováció Észak-Magyarországon

Az államilag irányított tervgazdaság időszakában a régió – elsősorban Borsod-Abaúj-Zemplén megye – a magyar fejlődési hierarchia felső szintjén pozicionálódott, a térségi nyersanyagbázisra épülő extenzív iparosítás és urbanizáció eredményeként. A nehéziparra szakosodott gazdasági fejlődési ugyanakkor létrehozott egy olyan regionális intézményrendszert, amely a rendszerváltást követően képtelen volt radikálisan megújulni, alapvető innovációkat létrehozni. Gyakorlatilag a régió nagyobb városi központjait leszámítva elmaradt az átmenet a tudás-alapú, információs társadalomba. Az átmeneti, 1989-at követő időszakban számottevő, áttörő gazdaság változás nem történt, a magasan képzett munkaerő elvándorlása és a rossz politikai és szakpolitikai döntések

miatt. Az Eurostat által rendszeresen közölt regionális fejlődési rangsorban Észak-Magyarország az elmúlt évtizedben folyamatosan a legszegényebb húsz régiója (NUTS-2) között szerepelt, a GDP volumenindexe alapján. A legfrissebb adatok szerint, 2018-ban, a régió az Európai Unió 14. legszegényebb térsége volt, egy főre eső, vásárlóerőparitáson mért GDP-je Ennek eredményeként úgy látszik, hogy Észak-Magyarország tartósan az európai gazdasági térség periferiáján marad.

Mindez természetesen nem kedvező kiindulópont az innováció helyzetfelmérésében. Tulajdonképpen az innováció vizsgálatában két évtizeddel korábban kialakult irányváltás - amely a társadalmi innováció jelentőségét hangsúlyozta - némi reményt kínált a periférikus térségek számára is, mint egy olyan társadalmi újításokra vonatkozó innováció típus, amely egy adott helyi közösség jólétén javíthat, olyan társadalmi szükségleteket elégítve ki, amelyeket a piaci folyamatok nem képesek. Általánosan elfogadott az a szemlélet is, hogy a társadalmi innovációk olyan termékek vagy szolgáltatások, amelyeket nem a hagyományos piaci mechanizmusok hoznak létre, és hogy ezek, a maguk során, új együttműködési formákat, társadalmi kapcsolatokat hoznak létre (Moulaert, MacCallum, Mehmood és Hamdouch 2013). Nagyon érdekes, hogy az utóbbi felfogást tükrözi néhány új, a területi tervezés, területfejlesztés irányából megjelenő kutatási eredmény, ahol új területfejlesztési politikák, stratégiák és ezek földrajzi mobilitása is társadalmi innovációként jelenik meg (Füg és Ibert 2020).

A társadalmi innováció iránti növekvő érdeklődést nyilvánvalóan táplálta az Európai Unió szakpolitikájának diverzifikációja és irányváltása, a Lisszaboni Szerződést követően. Ennek eredményeként az innováció támogatása, és ennek keretében a társadalmi innováció kiemelkedő helyet kaptak. Mérföldkőnek számít az Európai Bizottság által 2011-ben elindított „Társadalmi Innovációs Kezdeményezés” (Social Innovation Europe Initiative). Ilyen feltételek között indokolt a társadalmi innováció rendszeres vizsgálatának azon hulláma, amely a Miskolci Egyetem Gazdaságtudomány Karán alakult ki, és amelynek eredményeit két nagy kategóriába sorolhatjuk: a kutatások egy része azt tűzte ki céljául, hogy megvizsgálja a társadalmi innováció feltételeit Észak-Magyarország térségeiben (Nemes és Varga 2015; Benedek, Kocziszky és Veresné Somosi 2018; Lipták és Horváth 2018; Varga 2019; Kocziszky és Benedek 2019), míg másik része felmérte a térségek innovációs potenciálját (Kocziszky, Benedek és Veresné Somosi 2015; Kocziszky 2015; Benedek, Kocziszky, Veresné Somosi és Balaton 2016; Varga, Tóth és Nagy, 2020). A két irányzat fontos összegzését olvasni lehet egy nemrég megjelent tanulmánykötetben is (Sikos, 2020).

A térségi társadalmi innovációs potenciál mérésében elért eredményeket azért is jelentősek, mert nincs egy általánosan elfogadott szakmai konszenzus a mérés módszertanát és a felhasznált indikátorstruktúrát illetően. Így tehát gyakorlatilag a fent említett vizsgálatok hozzájárultak, egy jellegzetesen periférikus, kelet-európai kontextusban, a mérés módszertanának szakirodalmi bővítéséhez, az eredmények összehasonlíthatóságának javításához. Igazolódtott újból, hogy a felhasznált indikátorok típusa és mennyisége a hivatalosan elérhető adatok függvénye, és ez erősen ingadozik egyes országok között. Például, Szendi Dóra tanulmányában (2018) sikeresen alkalmazta a magyarországi körülményekre a társadalmi innovációs potenciál mérésének az „Economist Intelligence Unit” (EUI) által kidolgozott összetett módszertanának logikai fonalát (Economist Intelligence Unit, 2016), ahol a társadalmi innovációs indexnek négy alapvető összetevőjét határozzák meg: politikai és intézményi keretek, finanszírozás, vállalkozások, társadalom. Az EUI index érdekessége nem annyira a skálázás és normalizáció jellegében jelentkezik, hanem az egyes komponensek súlyozásában, sorrendben: 44,4%, 22,2%, 15%, illetve 18,3%. Érdekességként megjegyzendő, hogy az EUI index alapján társadalmi innováció szoros statisztikai összefüggést mutat a gazdasági teljesítménnyel, ami homlokegyenest ellentmond a szakirodalom egy másik általánosan elfogadott feltételezésével, amelyre már utaltam korábban e tanulmányban is, éspedig hogy a társadalmi innováció a periférikus térségek számára egy kitörési lehetőséget nyújtana. Egyéb jelentős vizsgálatokban is kimutatták a fenti szoros összefüggést, így például a korábban már említett Európai Innovációs Eredménytábla innováció indexe szorosan összefügg a gazdasági fejlettség szintjével, az egy főre jutó GDP-vel (EB, 2019).

Az Észak-magyarországi települések társadalmi innovációs potenciáljának mérését végül a szerző egy érdekes kétlépcsős modellben oldja meg módszertanilag (eb.). Az első lépcsőben, öt indikátor felhasználásával meghatározza minden település gazdasági térben elfoglalt helyét, különös figyelemmel a periférikus helyzetben lévő településekre. A második fázisban, három mutatóval kerül mérésre a társadalmi innovációs potenciál: száz főre jutó nonprofit szervezetek száma, száz főre jutó társadalmi vállalkozások száma és a száz főre jutó közigazgatásban foglalkoztatottak száma. Érdekes, hogy míg az első és harmadik mutató értékei a régió északi és északkeleti periférikus térségeiben mutatnak nagyobb fajlagos súlyt, addig a társadalmi vállalkozások a gazdaságilag fejlettebb magterületeken koncentrálnak. Végül sor került annak vizsgálatára, hogy megállapítható-e egy összefüggés egy település gazdasági hátrányos helyzete és a társadalmi innovációs alapfeltételek meglét között (eb.). A kapcsolat gyenge, de statisztikailag szignifikáns. Ez azt jelenti, hogy minél több gazdasági vagy társadalmi probléma halmozódik fel egy településen, annál jobb társadalmi innovációs feltételekkel rendelkezik. Ez egy érdekes és értékes eredmény, amelynek igazolására további empirikus vizsgálatokra és a fogalmi, elméleti keretek, kapcsolatok részletezésére, a hatásmechanizmusok pontos vizsgálatára és leírására lesz szükség. További Borsod-Abaúj-Zemplén megyére elvégzett esettanulmányok, részben azonos indikátorokkal, igazolták a fenti megállapításokat, bár a legjelentősebb társadalmi innovációs potenciállal rendelkező települések rangsora némileg eltér (Varga, Tóth és Nagy, 2020). Ez ismét nem csupán a módszerek és indikátorok további validálásának a szükségességét vetítik előre, hanem a mögöttük levő, elméleti megalapozottságú megértését is.

Konklúziók, kitekintés – innováció és fenntartható fejlődés

Összefoglaló tanulmányunkban két irányban haladtunk: az innovációkutatás elméleti kereteitől az empirikus vizsgálatok irányába, illetve a makroszinten működő, a központi kormányzat – tudomány – pénzügyi rendszer – ipari szereplők közötti kapcsolódások eredményeként működő országos vagy nemzeti innovációs keretrendszerrel a regionális innovációs rendszerek irányába. Az utóbbit az innováció földrajzára jellemző térbeli differenciálódásra hangsúlyt tevő összehasonlítás alapján próbáltuk beazonosítani. A fővárosi agglomeráció mellett, attól jelentősen lemaradva, néhány regionális innovációs rendszer működése megkérdőjelezhetetlen. Ezek Csongrád, Hajdú-Bihar és Veszprém megyéknek felelnek meg, mindegyik, de különösen az első kettő, jelentős katalizátor szerepet játszó egyetemi központokkal, illetve az innovációban jelentős ipari szereplőkkel. Észak-Magyarország ezekkel az - magyarországi összehasonlításban - innovatív régiókkal nem versenyezhet sem innovációs teljesítmény, sem innovációs feltételek és potenciál tekintetében. Kitértünk arra a tényre, hogy a társadalmi innováció egymagában nem jelent kitörési lehetőséget sem az innováció, sem a gazdasági növekedés tekintetében. Számos esettanulmány viszont azt bizonyítja, hogy a társadalmi innováció elszigetelten, lokális szinten, bizonyos településeken képes új vagy újszerű megoldásokat nyújtani a felhalmozódott helyi problémák egy részének megoldására. További lényeges összegző megállapítás arra vonatkozik, hogy bár a nagyszámú esettanulmányok világosan bizonyították a statisztika eszközeivel a használt indikátorok közötti kapcsolatok erősségét, még távol tartunk attól, hogy átütő módon megértsük a társadalmi innováció működési- és hatásmechanizmusát. Ezen a területen további kutatások és vizsgálatok szükségesek. Továbbá érdemes a periférikus régiók esetében, így Észak-Magyarország esetében is, a külső faktorok szerepével foglalkozni: nem-e tudja ez a térség a belső innovációs tényezőszükségét külső kapcsolataival bizonyos mértékben kompenzálni: ebben az értelmezési keretben úgy a többi magyar régióval, elsősorban Budapesttel, kialakult interregionális kapcsolatok, mint a nemzetközi együttműködési kapcsolatok is fontos szerepet tölthetnek be.

Végezetül, mintegy új jelenségként utalunk azokra a kutatási eredményekre, amelyek azért érvelnek, hogy elkerülhetelenné válik – a koronavírus járvány hatására is - az innováció minden formáját alárendelni a fenntartható fejlődési céloknak (Nagy, Benedek és Ivan, 2018; Ivan

és társai, 2020). Az utóbbiakat, mint tudjuk, egy jelentős nemzetközi együttműködés eredményeként az Egyesült Nemzetek Szervezetének Közgyűlése fogalmazott meg 2015-ben, amikor egyhangúan elfogadott egy új integrált fenntartható fejlődési és fejlesztési keretrendszert, az *Agenda 2030 a Fenntartható Fejlődésért* címmel. Az új keretrendszer fő jellegzetessége, hogy komplexebb és átfogóbb mint a korábbi fejlesztési együttműködési keretek, a környezeti dimenzió mellett magába foglal egy gazdasági és egy szociális dimenziót is. Az Agenda magját a *Fenntartható Fejlődési Célok (FFC)* teszik ki, amelyek, újabb névként, nem csupán globális szinten vannak meghatározva, hanem minden ország, régió és település számára feladatokat írnak elő. A 2030-ig minden tagállam által felvállalt 17 FFC a következő: 1. a szegénység felszámolása, 2. az éhezés megszüntetése, 3. egészség és jólét, 4. minőségi oktatás, 5. nemek közötti egyenlőtlenség, 6. tiszta víz és alapvető köztisztaság, 7. megfizethető és tiszta energia, 8. tisztességes munka és gazdasági növekedés, 9. ipar, innováció és infrastruktúra, 10. egyenlőtlenségek csökkentése, 11. fenntartható városok és közösségek, 12. felelős fogyasztás és termelés, 13. fellépés az éghajlatváltozás ellen, 14. óceánok és tengerek védelme, 15. szárazföldi ökoszisztémák védelme, 16. béke, igazság és erős intézmények 17. partnerség a fenntartható fejlődésért. A fenti 17 célon belül további 169 részcélt fogalmaz meg az *Agenda 2030*. A célok monitorizálásához 230 indikátort határoztak, eredetileg, azért eredetileg, mert a 230 indikátort országok szintjén jelölték ki, és - amint utólag kiderült - ezek jelentős része helyi szinten nem elérhető, ezért újabb indikátorokra meghatározásának szükségessége merült fel.

Mazzucato és társai ezen célokra rendelné alá a következő évek K+F kiadásait, célorientált, nagyobb összeggazdasági hatást kifejtő kutatások és fejlesztések formájában (Mazzucato, Kattel és Ryan-Collins, 2020). Ezek új dinamikus innovációs rendszereket képesek létrehozni, amelyek nem csupán egyes iparágakra fejtenének ki pozitív hatást, hanem az egész gazdaságra. Érdemes fontolóra venni ezt az elképzelést.

Köszönetnyilvánítás. A kutatás az EFOP-3.6.1-16-2016-00011 jelű „Fiatalodó és Megújuló Egyetem – Innovatív Tudásváros – a Miskolci Egyetem intelligens szakosodást szolgáló intézményi fejlesztése” projekt részeként – a Széchenyi 2020 keretében – az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg”.

Irodalomjegyzék

- BENEDEK, J. (2004): Amenajarea teritoriului și dezvoltarea regională. Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană/Kolozsvári Egyetemi Kiadó.
- BENEDEK, J. (2006): Területfejlesztés és regionális fejlődés. Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană/Kolozsvári Egyetemi Kiadó.
- BENEDEK, J. (2019): AZ INNOVÁCIÓ FÖLDRAJZA. IN: EMBER-TÉR-IDŐ. (SZERK.: SEBESTYÉNNÉ DR. SZÉP T., NAGY Z.) MISKOLC: BÍBOR KIADÓ, 32-42.
- BENEDEK, J., KOCZISZKY, GY. (2017): TERÜLETI POLARIZÁCIÓ ÉS KONVERGENCIA A VISEGRÁDI ORSZÁGOKBAN, MAGYAR TUDOMÁNY. 178:3, 261-272.
- BENEDEK, J., LEMBCKE, A. (2017): CHARACTERISTICS OF RECOVERY AND RESILIENCE IN THE ROMANIAN REGIONS. EASTERN JOURNAL OF EUROPEAN STUDIES. 8:2. 95-126.
- BENEDEK, J., KOCZISZKY, GY., VERESNÉ SOMOSI, M., BALATON, K. (2016): Generating and Measuring Regional Social Innovation. Club of Economics Miskolc TMP, 12, special issue. 14-25.
- BENEDEK, J., KOCZISZKY, GY., VERESNÉ SOMOSI, M. (2018): AZ INNOVÁCIÓ VIZSGÁLATÁNAK ELMÉLETI ÉS GYAKORLATI KÉRDÉSEI: TECHNOLÓGIAI INNOVÁCIÓTÓL TÁRSADALMI INNOVÁCIÓIG. ERDÉLYI TÁRSADALOM, 16:2. 11-30.

- BENEDEK J., SEBESTYÉN T., BARTÓK B. (2018): EVALUATION OF RENEWABLE ENERGY SOURCES IN PERIPHERAL AREAS AND RENEWABLE ENERGY-BASED RURAL DEVELOPMENT. *RENEWABLE AND SUSTAINABLE ENERGY REVIEWS*, 90:7, 516-535.
- BELUSZKY, P. (2019): BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN MEGYE „FOGYÓ FÉLHODJA”. *ÉSZAK-MAGYARORSZÁGI STRATÉGIAI FÜZETEK*, 16:2, 5-21.
- CEBOTARI, S., BENEDEK, J. (2017): RENEWABLE ENERGY PROJECT AS A SOURCE ON INNOVATION IN RURAL COMMUNITIES. *SUSTAINABILITY*, 9:4. 509.
- DÖRY, T., RECHNITZER, J. (2000): REGIONÁLIS INNOVÁCIÓS STRATÉGIÁK. BUDAPEST: OKTATÁSI MINISZTERIUM.
- DÖRY, T. (2005): Regionális innováció-politika. Budapest-Pécs: Dialóg Campus Kiadó.
- ECONOMIST INTELLIGENCE UNIT (2016): Old problems, new solutions: measuring the capacity for social innovation across the world, [https://eiuperspectives.economist.com/sites/default/files/Social Innovation Index.pdf](https://eiuperspectives.economist.com/sites/default/files/Social%20Innovation%20Index.pdf). Letöltve: 2020.11.05.
- EDER, J. (2018): Innovation in the periphery: a critical survey and research agenda. *International Science Review*, 42:2, 119-146.
- EURÓPAI BIZOTTSÁG (2019): A 2019. évi innovációs eredménytábla, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/hu/IP_19_2991. Letöltve: 2020.11.04..
- FITJAR, R.D., RODRÍGUEZ-POSE, A. (2020): Where cities fail to triumph: the impact of urban location and local collaboration on innovation in Norway. *Journal of Regional Science*, 60:1, 5-32.
- GRAFFENBERGER, M., VONNAHME, L., BRACHERT, M., LANG, T. (2019): Broadening perspectives: innovation outside of agglomerations. In: Koschatzky, K., Stahlecker, T. (eds.): *Innovation based regional change in Europe: Chances, risks and policy implications*, 47-68. Karlsruhe: Fraunhofer.
- IVAN K., HOLOBÁČĀ I.H., BENEDEK J., TÖRÖK I. (2020) Potential of Night time lights to measure regional inequality. *Remote Sensing*, 12:1, 33.
- KARAJZ, S., KIS-ORLOCZKI, M. (2019): The relationship between sustainable development and social innovation in Hungary, and in the Visegrád countries. In: Nagy K., Piskóti I. (eds.): *Reconnecting Asia with Eastern Europe*. MAG Scholar Conference in Business, Marketing and Tourism. Miskolc: Institute of Marketing and Tourism, University of Miskolc, 29-46.
- KOCZISZKY, GY. (2015): Társadalmi innováció mérésének sajátosságai, In: „Mérleg és Kihívások” IX. Nemzetközi Tudományos Konferencia. (szerk.: Veresné dr. Somosi M., Lipták K.) Miskolc-Lillafüred: Miskolci Egyetem, Gazdaságtudományi Kar.
- KOCZISZKY, GY. (2021): Észak-Magyarország (kézirat, megjelenés alatt).
- KOCZISZKY, GY., BENEDEK, J., VERESNÉ SOMOSI, M. (2015): Új innovációs paradigma? Regionális társadalmi innovációs potenciál javításának lehetősége szakértői rendszer segítségével, lehetőségek és korlátok. In: „Mérleg és Kihívások” IX. Nemzetközi Tudományos Konferencia. (szerk.: Veresné dr. Somosi M., Lipták K.) Miskolc-Lillafüred: Miskolci Egyetem, Gazdaságtudományi Kar, 247-254.
- KOCZISZKY, GY., BENEDEK, J. (2019): CONTRIBUTIONS TO THE IMPACT ASSESSMENT OF NETWORK COOPERATION AMONG SOCIAL ENTERPRISES. *CLUB OF ECONOMICS MISKOLC TMP*, 15:2. 23-28.
- KOCZISZKY, GY., SZENDI, D. (2018): Regional Disparities of the Social Innovation Potential in the Visegrád Countries: Causes and Consequences. *European Journal of Social Sciences Education and Research*, 12:1. 35-41.
- LENGYEL, I., RECHNITZER, J. (2004): Regionális gazdaságtan. Budapest-Pécs: Dialóg Campus Kiadó.
- LIPTÁK, K., HORVÁTH, K. (2018): Társadalmi innovációk szerepe a foglalkoztatáspolitikában és a vidékfejlesztésben. *Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek*, 15:3. 55-68.

- LIPTÁK, K., SZENDI, D., MUSINSZKI, Z. (2019): Munkaerő-piaci folyamatok elemzése az Abaúji térségben. *Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek*, 15:3. 22-30.
- MALMBERG, A., MASKELL, P. (2002): The elusive concept of localization economies: towards a knowledge-based theory of spatial clustering. *Environment and Planning*, 34, 429-449.
- MAZZUCATO, M., KATTEL, R., RYAN-COLLINS, J. (2020): Challenge-driven innovation policy: towards a new policy toolkit. *Journal of Industry, Competition and Trade*. 20, 421-437.
- MOULAERT, F., MACCALLUM, D., MEHMOOD, A., HAMDOUCH, A. (2013): The international handbook of social innovation. Collective action, social learning and transdisciplinary research. Cheltenham: Edward Elgar.
- NAGY J., BENEDEK J., IVAN K., (2018) Measuring Sustainable Development Goals at local level. A case of a metropolitan area in Romania, *Sustainability*, 10:11, 3962
- NEMES, G., VARGA, Á. (2015): Társadalmi innováció és társadalmi tanulás a vidékfejlesztésben – sikerek, problémák, In: „Mérleg és Kihívások” IX. Nemzetközi Tudományos Konferencia, Konferencia Kiadvány (szerk.: Veresné Somosi M., Lipták, K.) Miskolc-Lillafüred: Miskolci Egyetem, Gazdaságtudományi Kar, 434-444.
- SCHUMPETER, J.A. (1912., 1980): A gazdasági fejlődés elmélete. Vizsgálódás a vállalkozói profitról, a tőkéről, a hitelről, a kamatról és a konjunktúraciklusról. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- SIKOS, T., T. (2020): Társadalmi innováció – Társadalmi jólét. Budapest (kézirat, megjelenés alatt).
- SZENDI, D. (2018): A társadalmi innovációs potenciál mérésének lokális szintű lehetőségei, *Erdélyi Társadalom*, 16:1. 31-58.
- VARGA, K., TÓTH, G., NAGY, Z. (2020): Examination of social innovation potential characteristics in the example of County, *Theory Methodology and Practice: Club of Economics in Miskolc*, 16:1. 65-76.
- VARGA, K. (2019): Társadalmi innovációs törekvések megvalósítási lehetőségei az Abaúji térségben, *Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek*, 16:2. 73-86.
- VARGA, A., SEBESTYÉN, T. (2015): Innováció Kelet-Közép-Európában. *Közgazdasági Szemle*, LXII (Szept.), 881-908.

Gyulai Éva

Az Észak-magyarországi régió épített öröksége

A kulturális és szellemi örökséghez szorosan kapcsolódik az „ingatlanok öröksége”, vagyis az épített környezet, amely az épületek, építmények mellett az összefüggő településrészeket, történeti kerteket, temetőket, épületmaradványokat, romterületeket is magában foglalja. Ezek egy része műemléki védetség alatt is állhat, más részük tudományos kutatás, szakvélemény alapján meghatározott történeti, kulturális, építészeti értéke alapján sorolható a nemzeti vagy helyi – megóvandó – épített örökséghez.

Kulcsszavak: építészet, épített örökség, barokk, reneszánsz

JEL-kód: R23

<https://doi.org/10.32976/stratfuz.2020.21>

Épített örökség

Az épített örökség sajátos, főként a falvak, kisvárosok falu- és városképére, épületvagyonára jellemző, ugyanakkor eltűnőben lévő része a népi építészet. A 19. második felétől, a 20. század elejétől fennmaradt ún. parasztházak építészeti jellemzői, hasonlóan a paraszti kultúra tárgyvilágához és folklórához, néprajzi tájegységenként, egyes esetekben kistájanként változnak. A népi építészet megmaradt emlékeinek javát – főként korábban – gyakran vették műemléki védelem alá, így az örökségvédelem törvényi szabályozása vonatkozik rájuk. Régióinkban ugyan, a balassagyarmati „Palóc fundust” kivéve, nincsen szabadtéri néprajzi múzeum, de egy egész népi építészetéről nevezetes nógrádi község: Hollókő került fel az UNESCO kulturális világörökségi listájára, és Magyarországon is fontos komplex építészeti örökségként kezelik. Egyes falvak egységes, archaikus néprajzi arculatot képviselő utcarészletei mellett a népi építészet helyi emlékeit tájházakkal ápolják, a „Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum” irányítása alatt pedig évtizedek óta folyik a kutatás a „Népi Építészeti Archívum” keretében, amelynek dokumentációja a megyék központi múzeumaiban bárkinek kutatható.

A középkor építészeti öröksége

Földvárak

Az épített örökség legrégebbi objektumait a köznyelv földváraknak nevezi, ezek jó részét már évszázadok óta visszavette a természet, a legtöbbet erdők borítják, és váranként jószerével láthatatlanok. Nem is várak ugyanis, ha a várakat kőépítménynek tekintjük, hanem eredetileg fa-föld szerkezetű, hatalmas körülárokolt sáncok, kezdetleges erődítmények, különböző méretű platókkal, amelyeken a népesség élt, lakott és működött. A legkorábbi ilyen sáncvárakat vagy erődített telepeket a bronzkorban, különösen a Kr. e. II. és I. évezredre tehető középső és kései bronzkorban hozták létre a különböző régészeti kultúrákhoz tartozó, írásbeliséggel még nem rendelkező népességek. Észak-Magyarország különösen gazdag az ilyen, ma már földvárakként ismert bronzkori erődített településekben, a Bükk hegység alacsonyabb részein és a Bükkalján számos bronzkori telepet azonosítottak. Ezeket későbbi földrajzi nevükön ismerjük, sokat a helybeliek ma is várnak hívnak, ilyen volt a tardi Tatár-domb, a novaji Földvár, a maklári Baglyas, a Kelemen széke vagy Töröksánc Szilvásvárad mellett, a dédestapolcsányi Verepce-tető, a bükkzsenterzsébeti Nagy-kő, Miskolc-Tapolcán a fürdő mellett a Várhegy, Sály határában a Latorvár, Cserépfalu mellett a Mész-tető, Felsőtárkány fölött a Várhegy, Bükkzsércen a Hódostető. Az egymáshoz közeli sáncvárakat egy időben is lakhatták, így lakosaik között bizonyos összetartozást, szövetséget feltételezhetünk. A földvárakat évszázadok óta kutatják, sőt rabolják

amatőrök, módszeres régészeti feltáráruk már a 19. században megkezdődött, a bronzkori és későbbi leletek múzeumokba kerültek, egyes várakat azonban csak felmérték, hogy térképre kerülhessenek.

A régészet az őskori telepeket „tell” néven is ismeri, Heves megyében ilyen Mátraszőlősen a Kerekbükk nevű késő bronzkori erődített telep, további bronzkori erődített telepek: Mátrászentimrén az Óvár, Apcon a Somlyó, Gyöngyöspatán a Várhegy, a szihalmi Földvár vagy Árpád-vár, az abasári Hajnács-kő. Nógrádban a nagybátonyi Orosz Mátyás-sziklája (vára), a közeli Sebestyénvár, Szuhán a Galyavár és Várberc nevű telepek, Szügy mellett a későbbi korokban is lakott Leányhegy, Szandán a Bolha-hegy, a bátonyterenyei Kisterenye-Hársas, Szécsény-Benczúrfalván a Major-hegy, Salgótarjánban a Pécskő-szikla. Zemlénben bronzkori sáncvár volt a hernádbüdi Vár és a felsődobszai földvár, a történeti Abaújban az alsóvadászi Várdomb és az abaújszántói bronzkori földvár; Borsodban a borsodnádasi Vajdavár és a borsodivánkai Nagyhalom.

A bronzkori sáncvárak egy részét később, így a vaskorban (Kr. e. I. évezred) is használták, némelyiket még a középkorban is, így Mátrászentimrén az Óvárat, vagy Sály mellett a Lator-várat. A Bükkszentlászlón magasodó, meredek hegyoldalakkal határolt Nagysánc nevű bronzkori telepen a Kr. e. 100 körül már kelták élnek, telepüket *oppidumnak*, azaz magas szintű településformának tartja a tudomány, a kelták pénzverő műhelyt is berendeztek itt.

A földváraknak nevezett gerendaszerkezetes sáncolt erősségek következő nagy korszaka a honfoglalás-kor. Észak-Magyarország épített öröksége több egykori nemzetségfői, ispáni-ispánsági földvárról, később megyeközponttól is nevezetes. Abaúj-vár Aba Sámuel király idején (1041–1044) épült ki fontos fa-föld szerkezetű erősséggé, de már a honfoglalás idején is erődített központként használták, és a Szent István által létrehozott megyerendszerben a hatalmas Hevesújvár nevű, a későbbi Abaújt és Hevest is magában foglaló megye központja lett, történeti értéke miatt nemzeti történelmünknek is fontos helyszíne és öröksége. Régészeti feltárást az 1970-es években végeztek el, de turisztikai látványosságként való kiépítése még nem történt meg. Látogatható viszont a magyar történelem korai szakaszának egyik legfontosabb objektuma, az Edelényhez tartozó, a későbbi vármegyének is nevet adó borsodi földvár. A honfoglalás-kori faszerkezetes sáncvárat a Bódva folyó partján lévő magaslatra építették, a régészeti ásatások során lakóházakat is azonosítottak, illetve a magyar történelem legkorábbi kőépületei közé tartozó 11. századi, félköríves szentélyzáródású esperesi templom és a mellette álló nagyméretű ház kőalapjait is feltárták és konzerválták, így a látogatóknak is megismerhetővé tették.

A nógrádi és honti ispánsági várak már kevésbé azonosíthatók, a mai Nógrád község területén felépült vár az újkorig használatban volt, így csak feltételezhető, hogy a honfoglalást követően itt is favázas szerkezetű földvárat építettek. A vármegyének nevet adó Honton (ma: Nógrád megye) feltárt honti vár bizonyosan 10–11. századi eredetű, egykor sáncvár lehetett, amelyet a régészeti kutatások a nemzetségfői vár és a kora középkori vár közötti átmeneti típusként értékelnek. Megmaradt viszont a Gyöngyöspata melletti Várhegyen az Anonymus által említett Pata vezér mint nemzetségfő 10. század közepén épített földvára, amely az egri püspökséghez tartozó patai főesperességnek is székhelye volt, a főesperesség 11. században épült, eredetileg egyenes szentélyzáródású, majd bővítése után félköríves szentéllyel épült Szent Péter-templomának alapfalait a régészeti feltárást után konzerválták, így a borsodi várhoz és esperesi templomhoz hasonlóan, turisztikai látványosság. A földvárak nemcsak korai történelmünk egyedülálló emlékei, hanem a honfoglalás-kori építőmesterség, „mérnöki” technika nagyszerű, építészeti örökségünket képező teljesítményei is.

Árpád-kor: kővárak, templomok

A kőépületek az Árpád-korban jelennek meg Észak-Magyarországon, tekintve, hogy a római időkben az ún. *Barbaricum*hoz tartozott, vagyis kívül esett a Római Birodalom területén, és a honfoglalás előtt az itt élő népek, a népvándorlás etnikumai később sem építkeztek kőből. A várépítés királyi kiváltsághoz kötődött, kővárakat nagy számban a tatárjárás után kezdtek építeni,

de legrégebbi kőváraink elpusztultak, vagy a későbbi használat során jelentősen átépítették őket. Így a nagyszámú váráról nevezetes Nógrád megyében sem maradt fenn Árpád-kori várépület. A török időben végvárrá alakított nógrádi várnak, amely a 13. század végéig királyi erősség volt, kora középkori részei sem láthatók már, a vár és a település, illetve a megye egyébként a szláv újvár (= novigrad) szóból származik. A Salgótarján melletti Baglyas-kő nevű sziklán semmi nem maradt a kora középkori nemzetségi várból, Salgó vára és a ma Szlovákiához tartozó Somoskő is a 13. században épült, de romjaik később építési periódusokat őriznek, akárcsak a hollókői vár omladékai, kivéve az ún. öregtorony nevű épületet, amelynek alsó részét még az 1280-as években rakták. A török korban nevezetessé vált Drégely vára is a tatárjárás után épült, akárcsak a bujái vár, amelyet szintén elfoglalt majd a török, romjaik későbbi építési periódusokból valók.

A Heves megyei siroki vár 13. századi építését is csak régészeti emlékek igazolják. Észak-Magyarország legfontosabb kora középkori kővára az 1009-ben már bizonyos létezett egri püspökség székhelye volt. Az egri püspökvár, hasonlóan több Árpád-kori kővárhoz, a későbbi jelentős átépítések, a végvári funkció, a török uralom alatti pusztulás miatt csak nyomokban őrizte meg korai építésének emlékeit, történelmi értéke miatt azonban jelentős középkori kulturális örökségnek tekinthető. A Borsod megyei Diósgyőr Árpád-kori nemzetségi vára is elenyészett, amikor már királyi birtokként, gótikus várat építettek rá. A Bükk két másik egykori vára, Cserép és Dédes is 13. századi eredetű.

Az egykori Abaúj vármegyében Amadé nádor építette a Göncköz közeli várat a 13. század második felében egy 600 méteres hegyen, és csak a 14. század végéig használták, így az erdő által benőtt romjai, köztük az egykori lakótorony maradványai, minden bizonnyal Árpád-kori köveket is őriznek. Hasonlóan rövid életű volt Heves megyében a Mátrafüred közelében a 12. század végén emelt Bene-vár, amelynek maradványait az 1980-as években tárták fel a régészek. A történelmi Abaújban két közeli vár, Boldogkő és Regéc ugyancsak 13. századi eredetű, a boldogkői vár ún. öregtornya ebből az időből való, Regécen azonban csak a későbbi idők építkezései maradtak meg. A zempléni Hegyköz nevezetessége, a füzéri vár első építési periódusa feltehetően még a tatárjárás előtti időre esik, 1264-ben már oklevél említi. A vár 13 hegyközi faluból álló uradalom központja volt. A várak építetőik, a kora középkori nagyurak rezidenciái voltak, egyben védelmet nyújtó erősségek és birtokközpontok, a hozzájuk tartozó uradalmak is a várak nevét viselte.

Az Árpád-kori építészetnek a várakhoz hasonló kiemelkedő értékű objektumai voltak a kolostorok, ezek egy része azonban még középkorban elnéptelenedett, nagyobb részük a 16. század közepétől veszítette el szerzeteseit és ezzel együtt funkcióját, egy részüket később átépítették, több helyen csak templomukat használták tovább plébániatemplomként, de sok teljesen elpusztult. Így középkori rendház nem maradt fenn eredeti formájában, a kolostorok egy részének csak faragott köveit, feltárt alaprajzát ismerjük, mint az Árpád-kori alapítású pásztói cisztercita kolostor vagy a miskolc-tapolcai és a hozzá közeli boldvai bencés apátság régészek által konzervált romjait. Ugyancsak az alapfalait tárták fel a telkibányai román kori Alexandriai Szent Katalin-templomnak és ispotálynak, az ispotályos egyház templomát modern kori technikával rekonstruálták is.

Fennmaradt viszont – régióink egyetemes építészettörténelmi viszonylatban is kiemelkedő történelmi, építészeti és spirituális emlékeként – számos Árpád-kori templom, amelyek a későbbi átépítés, vallásváltás, viszontagság után is megőrizték eredeti kora középkori formájukat. A legkorábbi szakrális építészeti emlékek között Észak-Magyarországon is feltűnnek a rotundák, azaz apró körtemplomok, egy 11. században épült rotunda maradványait tárták fel és konzerválták az Abasár melletti Bolt-tetőn, mint Aba Sámuel nemzetségfői központjának építészeti emlékét. A 10 m átmérőjű kis körtemplomot a 12–13. században több mint duplájára bővítették. A nógrádi Herencsény plébániatemplomának szentélye eredetileg 13. századi rotunda volt. A borsodi Szalonna középkori rotundájának csak egy része maradt meg szentélyként, amikor a 12–13. században kibővítették, de többszörös átépítésével, freskóival is a román stílus egyik legszebb észak-magyarországi emléke. A tapolcai bencés apátság templomát is egy 11. századi rotundához építették, a régészeti feltárás igazolta, hogy a kis körtemplomot később temetőkápolnává

alakítottak ki. A királyi birtoklású középkori Sárospatakon is állt egy rotunda, amelynek alapfalait a Vártemplom mellett tárták fel. A boldvai bencés apátságánál is kiástak egy kora középkori apró körtemplom alapjait. Az észak-borsodi Kissikátor középkori eredetű rotundájának alapjaira 1746-ban újabb körtemplomot építettek, így ez a rekonstrukció az egyetlen, amely a középkori formát mutatja.

Észak-Magyarország számos kiemelkedő, a román stílust és korai gótikát képviselő temploma közül feltétlenül kiemelendő a zempléni Bodroghköz falujában, Karcsán álló, a 16. század óta református templom. A 12. században vörös trachit kőből épült rotundát még az Árpád-korban kibővítettek, az így létrejött háromhajós román stílusú templom pillérfőit magas színvonalú faragványokkal díszítették, konzolokkal tagolt nyugati kapuzatán vakarkádos oromzat, bélétes kapu, a konzolokon faragott figurális díszítés. A templom díszei itáliai és francia hatást mutatnak, feltehetően a 12. századi birtokosok és kegyurak, a johannita lovagok mint építetők hatását mutatva.

Magyarország egyik legrégebbi temploma és a román építészet egyedülálló, ornamentikájában nyugati és korabeli magyarországi templomokhoz egyaránt kötődő emléke a hevesi Tarnaszentmárián épült a 12. század első harmadában Szűz Mária tiszteletére, kriptája, belső elrendezése fejedelmi kegyurakra utal. Altemploma fejedelmi kriptát rejt, talán Ába Sámuel ideiglenes nyughelye volt. Hasonlóan korai és az Árpád-kori román építészet kimagasló emléke az Ába nemzetség feldebrői Szent Márton-temploma, amelynek centrális alaprajza keleti (bizánci) hatást mutat. Az egykori bélháromkúti ciszterci apátság templomát Bélapátfalván a francia ciszterciak építészetének elvei szerint kezdték építeni a 13. században, a szürke és vörös kváderkövek váltakozó sávjaiból épült homlokzatán rózsablakkal. A hevesi Bükszentmárton falusi templomát a 12. században alapították, szabálytalan alakú, sokszögű szentély és külső falának faragott koronapárkánya ezer évvel ezelőtti építészetünk emléke. Váraszó Szent Péter és Pátról elnevezett temploma is állt már a tatárjárás előtt, ekkor készültek félköríves apszisának külső faragott kódíszei. A műemléki helyreállítás a templom számos román stílusú részletét feltárta. Abaújban Árpád-kori eredetű és a romanika stílusjegyeit viseli a vizsolyi református templom, amelyet még a tatárjárás előtt alapítottak, majd többször is bővítettek, illetve az 1200 körül már állt felsőregmeci templom.

A gazdag középkori építészeti örökséggel rendelkező Nógrád egyik legkorábbi temploma a 13–14. századi freskóiról is nevezetes maconkai (ma: Bátornytereny) Árpád-kori Szent István király-templom. Csesztve 13. században alapított plébániatemplomának hajója még őríz Árpád-kor részleteket. Egyházasdengeleg Szent István király-plébániatemploma is korai építészeti emlék, a 11–12. század fordulóján alapíthatták, majd a 14. században bővítették, Árpád-kori épületrésze téglából épült, téglapadlózattal, északi homlokzatán fogazott téglapárkánnyal.

Az Árpád-korban különleges építészeti megoldásokat is alkalmaztak a templomoknál, így a történeti Torna vármegye déli részén, Tornaszentandráson a magyarországi középkori templomépítészetben egyedülálló módon ikerszentélyes templom épült a 12. században, a kisméretű hajóhoz egyszerre két alacsonyabb, félköríves szentélyt csatlakoztattak, amelyeket összemetsződő félkupolákkal zártak le, az apró templom ikerszentélyes formája németországi, meráni(?) hatást mutat. Nincs párhuzama a Borsod megyei Rakacaszend Árpád-kori templomépítésének sem, hiszen a 12. században patkóíves szentéllyel épült kis Szűz Mária-egyházat a 13. században úgy bővítették, hogy meghagyták az eredeti kis templomot, és mellé délről egy nagyobbat emeltek, egyenes szentélyzáródással, majd a két épületet egy átjáróval összenyitották; tekintettel a korai bővítésre, mindkét épület a román stílust követi.

Kései középkor, gótika

A 14–15. század az Árpád-kori várak, templomok korai, majd kései gótikus stílusú átépítésének korszaka, de új épületek is születtek, így Észak-Magyarországnak a nemzeti történelemben is fontos szerepet játszott királyi központja, a diósgyőri vár. A korábban romként helyreállított, majd az utóbbi időben vitatott műemléki szempontok szerint helyreállított négy saroktoronyos királyi

rezidencia a 14. században épült, és rokonságot mutat a zólyomi és pozsonyi vár gótikus építészeti stílusával. A Bükk lábánál épült monumentális épületkomplexum belsővárával, kétszintes gótikus kápolnájával és várfalaival egyszerre hirdeti az Anjou-kori építőművészet kiválóságát és az európai középhatalomnak számító középkori Magyar Királyság politikai státusát. A régió több Árpád-kori várat átépítették a gótika korszakában, így Füzért a várban különállóan épült, kivételes szépségű gótikus kápolnájával, vagy az Árpád-kori eredetű körtemplomból és nemesi udvarházból kinövő, gótikus palotákkal, templomtoronnyal bővített kishánai várat, amelynek emblematikus épületrésze, a felül nyolcszögletű formájú gótikus templomtorony máig fennmaradt. A siroki vár is a 14. században épült ki korábbi alapokon, igaz 16. századi átépítése, illetve pusztulása miatt már nehezen azonosíthatók a gótikus korszak elemei. Az 1300 körül építeni kezdett regéci vár több építési periódusban bővült, előbb a Felsővár készült el, majd az Alsóvár, amelyhez a 15. század végén gótikus palotaszárnyat emeltek. A műemléki feltárás több gótikus építészeti részletet, kőtöredéket azonosított.

A 14–15. században új templomok is épültek, mint a kora gótika gyöngyszeme, a 14. század végén alapított nógrádsápi Kisboldogasszony-templom, vagy a szintén Nógrádban található cserhátsurányi plébániatemplom, amelyet kegyura, Csór Tamás királyi főajtónálló építtetett 1344-ben. Az egyhajós templom poligonális szentélyével, gótikus kőbordázatával, csúcsíves bejáratával a korai gótika, a 16. század legelején hozzáépült nyolcszögű, támpilléres tornyával, a torony déli oldalához ragasztott lépcsőtornyával a kései gótika kivételes értékű építészeti öröksége. A nógrádi Herencsény melletti pusztán, egy 19. századi magtárépületből állították helyre a Haraszi-pusztai („török”) egykori plébániatemplomot, amely a 14. században épült. A rét közepén, földút végében álló kis templom torony nélküli hajójával és a szintén téglalap alaprajzú, de keskenyebb egyenes záródású szentélyével megkapó képviselője régióink részben elpusztult középkori falusi egyházainak. Alsópetény torony nélküli temploma a 15. században épült Szent István tiszteletére, szentélyét és sekrestyéjét még az eredeti gótikus boltozat fedi. Egyházasgerge plébániatemplomának hajója a 14. század legelejéről való, szentélyét pedig a 15. században építették hozzá csúcsíves ablakokkal, dongaboltozattal. Különleges emléke a gótikus templomépitészetnek a nógrádi Tar plébániatemplomának szentélye. Az Árpád-kori eredetű Szent Mihály-templomot a 14. század végén a kegyúr, Tar Lőrinc gótikus stílusban építette át és bővítette ki, majd az átépített szentélyfejet két oldalról két félköríves alaprajzú, negyedkúpolás karéjjal még a gótika korában kibővítették, így az új szentély igen ritka lóhereformát kapott.

A gótikus építészet monumentális vonulatát, a „katedrális-építészetet” az egyetlen gótikus katedrális, az egri képviselhetette, amelyet a korábbi román stílusú épület átépítésével emeltek és bővítettek tovább a 14–15. században, legutóbb I. Mátyás korában, késő gótikus formában, a török időkben azonban elpusztult. Alapfalait viszont feltárták az egri várban, sőt közelében az egykori gótikus, majd a 16. században reneszánsz elemekkel bővült püspöki palotát is újjáépítették keresztboltozatos, kőárkádos folyosójával, a gótikus ablakok és ajtók rekonstrukciójával.

Észak-Magyarország késő középkori mezővárosai jelentős befogadó képességű és impozáns gótikus templomokká alakították plébániaegyházukat. Borsod és Abaúj vidékén több egymáshoz közeli templom is a kései gótikában nyerte el ma is látható tömegét és belső építészeti elemeit, így hálóboltozatát, mérműves ablakait. A miskolci, Árpád-kori eredetű Szent István király-plébániatemplomot (ma Avasi református templom) többször is átépítették, így nyerte el gótikus csarnoktemplom-formáját, boltozata, tornya azonban 1544-ben leomlott. A sajószentpéteri és a szikszói református templom is a 15. századi gótikát képviseli, akárcsak a Hegyalja középkori eredetű templomai: Tolcsva, Olaszliszka, Szerencs, Sárospatak. Pásztó mezőváros Árpád-kori Szent Lőrinc-templomát is a 15. században bővítették, ekkor kapta gótikus formáját, déli oldalához gótikus előcsarnokot és oldalkápolnát építettek hozzá, szentélye sugárboltozatos, kápolnája keresztboltozatos lett. Ugyancsak a 15. század második felében alakították át impozáns gótikus csarnoktemplommá a gyöngyösi Szent Bertalan-egyházat, amely így a vidék legnagyobb temploma lett.

A búcsújáról nevezetes Mátraverebély monumentális gótikus Nagyboldogasszony-templomát kegyura, Verebi Péter (†1403) erdélyi vajda építette az 1380-as években, a korábbi román kori templom elbontásával. Bár boltozata elpusztult, gótikus ülőfülkéinek maradványai ma is megvannak. A magyarországi gótika gyönyörű emléke a 14. század első felében épült szécsényi ferences templom sekrestyéje és a fölé épült terem (oratórium), amelyek a toronnyal együtt eredetileg elváltak a templomtól. A sekrestye gótikus csillagboltozatát a helyiség közepére állított nyolcszögű középpillér tartja, faragott zárókövei Szent Lászlót és Szent Katalint ábrázolják, gyámkövei és pillérfejezetei gazdagon faragottak, innen lépcső vezet fel az oratóriumba, amelyet szintén egyetlen középpillérré boltoztak. A templom, sőt a kolostor-épület is, megőrzött több 14. századi részletet. A 14. században épült gyöngyösi ferences templom külső megjelenése az eredeti gótikus formát hordozza, sekrestyéjét és a mellette emelt tornyot is ekkor emelték.

Észak-Magyarországon a várakon kívül nem maradtak fenn középkori világi épületek, ezért különösen értékes a pásztói iskolamester háza, amely iskolaként is szolgált, és műemléki helyreállítása után múzeum lett. Ugyancsak Nógrádban, a Tar község plébániatemplomával szembeni dombon áll egy középkori udvarház felmenő, ablakos fala, körülötte a régészek feltárták a „pokoljáró” Tari (Tar) Lőrinc (†1426 után) 15. század eleji emeletes udvarházának és a hozzá tartozó földszintes gazdasági épületnek az alapjait. A házat egykor palánkkal vették körbe, a palota helyiségeit gótikus háló-, illetve keresztboltozat fedte.

Hódoltság és reneszánsz

A kora újkor nemcsak új korstílussal jelent meg Észak-Magyarországon, hanem egy gyökeresen felfordult világgal is, hiszen a régió egy része oszmán uralom alá került, végvárvidék lett, más része sokszor létbizonytalanságban élte mindennapjait, kétfelé adózott, sőt vallását is megváltoztatta, új egyházi szervezetet alapított, s ezzel a vallásháborúk magvát is elvetette. Mindez az épített környezetben is óriási változásokat generált, ugyanakkor változatosságot, hiszen másként építkeztek az oszmán hódítók az elfoglalt várakban, másként a magyar végvárakban, amelyek modernizáláshoz idegen hadmérnökök készítettek Bécsben a tervrajzokat, és máshogyan a mezővárosok reformációra áttért vagy éppen a katolicizmusnál megmaradt jobbágypolgárai. A főúri építkezésben is teret nyert a reneszánsz, amely középkori várak sötét helyiségei, palotatermei helyett már a kényelmes kastélyokat részesítette előnyben.

A török kornak nevezett másfél százados időszakból éppen a török építészeti emlékek hiányoznak, kivéve Eger nevezetes minaretjét, amely egykor az oszmánok által épített dzsámi mellett állt, illetve az egri török fürdők régészek által feltárt maradványait. Szécsény, Hatvan elfoglalása után a városok köépítményeit saját céljaikra fordították, Szécsényben a ferences templomot dzsámiá alakították át, a szentély déli falában ugyanis az 1976. évi műemléki feltárás során egy mihrábot, azaz imafülkét tártak fel, a sekrestye feletti terem falán talált török kori bekarcolások alapján a helyiség lakoszoba lehetett.

Végvárak, bástyák

A 16. században az építészet legfontosabb területe a végvárak új rendszerű, a tűzfegyverek hadászati szempontjait is figyelembe vevő átépítése, illetve felépítése volt. Az oszmán hódítás ellen felállított végvári rendszert középkori eredetű, új funkciót nyert királyi és főúri várak alkották. Az északi végvári rendszer észak-magyarországi vonala Nógrádban: Szanda, Nógrád, Hatvan, Drégely, Szécsény, Buják, Hasznos (más néven: Cserteri-vár), Hollókő, Salgó, Somoskő, Gyarmat, Szécsény, Hevesben: Eger és Sirok, mint Eger legerősebb elővára, illetve a bükkfi Cserépvár és Szarvaskő, Borsodban Felső-Magyarország Szatmár mellett legfontosabb erőssége: Szendrő, illetve Ónod és a 17. század elejétől: Diósgyőr, Tornában: Szádvár, Gömörben: Putnok, Zemplénben: Tokaj. A várak hadászatiilag különböző jelentőséggel bírtak, így például Diósgyőrt, annak ellenére, hogy a rendek már 1618-ban leendő végvárként kérik megerősítését a királytól Somoskővel és Bujákkal együtt, 1622-ben pedig hivatalosan is véghelyként szerepel a törvényben,

nem lehet egy lapon említeni a legfontosabb 16. századi magyar végvárakkal: Eger, Szendrő, Tokaj. Nagy különbség van a rendszer nyugati és keleti erősségei között is, hiszen a végvári rendszer nógrádi várai 1544-ben, majd 1552-ben oszmán uralom alá kerülnek, majd 1593-ben ismét visszaszerzi őket a királyi had, és egészen 1663-ig újra magyar királyi őrség szolgál bennük. A hevesi és bükkü várakat, élükön Egerrel, csak 1596-ban veszíti el a Magyar Királyság, ettől keletre pedig, Szendrőtől Putnokig és Tokajig, a végvárak a török korban mindvégig a magyar király hatalma és irányítása alatt maradnak (kivéve az erdélyi fejedelem felső-magyarországi uralkodásának időszakát).

A végvári harcok és a sok helyen változó főhatalom, katonai igazgatás meghatározta a végvárak építészetét is, Egerben (1596-ig), Szendrőn, Tokajban, Putnokon, Ónodon a korban a legmodernebbnek számító olasz várépítészeti eljárásokkal, főként bástyák alkalmazásával építették át és tették védhetőbbé a középkori eredetű erősségeket. Egerben 1553 után olasz hadmérnökök (Alessandro da Vedano, Ottavio Baldigara) tervei alapján teljesen megújították és modernizálták a várat, Vedano dolgozott az ónodi végvár bástyákkal való korszerűsítésén is, de Sárospatakon és Füzéren is megbízták a várak modernizálásával, reneszánsz ízlésű átépítésével. A tokaji vár erődítésén is olasz építészek dolgoztak, miután 1565-ben királyi fennhatóság alá került: Francesco del Pozzo, Ottavio és Giulio Baldigara, Cristodoro della Stella. A várak nagy része ekkor kapta ma is látható építészeti formáját, bár az erődítések egy részét a török háborúkat követően, 1702-ben I. Lipót király parancsára lerombolták, így Sárospatak várfalait, illetve az egri végvár védművét is. Szendrőt, ahol az egykori Bebek-várból kiépített végvárhoz (Alsóvár) a város hegyén egy másik erődöt is felépített a császári hadászat (Felsővár), majd II. Rákóczi Ferenc fejedelem romboltatja le az általa vezetett szabadságharc kezdeti időszakában, ugyanez lett a sorsa Tokajnak is.

A végvárakról igen sok ábrázolás készült a török korban, egyrészt metszetek a török háborúk iránt élénken érdeklődő nyugat-európai közvéleménynek, másrészt hadmérnöki felmérések, tervek a bécsi katonai kormányzatnak. Talán magyarországi megrendelésre készült 1639-ben *Johann Ledentu* (1602–1654) bécsi udvari festő és hadmérnök lavírozott tusrajz-sorozata (Österreichische Nationalbibliothek, Bécs, ÖNB Cod. 8622), amelyben az észak-magyarországi végvárak közül az alábbiak szerepelnek, a fontosabbak több ábrázolással is: *Nouigradt* (Nógrád), *Pälläcko* (Drégelypalánk), *Gyarmath* (Balassagyarmat), *Putnock* (Putnok), *Sendre* (Szendrő), *Onots* (Ónod), *Tocken* (Tokaj), *Sädtwär* (Szádvár). Evlia Cselebi török utazó két ízben, 1663-ban és 1665-ben is beutazza az Oszmán Birodalomhoz tartozó magyarországi területeket, naplójában részletes leírást ad az (éppen) török uralom alatt álló nógrádi várakról (Hatvan, Füle, Hollókő, Szécsény, Gyarmat, Buják), illetve Gyöngyös városáról és az egri török központról, de felkeresi kíséretével Szendrőt, mint felső-magyarországi magyar királyi végvárat is.

Reneszánsz

A 16–17. század a magyarországi reneszánsz korszaka az építészetben is, ha a legjellemzőbb épületeket keressük, ezeket a kastélyépítészetben találjuk meg. A kastélynak már elnevezése (latin *castellum* = váracska) is arra utal, hogy a hegyek ormára épült várak helyett lakhatásra, szórakozásra sokkal alkalmasabb várszerű, valamennyire erődített lakóépületekről van szó, amelyeknek elsődleges funkciója a főúri, nemesi család mindennapos tevékenysége és reprezentációja, mindez kellemes és kényelmes, a reneszánsz életérzést is kiszolgáló formában. Észak-Magyarországi legnevezetesebb, emblematikus várkastélyát Perényi Péter kezdte építeni Sárospatakon a 16. század közepén. Egyébként már apja, Perényi Imre is reneszánsz palotát épít 1520-ban az ónodi várban, az ónodi építkezéseket fia is folytatja az 1530-as évektől, a palota azonban elpusztult, csak reneszánsz kőfaragványai kerültek elő az ónodi vár régészeti feltárásánál.

Sárospatak a következő két évszázadban a reneszánsz főúri életvitel, kultúra legfőbb reprezentánsa és mintája lett, főként 17. századi urai, a Rákócziak folytán. A vár „Vörös torony” nevű, erődfalakkal körbevett lakótornyát és a keleti várfalnál lévő, eredetileg földszintes, Perényi-

szárnynak nevezett palotáját Perényi Péter (†1542) és fia, Gábor (†1563) megrendelésére Alessandro Vedani itáliai építőmester tervezi meg. A palotaszárny és lakótorony művészi igénnyel faragott reneszánsz kandallói és ablakkeretei, a torony díszterme a fényűző reneszánsz életstílus kifejezői, a korabeli magyarországi művészet kiemelkedő reprezentánsai. A 17. században a Rákóczi család már a kései reneszánsz jegyében alakítja át külsőleg és belsőleg a várkastélyt, emeletet épít, törökországi falicsempékkel díszíti lakótermeit, és megalkotja a Lorántffy-szárnynak nevezett traktust, amely oszlopos-árkádós lépcsőjével és loggiájával a vár keleti szárnyát köti össze a Vörös toronnyal, egyben a magyarországi késő reneszánsz építészet utolérhetetlen alkotása. A Rákócziak több várral, kastéllyal is rendelkeztek a régióban: az abaúji Felsővadász, Zemplénben Sárospatak mellett a középkori várak: Regéc és Szerencs, ezek reneszánsz és kora barokk építése (Felsővadász), illetve átépítése is hozzájuk kötődik.

A Perényiek kortársai, a nagyhatalmú és hatalmas vagyonokra szert tett Mágocsy és Alaghy család – hegyaljai szőlőket is birtokló – tagjai építik fel Sárospaktól nem messze, a bodrogközi Pácinban reneszánsz ízlésű erődített – sarokbástyás falakkal körülvett, tömörszerű – kastélyukat, amely szinte változatlan formában maradt meg az évszázadok során, jelentősebb átalakítás nélkül őrzi a magyar reneszánsz építészet örökségét. Tokaj-Hegyalján Golopon és Monokon épül erődyszerű, de már reneszánsz ízlésű kastély a 16. század végén. Míg Zemplén a Hódoltság területén kívül esik, a török háborúk és az oszmán hódítás vidékén, a nógrádi Cserhátsurányban is építeni kezdenek egy földszintes, saroktornyos kastélyt (későbbi nevén: Jánossy-kastély) a 17. század elején, amikor a vidéket a magyar királyi had visszahódította a törököktől. A kastély a későbbi átépítések ellenére ma is őrzi eredeti, kora újkori formáját: zárt tömörszerű épület négy sarkán tornyokkal. Ez a kora barokk kastélytípus a Felföldre jellemző, Cserhátsurány a legdélibb emléke. Ehhez a kastélytípushoz tartozik két további nógrádi nemesi lakóépület: a mohorai négy saroktornyos Vay–Zichy-kastély, illetve a kisterenyei (ma: Bátorterenyé) Gyürky–Solymossy-kastély is, amelyek korábbi, 17. századi épület átalakításával jöttek létre, saroktornyaikkal, tömörszerű kiképzésükkel. A Zemplén megyei Girincsen a Dőry-kastély 1730-ban épült ugyan, de négy saroktornyával, masszív épülettömbjével egy korábbi, régies ízlést tükröz.

Míg kastélyok születnek a reneszánsz jegyében, szakrális épületek csak átépítéssel nyernek reneszánsz részleteket, leginkább a török harcok és a rendi küzdelmek viszontagságai során leomlott templomtornyok pótlására. Az egyik legkorábbi reneszánsz épületet Miskolcon, az Avasi templom mellett húzzák fel 1553-ban, miután a török támadás miatt keletkezett tűzvészben a templom tornya elpusztult. A robosztus, támpilléres harangtorony felső részére fából készült árkaDOS, nyitott körfolyosót helyeztek, hasonló galéria készült a tolcsvai református templom tornyára is a 17. században, zsindeYES, hagymakupolás barokk sisakkal. Egy sárospataki fejedelmi rezidencia mellett uradalmi épületet a 17. század közepén a Rákócziak lakodalmas házzá alakítanak át, ezt adományozza II. Rákóczi Ferenc 1693-ban a Sárospatakra letelepedett trinitárius rend céljaira, amely késő reneszánsz, kora barokk stílusban templommá és kolostorrá formálja át (ma: „Múzsák Temploma” néven az MNM Rákóczi Múzeum kiállítóhelye). Sárospatakon az 1663-ban megjelenő jezsuiták is késő reneszánsz, kora barokk formában építik, bővítik rendházukat, ma is a 17. századi épülettömeg alkotja a sárospataki plébániát és a „Szent Erzsébet-házat”, 17. század végi faragványai is fennmaradtak. A sátorlajaujhelyi pálos rendházat reneszánsz homlokzattal és elemekkel újítják fel a 17. században, a középkori eredetű pálos templomon pedig kora barokk stílusban végzik a 17. századi renoválást, a mennyezetre reneszánsz ízlésű stukkók kerülnek. A korai barokk építészetet képviseli az I. Rákóczi Ferenc által 1675-ben alapított, a templom déli falához illesztett Szentháromság-kápolna is, amelynek alapja négyzetes, tömbje ovális, a kápolna belsejében nyolcszögű, a nyolcszöget képező oldalfalak a mennyezeten lanternában egyesülnek.

A 17. század elején a templomfelújításoknál jellemző a gótikához való visszanyúlás is, a gotizáló építészet emléke a gyöngyöspatai plébániatemplom, szentélyének 1610. évi felújításánál ugyanis a korábbi gótikus bordázatot állítja vissza az építőmester, minden bizonnyal a megrendelők, a gyöngyösi katolikus hívek kérésére.

A kései reneszánsz díszítőművészetének van egy műfaja, amely szorosan kötődik az építészethez és belsőépítészethez, ráadásul igen jellemző az észak-magyarországi – Heves, Gömör, Borsod, Zemplén megyei – templomok 17–18. századi felújítására, berendezésére: a fára (vastagra fűrészelt deszkalapokra) festett templomi mennyezetéről és berendezéséről van szó, közkeletű nevén a kazettás mennyezetéről. A késő reneszánsz ízlést és motívumokat mutató kazettás mennyezetet általában ott készítették a 17–18. században, ahol a középkori gótikus templomok hálóboltozata beszakadt, megsemmisült a török időkben vagy később, így a puritán, dísztelen, fehérre meszelt falú protestáns templomok is díszes belső berendezéssel gazdagodtak, jóllehet a díszes mennyezet- és karzattábláknak nem volt különösebb liturgikus funkciójuk, csupán a templom funkcionális berendezésének díszítését szolgálták. Miskolc mezőváros gótikus csarnoktemplomának 1544-ben leégett boltozata helyett famennyezetet készítettek, legutóbb – díszítőfestés nélkül – a 18. század végén, ezzel együtt gazdagon díszített festett szószéket, padokat, fogast is elhelyeztek berendezésként. A legrégebbi festett mennyezet az észak-borsodi Szentsimon plébániatemplomában maradt fenn 1650-ből, 24 kazettáját Lévai István és Komáromi István festőasztalosok alkották. Több kora újkori templomi berendezést, a mennyezetborítással együtt, a 19–20. században leszereltek, így került a noszvaji református templom 17. század második felében készült, majd 1734-ban a miskolci festő-asztalos: Asztalos Imre által felújított és kiegészített gazdagon festett táblás mennyezetborítása múzeumba (DIV Képző- és Iparművészeti Gyűjtemény). A Zemplén vármegyében, Abaúj határán fekvő Megyaszó közel teljes, 1704-ben, illetve 1735-ben készült templomi berendezése hasonló módon muzeális gyűjtemény rész lett (HOM Történeti Tár). A mezőcsáti református templom egykori, az 1740-es években felszerelt festett berendezését az „Iparművészeti Múzeum” gyűjteményének adták el. A festett kazetták nagyobb része virágos, indás díszítésű, motívumaik szimmetrikusak, és teljesen kitöltik a négyzet alakú táblákat. A kevés számú figurális kazettát a legnépszerűbb állat- és növényábrázolások díszítik (almafa, egyszarvú mint Krisztus-szimbólum, kétfejű sas mint birodalmi jelkép, napkorong, hold), a hasonló templomi kazetták ikonográfiáját követve, részben középkori keresztény jelképeket felhasználva. A reneszánsz motívumkincs további 18. századi kazettás mennyezetben, festett karzaton jelenik meg: a borsodi Kissikátor, Borsod, Ózd, Rudabánya, Bánhorváti, Radostyán, az abaúji Pamlény, a zempléni Golop, a nógrádi Nádújfalu, a hevesi Átány, Egerszalók református templomaiban.

Barokk, barokkizálás, klasszicizmus

Nem is a barokk, hanem a barokkizálás határozta meg a 18. és részben a 19. század elején keletkezett épített örökséget, a barokk jegyében átalakított, kisebb részben előzmény nélkül emelt templomok, kastélyok, megyeházák máig meghatározzák a régió városképét, faluképét. Nincsen olyan település, amelyen a barokk mint korstílus ne jelenne meg valamilyen formában, legtöbbször egyszerű, késő barokk egytornyú templom képében. A barokk mindenhol otthagya névjegyét a régióban a helyi templomok és/vagy kastélyok, kúriák okán. Bizonyos elemei már a paraszti épületeken, tehetős jobbágyságok, armalisták, egytelkes kisnemesek egyszerű házainak homlokzati kiképzésében is megjelentek. A barokk, főként a klasszicizmusba hajló késő barokk a mezővárosi építészetben is feltűnik, az emeletes polgárház, városi lakóház azonban még ritka, a mezővárosok sok tekintetben falusias utcaképpel, városképpel rendelkeznek. A barokk mint várostervezési, városrendezési stílus, módszer azonban csak a püspöki, majd érseki székhelyen, Egerben jelenik meg. Itt a 17. századtól újra működő, illetve újonnan alapított egyházi intézmények építkezésükkel, a püspökök pedig városfejlesztési céljaikkal igazi barokk várost alkottak meg a 18. században, emeletes palotákkal, gazdagon felszerelt barokk plébánia- és kolostortemplomokkal, a Közép-Európában is egyedülálló Liceummal, a megyeházával, kórházzal, és főként: a püspöki palotával és kertjeivel, háttérben – történelmi díszletként – az egykori püspökvárral. Az oszmán hatalom alatti pusztulás lehetővé tette, hogy a régi egri épületek helyett, vagy azokat teljesen átalakítva, a kereszténység győzelmét hirdető barokk püspökváros

jöjjön létre, amely máig az egyik leginkább koherens és komplex műemléki örökség Magyarországon.

A számtalan egri 18. századi építészeti emlék között a művészet- és építészettörténet egyértelműen kiemeli az 1770-es években épült minorita templomot különleges, ívesen hajló homlokzatával, a homlokzaton oszlopárokkal, két magas, párkányokkal tagolt tornyával, amely az egybeépült kolostorral együtt az Eger patak partján térképző elem is. Kéttornyú templommal épül meg a 18. század közepére a jezsuita (később ciszterci) templom is Egerben, mellette a gimnázium épületeit termekkel, rokokó homlokzattal látták el. Ugyancsak magas színvonalon tervezték és építették meg Mátraverebély-Szentkút búcsújáró helyén a bazilikát 1758–1763 között, illetve a gyöngyösi ferences kolostort a 18. század elején. Miskolcon új kolostort építenek kéttornyú templommal a minoriták a 18. század első harmadában. Régióink neves műemlékei a 18. század legvégén késő barokk stílusban épült mádi zsinagóga és a szintén késő barokk (copf) ízlésű tarcali zsidó templom, a műemléki helyreállítással ismét régi fényükben mutatkozó imaházak az egykori hegyaljai zsidóságnak szinte egyedüli spirituális és művészi emlékei, a temetőkön kívül.

Szintén emblemikus a világi építészetben a magyarországi barokk egyik nevezetes, korai, 1715–1730 között épült arisztokrata rezidenciája, az edelényi (Borsod megye) L’Hullier–Coburg-kastély. Grandiózus tájépítészetével, francia kertjével és parkjával, mellékszárnyaival, kastélykápolnáival és kerti kápolnáival eleganciában, művészi kvalitásban nincsen párja a régióban, így mintaként sem szolgálhatott a vidéken. Edelényhez igen közel, az abaúji Boldogkőváralján az érett barokk építészet stílusában a Péchy-Zichy grófi család épített hatalmas kastélyt az 1780-as években, de Abaúj további tájain több egyszerűbb emeletes kastély is születik a 18. század második felében. Egyedülálló üzleti vállalkozás volt a Kassa város, mint a forrói uradalom birtokosa által a kassai országút mellé épített és bérlőknek kiadott „Forrói Kakas Fogadó”, amelyhez hasonló emelt krasznokvajdai birtokán a Szent-Imrey család katolikus ága családi kastélynak, illetve az egri püspök Hejccén, nyaralóként. Az egyszerűbb barokk nemesi házak között Abaúj területén Kázmárkon a Péchyek, Selyeben a Tiszták, Abaújkéren a Bárczayak udvarházát, Borsodban a bánfalvai (ma: Bánhorváti) Platthy-kastélyt stb. említhetjük. A Hegyalján több nemesi, főnemesi család épít kastélyt, udvarházat a 18. században, közülük kiemelkedik a monoki Andrássy-kastély monumentalitásával, freskóival. Nógrádban az alábbi helyeken épített barokk kastélyt a megye birtokos nemessége: Alsópetény, Felsőpetény, Erdőtarcsa, Nézsa, Romhány, Szécsény, Szügy. A 18. század közepén elkészült sziráki kastély nemcsak tervezője, az egri Giovanni Battista Carlone és különleges építészeti megoldásai miatt érdemes a figyelemre, hanem lakói: Királyfalvi Roth Tamás és felesége, az evangélikus egyház támogatója, Wattay Borbála, később pedig vejük, a nagy műveltségű Teleki József gróf okán is. Heves megyében a 18. század barokk nemesi és arisztokrata kastélyai – Kompolt, Erdőtelek, Szécsény, Tarnaméra, Szilvásvárad – mellett a barokk építészet olyan kiemelkedő alkotásai is jelen vannak, mint a monumentális hatvani Grassalkovich-kastély és Pétervásárán a Keglevich grófok freskókkal díszített kastélya. Gyöngyös a barokk építészet centrumaként is értékelhető, hiszen barokkizált plébániatemploma, korai barokk kolostora mellett kastélyával és palotáival is jelen van a barokk építészet történetében. A kastélyt és a hozzá tartozó barokk kertet az 1740-es években tervezte Haller Sámuelnek a Gyöngyösön letelepedett Quadri testvérpár, őket dicséri a Szent Bertalan-templom északi tornya is. Heves másik birtokos arisztokrata családja, az Almásyak viszont palotát építettek Gyöngyösön, kettőt is, az egyikben még a Szent Koronát is őrizték a napóleoni háborúk idején.

18. századi közcélú és középületek is magukon viselik a barokk mint korstílus jegyeit, így a vármegyeházák máig őrzik barokk jellegüket. A nógrádi Szügyön az egykori Kubinyi kastély átépítésével nyerte el székházát a vármegye, amikor 1763–1780 között a szlovák lakosságú falu volt Nógrád megye első állandó igazgatási központja (mára csak a főkapu és a mellette lévő egykori négyszögletes őrtornyok, valamint egy oldalépülete maradt meg). Sátoraljaújhelyen, Miskolcon és Egerben viszont a vármegyék új székházat építettek a 18. században, a legnövösabbat, természetesen, a hevesi adminisztrációnak, Gerl Mátyás bécsi építész tervei

alapján, hiszen Heves örökös főispánja az egri püspök volt. A sátoraljaúj helyi vármegyeháza 1754-re készült el Salvator Aprilis itáliai építész tervei szerint. A kúriák sajátos formái voltak a 18. századi plébániaházak is, Verpeléten barokk kosáriréses kőkapuval építették meg az egyházi hivatalt, az abaúji Krasznokvajdán a plébániatemplom és a kastély között épült fel 1785-ben az öttengelyes, tekintélyes méretű paplak, nagytermének teknőboltozatát egyszerű stukkó díszíti. Bár a pálos rend „üzemeltette”, a Sajó partján fekvő zempléni Köröm fogadója szolgáltató intézmény volt. Az elegáns, emeletes épület a magyarországi barokk építészetben is kiemelkedő helyet foglal el.

A barokkot követő klasszicizmus a vidéki nemesi udvarházak „táblabírói” társadalmának építészete. Számos helyen megjelentek a helyi birtokosok egyszerű, földszintes, oszlopokkal vagy portikusszal (előépítménnyel, „kódissállással”) tervezett udvarházai (Nógrád: Bér: evangélikus parókia, Bercel: Berczelly-kúria, Heves: Karácsond: Csizsár-kastély, Nagyréde: Brezovay-kastély; Borsod: Berzék: Perczel-kúria, Nyékládháza: Szepessy-kúria, Abaúj: Abaújalpár: Kapy-kúria, Alsóvadász: református lelkészlak; Zemplén: Sárospatak: Vay-ház v. Fellegvár, Tolcsva: Szirmay-Waldbott-kastély, Gömör: Putnok: kismemesi kúria). A kúriákhoz hasonló középületeket is ismerünk, mint az 1820-ban emelt pásztói községházát. Az abaúji Fáj kastélyát a 19. század első felében akkori ura, Fáy István gróf klasszicizáló stílusban építette át, a kastély különleges értékei az egri Carlo Casagrande (1806–1880) szobrász 1845-ben alkotott márvány reliefjei a kastély zenetermében és homlokzatán. A fehér márványból faragott szoborszerűen mély domborművek antik jeleneteket és mitológiai alakokat ábrázolnak (Aurora, Pán nimfákkal, Lucretia halála), amelyek a megrendelő művészetek iránti elhivatottságát reprezentálják.

A klasszicizmus fontos köz- és egyházi épületei közül első helyre a Balassagyarmaton 1835-re felhúzott vármegyeházát és a magyarországi építészetben egyedülálló, 1845-ben átadott börtönépületet sorolhatjuk. A kör alakú hatszintes, panoptikum-rendszerű büntető intézetet kívülről négy timpanonban végződő falsávval tagolták, belül a körfolyosókról 168 cella nyílik. Sárospatakon a reformkorra készült el a református kollégium impozáns épülete, benne a Nagykönyvtár Pollack Mihály által tervezett dísztermének a magyarországi klasszicizmusban is kiemelkedő művészi színvonalú berendezésével. Sárospatak a reformkorban már 300 éve Észak-Magyarország kulturális és szellemi-spirituális centruma volt, és ezt semmi sem fejezhette volna jobban ki, mint a könyvtár artisztikus környezetben való elhelyezése.

A klasszicizmus mezővárosi építészetének ritka emléke a miskolci „ezredesi lak”, amely 1823-ban készült el a neves építész, Miks Ferenc (1814–1879) tervei alapján. Az emeletes, öttengelyes, elegáns, palotaszerű épületet az ablakok és a vakolatsávok, illetve a két emelet között többszörös parkányok tagolják, bejárata a középtengelyben van, fölötté hármass ablak (az épület ma: Színészmúzeum). A kis városi palota könnyedsége, légiessége, sok ablaka a reformkor városi-polgári miliójét közvetítette az oszlopos, földszintes, nagy nemesi telkeken elnyúló vidéki nemesi kúriák világában.

A klasszicista építészetnek számos egyházi jellegű emléket köszönhetünk, a protestáns templomok késő barokk, copf külső megjelenése sokszor klasszicista belsőépítészettel párosul. A szakrális építészet nagyszerű, kívül-belül tisztán klasszicista alkotása, a szilvásvárad református „Kerektemplom” *Povolni (Povolny) Ferenc* (1777–1847) egri építőmester nevéhez fűződik, akit Szilvásvárad katolikus birtokosa és kegyura, Keglevich Miklós gróf (†1847) bízott meg a feladattal. A dombtetőn, természeti környezetben álló, 26,6 m átmérőjű, csillogó fehér épület bejáratához impozáns, 4 oszlopos csarnokot építettek 1840-ben, a belső tér is megtartotta a körformát, a belső faltól kis távolságra 20 fehér oszlop tartja körben a karzatot. A regényes életű, botrányairól nevezetes és a reformkori politikai ellenzékhez tartozó Keglevich ezzel a nemes gesztusával nemcsak felekezeti különbségeken felülemelkedő és kiváló művész ízléssel rendelkező kegyúrként tűnt fel kortársai előtt, hanem – a legenda szerint – az aulikus érzelmű, a politikai (és egyházi) konzervativizmust képviselő Pyrker egri érsek ellenlábasaként is. Keglevich ugyanis, így szól a fáma, eredetileg katolikus templomnak szánta az épületet, de az érsekkel való nézeteltérése miatt végül a reformátusoknak adományozta, ezért íratta fel a csodálatos templom

homlokzatára ezt a bibliai verset (Zsolt. 97,7): „Szégyenüljenek meg a faragott képeknek minden szolgái”.

Észak-Magyarország 18. századi építészeti örökségének sajátos és igen jellemző jelensége a kamarai építkezés, főként a tokaji és a diósgyőri (az 1810-es évektől egyesített diósgyőr-tokaji) királyi-kamarai uradalomban. A kamara a legjobb építészeivel tervezte meg az uradalmi központok: Diósgyőr, Miskolc, Tokaj és az uradalomhoz tartozó egyéb helységek igazgatási és gazdasági épületeit (provizori ház, uradalmi pince, iskola, fogadó, kocsmá, sóhivatal, dézsmaház, vincellárház, kikötő stb.), amelyek jó része meg is épült az uradalmi jövedelmekből, kamarai megbízással. Az épületek, köztük a tokaji sókamara és kikötő részben máig meglévő barokk épületkomplexuma a kor legmagasabb építészeti színvonalának megfelelő, a városképben is meghatározó épületvagyont eredményezett, több késő barokk, klasszicista épület ma is áll Miskolcon (egykori Korona Szálló) és Miskolc-Diósgyőrben (számartói ház stb.).

Építészeti örökség: 19–20. század

A reformkori polgárosodás és a polgári korszak 1840-es évektől az 1940-es évekig tartó évszázadában az épített örökség új elemei főként a városi építkezések, épületek stíláris jellegének, funkciójának változásában, a gyorsuló urbanizációban öltöttek testet, a faluképet továbbra is a néprajzi tájra-csoportra jellemző népi építészet uralta, alapvető változások nélkül. A falusi építészeti örökséget csak a 19–20. században felállított középületek: iskola, községháza, tűzoltó szertár, Hangya Szövetkezet, posta, illetve a szatócsbolt, kocsmá kőházai árnyalták. A régió sajátos népi építészetét képviselik a Bükkalja vulkáni eredetű tufáiba vájt barlanglakásai Borsod és Heves falvaiban (Tibolddaróc, Ostoros, Szomolya, Cserépváralja, Egerszalók, Noszvaj, Sály, Sirok, Andornak, Kistálya, Bogács, Cserépfalu, Demjén, Felsőtárkány, Kács), sőt Egerben is. A népi építészet önálló szektorát alkotják a régió borvidékeihez – Eger, Bükkalja, Tokaj-Hegyalja – tartozó települések pincesorai, amelyek a város- és faluképben is megjelentek. A Hegyalja „pincevárosai” mellett az abaúji Fancsal, a borsodi Görömböly, az egri Szépasszonyvölgy, a gyöngyösi Farkasmály, a szurdokpüspöki Kisvölgy, az ostorosi Verempart – lakásnak is használt – pincesorai Észak-Magyarország sajátos építészeti örökségét alkotják.

A dualizmus és a Horthy-korszak idején jellemző korstílusról sem beszélhetünk már, bár a klasszicizmus, sőt a falusi templomépítészetben a kései barokk is megmarad valamelyest, a dualizmusban a korábbi korstílusokat ötvöző historizáló építészet lesz az uralkodó, a modern építési technikáknak megfelelően. Csak a századfordulón megjelenő szecesszió, majd az art deco és a modernizmus többi válfaja hoz némi változást az építészetre jellemző historizmusban, igaz, inkább csak egyes, főként kulturális jellegű épületek, magánvillák esetében, a dualizmusban kialakult általános városkép nem változik meg jelentősen. Az urbanizáció régiókban elsősorban Miskolcot érintette a „Gründerzeit” idején felhúzott, üzletekkel kombinált – hol reneszánsz, hol barokk, hol klasszicista, hol felismerhetetlenül vegyes stílusban épült vagy inkább díszített – bérpalotákkal. A hosszú Piac utcából ekkor lesz Széchenyi utca, egyben az ország egyik leghosszabb, mindkét oldalon üzletekkel, szállodákkal megrakott utcája, a kapitalizálódás miskolci szimbóluma, ahol az I. világháborúig alig marad földszintes ház. Igaz, ez az átalakulás sokszor csak a főutcára korlátozódott, a mellékutcákban nagyrészt megmaradt a korábbi földszintes utcakép és milió. A nagyvárosi hangulatú miskolci főutca sajátos kontrasztja és mintegy háttere volt az Avas hegy középkori eredetű pincesoráival. A „kőlyukakhoz” – többször ún. svájci stílusban – borházakat ragasztottak, amelyek egyre inkább a városi rekreáció színhelyei váltak, egyedülálló 19–20. századi hangulatot és építészeti örökséget alkotva. Érdekes, hogy ezt a szinte robbanásszerű urbanizációt nem követte a város jogi státusának emelkedése, Miskolc ugyanis csak 1909-ben lett törvényhatósági jogú város.

Kisebb léptékkel és lassabban az urbanizáció folyamata a régió többi városában is végbement, egyrészt az infrastruktúra fokozatos kiépítésével, másrészt az épített környezetben megmutatkozó városiasodással. Az épített örökségben a legnagyobb változást, és ezzel máig meghatározó városképet, Észak-Magyarországon is a historizáló stílust képviselő középületek

nagyarányú megjelenése generálta. A dualizmus kori neobarokk két kiváló épületét Egerben építették fel „korabeli sztárépítészek” tervei alapján, a „Törvényszéki palota” 1906-1909 között a bírósági épületekre specializálódott Wagner Gyula (1851–1937), az egri cisztercita rendház és gimnázium (1900) Alpár Ignác (1855–1928) munkája. Bár az Abaúj vármegyei Szikszót a dualizmusban nagyközséggé minősítették vissza, megőrizte, sőt növelte regionális vezető szerepét, amely a szolgabíróság és járásbíróság ide telepítésében is megmutatkozott. Új középületei – kórház, bíróság, pénzügyi palota, takarékpénztár, tűzoltóság – hozzájárultak városias arculatához, igaz, ezek egy része egyszerű földszintes épület volt. Sátoraljaújhelyen inkább az üzletek szaporodtak, de a megyeháza környékén a korábbi klasszicista házak mellé új emeletes lakóépületek is feltűntek, az új városképet azonban leginkább a hivatalok, közszolgáltatás épületei uralták. A „Sátoraljaújhelyi Törvényszéki Palota és Fogház” 1905. évi, majd az „Erzsébet Közkórház” 1906. évi felavatásában a zempléni megyeszékhely modern igazgatási-gazdasági funkciói manifesztálódtak. A Pogány Móric (1878–1942) építész, urbanista egyik első alkotásaként megvalósult „Pénzügyigazgatóság” monumentális szecessziós saroképületét is felavatták 1905-ben, 1914-ben pedig megkezdte működését a „Sátoraljaújhelyi Magyar Királyi Közpince” Váczy-Hübschl Kálmán (1877–1946) műépítészek az erdélyi népi szecessziós épületeket idéző alkotásában, amelyet a köznyelv „Borpalota” néven emlegetett.

Ennek a stílusnak lesz a képviselője a két világháború között *Szeghalmy Bálint* (1889–1963) is, aki 1929-től mint miskolci főmérnök (főépítész) alkotja meg a kései magyaros szecesszió jegyében az erdélyi faépítészet hagyományait követő, Kós Károly építészetének hatását mutató miskolci „Deszkatemplomot” (1938). Miskolcon egyébként maga Kós Károly is tervezett egy villát (Kós-ház, 1930) Imreh Zsigmond festőművészeknek. A magyaros szecesszió stílusában épült Putnokon az ún. gazdasszonyképző 1911–1922 között, tervezője Kopeczky Raul budapesti építész vállalkozó, és a sárospataki tanítóképző 1913-ban Lechner Jenő és Varga László műépítészek terve alapján.

Nógrád megye székhelyén, Balassagyarmaton három iskola (főgimnázium, polgári iskola, evangélikus népiskola) is impozáns emeletes épületet kapott a dualizmus idején, és a korszak végén, 1914-ben itt született meg a magyaros szecesszió stílusában Észak-Magyarország modern kori építészetének egyik emblemikus alkotása, a „Múzeumpalota”, tervezője, Wälder Gyula (1884–1944) építész, műegyetemi tanár első megvalósult műveként. Wälder a város „házi építésze” lett, hiszen a pénzügyi palota, a közkórház, a posta és a katolikus plébánia terveit is ő készítette, igaz, már sokkal inkább a neobarokk, korabeli gúnynéven a „Wälder-féle iparbarokk” stílusában. Ezt a stílust Észak-Magyarország több településén is alkalmazta az I. világháborút követő időszakban, elsősorban Egerben (Korona Szálló, Postaház, Pénzügyigazgatóság, a ferenciek kultúrháza, Postapalota, polgári iskola, Siketnéma Intézet), ahol egyébként várostervezőként, 18. századi épületek szakszerű műemléki rekonstrukciójával sokat tett az egységes barokk városkép megőrzéséért. Ő a borsodnádasi „Lemezgyár” katolikus templomának (1934), illetve a Borsod megyei Mezőnyárad neobarokk plébániatemplomának (1936) építésze is. Gyöngyösön, műemléki munkái mellett, a tűzoltóaktanyának a Nemzeti Bankkal közös épületegyüttese (1925) és a víztorony (1927) is a nevéhez fűződik. Miskolcon már az I. világháború előtt megvalósult a „Felsőkereskedelmi Iskola” (ma: Berzeviczy Szakgimnázium) Wälder által tervezett épülete, később ő tervezi a „Postapalotát” is. A város rendelte meg nála a két világháború közötti városépítés legfontosabb épülete, a miskolci „Zenepalota” terveit is (1926–1927). Építészetét kortársa így jellemezte: „Wälder Gyula nem volt híve a stílus újszerűségeinek; nem engedte, hogy épületei kivágjanak városaink régi házsoraiból, nem akart mást, mint városaink régi hangulatába beleilleszkedni, a régi hangulatot visszavarázsolni.” (*Magyar Építőművészet* 1926/2).

A két világháború közötti historizáló építészet több alkotása a Trianonnal elszakított területekre való emlékezés jegyében született, mint a felföldi, szepességi késő reneszánsz stílusát utánzó miskolci „Erdészeti palota” (1926). A lillafüredi „Palotaszállót” (1925–1929) azonban már nem a felvidéki, hanem a dél-német reneszánsz modorában alkották meg. A gyári kolóniákban vagy gyárvárosokban felépített templomokat már korábban is historizáló szellemiségben

tervezték, a Rimamurányi Rt. támogatásával alapított salgótarjáni evangélikus templomot (1882) és a diósgyőr-vasgyári kolónián felépült Szent István király-plébániatemplomot (1908) neoromán, a vasgyári evangélikus templomot (1938) neoreneszánsz, a vasgyári református templomot (1928) a neobarokk és a kései szecessziót ötvöző, a borsodnádasi lemezgyári katolikus templomot neobarokk stílusban.

A régió városaiban a dualizmustól már építészek, építészeti irodák működtek, több kiváló építész tette le kézjegyét lakóhelyén, többen modernista jellegű alkotásokkal is. A város által megrendelt „Zenepalotával” közel egy időben, 1925-ben építették fel Miskolcon a budapesti „Urania Mozgóképszínház Rt.” moziját (ma: Művészetek Palotája), a letisztult, funkcionalista épület tervezője Árva Pál (†1935) miskolci műépítész, 1908–1911 városi főmérnök volt. A két épület: két stílus, két világ, két szemlélet képviselője, amelyek együtt voltak jelen a korabeli városépítészetben, sőt közgondolkodásban is. Árva az I. világháború előtt a szecesszió jegyében tervezett miskolci iskolákat, majd az 1920-as években a miskolci „Bányakapitányság” és a főutcai „Rosenberg-bérpalota” is az ő munkája, az utóbbiba modern technikával felszerelt divatáru-üzletet is tervezett. Balassagyarmat meghatározó építész, Magos (Munk) Dezső (1884–1944) a szecesszió jegyében építette fel családi villáját 1910 körül Balassagyarmaton, majd több mint 30 évig működött a városban, és nem kevésbé járult hozzá szülőhelye modern, élhető, polgári miliójéhez. Ő készítette a „Casino” (1913) kúriaszzerű színházat, a „Bosco Szent János Szalézi Intézet – Szalézi Templom” (1934) art deco ízlésű épületegyüttesét, a kórház több pavilonját, a Városházat, a vágóhidat és több helyi villalakást.

A villaépítész az épített örökség különleges területe, hiszen a város lakosainak ízlését és igényeit tükrözi. A 19. század végétől több városban is születnek építészeti szempontból értékes villák, nem egyszer egymás mellett villasort, utcát képezve, általában a vasútállomásról a város szívébe vezető úton vagy utcán. Balassagyarmaton a Scitovszky utcai villasor 20. század elején épült házai a szecesszió jegyeit hordozzák, a putnoki villasor (Rákóczi út) Trianon után épült ki, az egri villasor (Deák Ferenc u.) elegáns, polgári-nagypolgári otthonai az 1913–1920 közötti időszakból valók. Villasor épült Miskolcon a városból kivezető út, a Csabai kapu két oldalára is az 1920-as évektől.

Az észak-magyarországi nagyipar nemcsak gyárépületeket, gyártelepeket emelt a 19. században, hanem a sokszor külföldről vagy vidékről verbuvált gyári munkásságnak és tisztviselőknek a kor színvonalának megfelelő lakhatást is, mindezt a gyárak közelében, ráadásul a városok szövetében kompakt, városzerű, utcákra rendezett telepet, korabeli szóval kolóniát vagy gyarmatot létrehozva (Salgótarján, Ózd, Borsodnádásd, Diósgyőr). Ezeket a kolóniákat tervezőasztalon hozták létre, a különböző típusterveket a gyári hierarchiában elfoglalt hely szerint rajzolták meg: szoba-konyhás-kiskertes otthon a munkáslakásoknak vagy többszobás, villaszerű házakat a tisztviselőknek, nagypolgári villát a gyárigazgatónak. A telepen az egyes típusok is elkülönültek, Ózdon a munkások negyede volt az „Újtelep”, „Velence”, a tisztviselőké a „Tisztisor”, „Nagyamerika”, így az utcák egyöntetű utcaképet mutattak. A társadalmi hierarchia, sőt kasztosodás a környezetben is megmutatkozott Ózdon, az igénytelenebb, gyárépületekhez közeli részeken (*Fürdősor, Régi Kolónia, Rendetlen Kolónia, Kórházsor*) a munkásotthonokat építették fel, az ózdi hegy alatt az előmunkások utcáját (*Hosszúsor*), a hegyoldalra pedig már az altisztek, „munkásarisztokraták” házai kerültek (*Kisamerika*), a hegytetőn pedig a tiszt rangú alkalmazottak és az igazgató villája épült fel (*Nagyamerika*). A telepeken szociális és kulturális létesítmények, még kórház is, iskolák, boltok, sőt templomok is épültek, erősítve a kolóniák zárt, településszerű világát. A házakat gyakran klinkertéglás borítással látták el (Diósgyőr), így még egyöntetűbbé vált az utcakép. A munkásházak egyszerű, dísztelen külsővel de jó építőanyagokból készültek, a villák és a közösségi épületek egy része a 19. század végének uralkodó korstílusa, a szecesszió jegyeit viselik.

A modernizmus különböző irányzataihoz már jóval csekélyebb építészeti örökség kapcsolódik Észak-Magyarországon, mint a historizáló építészethez vagy a szecesszióhoz, bár a Miskolc Csabai kapun felépült villanegyedében, illetve a város több utcáján feltűnnek

a Bauhaus által ihletett házak is. Ezeket jórészt a miskolci Böhm Viktor (1900–1981) tervezte, aki az 1930-as években alkotott Miskolcon, majd az Egyesült Államokba emigrált, több bérháza is megépült a városban, illetve Tapolcán. Az üdülőhelyek villái között is felbukkan egy-egy modernista épület a Horthy-korszakban, így a 19. század végétől kiépülő Lillafüreden a „TEKOSZ-üdülő”, vagy Mátraházán a JOINT zsidó világszervezet „Napsugár Üdülője”. Újdiósgyőrben az 1940-es évek elején modern bérházakat húznak fel a vasgyár munkásainak. A salgótarjáni születésű Szontágh Pál (1899–1986) építész az 1930-as években két szakrális munkával is megbízzák az iparvidékeken, 1934–1936 között épül fel Salgótarjánban a vidéki art deco-építészet egyik legjobb művének tartott „Munkás Szent József-plébániatemploma”, vagy ahogyan a helyiek nevezik, az „Acélgyári katolikus templom”. Ugyanekkor épül az ő tervei alapján a „Lemezgyári evangélikus templom” is Borsodnádason.

Irodalomjegyzék

- BAKÓ F. (1977): Bükki barlanglakások. Miskolc: HOM, (Borsodi Kismonográfiák 3.)
- BERECZKI Z. (2019): A miskolci Avasi templom késő gótikus átépítése. In: Műszaki tudomány az Észak-kelet Magyarországi Régióban 2019. konferencia előadásai. Szerk.: Bodzás Sándor. Debrecen: DAB, 2019. 33–36.
- BERECZKI Z. (2019): Ipari örökségünk védelme. Miskolc: Észak-Keleti Átjáró Egyesület
- CZEGLÉDY I. (1988): A diósgyőri vár. Budapest: Akadémiai
- G. LÁSZAY J. (1994): A szécsényi ferences kolostor építéstörténete a 17. század végéig. In: Haris Andrea (szerk.): Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Tanulmányok. Budapest: Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 491–516. (Művészettörténet – Műemlékvédelem 7.)
- GENTHON I. (1954): Nógrád megye műemlékei. Budapest: Akadémiai, (Magyarország műemléki topográfiája 3.)
- GYULAI É. (1995): Tokaj városképe a 18. században. In: Bencsik János és Orosz István (szerk.): Tokaj. Várostörténeti tanulmányok. I. kötet. Tokaj Város Önkormányzata, Tokaj, 201–254.
- GYULAI É. (2016): Gezeichnet durch Maria Joseph Peschka – Miskolci kamarai tervrajzok, 1773. Előtanulmány az új várostörténeti kiállításához A Herman Ottó Múzeum Évkönyve LV. 227–239.
- HAJDÚ I. (2001): Rakacaszend református templomának 14. századi freskói. Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kara tudományos diákköri közleményei 2. 130–145.
- HAVASI K. (2017): „Cuius corpus requiescit in ecclesia agriensi...”. Archaeologiai Értesítő 142. 129–166.
- HAVASI K. (2015): Egy festett díszű román kori kapuzat és a középkori egri székesegyház kifestéseinek töredékei. *Ars Hungarica* 41. (2015) 222–254.
- KAZARECZKI N. (2003): A gótikus és a reneszánsz stílus együttlélése Nógrád- és Borsod megye templomépítészetében. Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XXVII–XXVIII. (2003–2004) 135–158.
- KOZÁK K. (1965): Borsod megye egyenes szentélyzáródású középkori templomai. Herman Ottó Múzeum Évkönyve 5. 223–258.
- MAJDÁN B. (1989): Egy magyarországi kisváros építészeti emlékei. Balassagyarmat: Palóc Múzeum, (Palóc Múzeum Kiadványai)
- MAJDÁN B. (1989): Egy magyarországi kisváros építészeti emlékei. Balassagyarmat: Palóc Múzeum
- NOVÁKI GY. ET AL. (2017): Nógrád megye várai az őskortól a kuruc korig. Budapest: Castrum Bene egyesület–Civertan Rt., (Magyarország várainak topográfiája 4. Sorozatszerkesztő: Feld István)

- NOVÁKI GY., SÁNDORFI GY. (1992): A történeti Borsod megye várai (az őskortól a kuruc korig). Budapest–Miskolc, Magyar Várkutatók Egyesülete–Hungária-Európa Alapítvány–HOM)
- PROHÁSZKA P. (2016): The Celtic Treasure of Óhuta (County of Borsod-Abaúj-Zemplén, Hungary) In: Boii – Taurisci: Proceedings of the International Seminar, Oberleis-Klement, June 14th-15th, 2012. Eds.: Maciej Karwowski–Peter C. Ramsl. Austrian Academy of Sciences Press, (Mitteilungen Der Prähistorischen Kommission)
- SÁRKÖZY S. (szerk.) – Nováki Gyula et al. (2009): Heves megye várai az őskortól a kuruc korig. Budapest–Eger: Castrum Bene Egyesület–BNP Igazgatósága, (Magyarország várainak topográfiája 2. Sorozatszerkesztő: Feld István)
- SZABADFALVY J. (1980): A megyaszói festett asztalosmunkák 1735-ből. Miskolc: HOM, (Borsodi Kismonográfiák 9.)
- TÓVÁRI J. (1983): Borsod-Abaúj-Zemplén megye műemléki bibliográfiája. Miskolc: HOM
- VARGYAS ZS. (2015): „Megnyílt ezalatt az Olympus örök palotája...”: A Gyöngyösi Almásyház késő barokk mennyezetképe. Műemlékvédelem 59. 356–367.
- VOIT P., DERCSÉNYI D. (szerk.) (1969): Heves megye műemlékei I–III. Budapest: Akadémiai, (Magyarország műemléki topográfiája 7–9.)
- WOLF M. (2019): A borsodi földvár – Egy államalapítás kori megyeszékhelyünk kutatása. Szeged: Martin Opitz–HOM–Szegedi TRT, (Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 6.)

MŰHELY

Siskáné Szilasi Beáta

A társadalmi és települési konfliktusok megjelenése járási szinten az Észak-magyarországi régióban – adatok és térbeliség

A tanulmányban bemutatásra kerül az EFOP pályázat keretében elvégzett demográfiai és települési vizsgálatok egy része, három járás (Ózdi, Sátoraljaiújhelyi, Miskolci) településeinek statisztikai adatait felhasználva. A településeket tekintettük a térbeli elemzési alapegységnek, bár az általunk végzett kutatás nem tért ki a járások településeinek belső szerkezeti vizsgálatára. A települések között jelentős eltérések vannak a demográfiai, vándorlási és egyenlőtlenségi jellemzőket tekintve. Ezek a különbségek határozzák meg az országot, a társadalom térszerkezetét, melyben jól tükröződik a fejlettség szintje. A három vizsgált járás esetében is megállapítható, hogy az elmúlt évtizedek során jelentősen változott a települések nagyságkategóriája tekintetében a területi különbség.

*Kulcsszavak: Ózdi, Sátoraljaiújhelyi, Miskolci járás; társadalmi konfliktusok, települési egyenlőtlenségek
JEL - kód: J10, R00*

<https://doi.org/10.32976/stratfuz.2020.22>

Elméleti megközelítés

A társadalmi konfliktusok megjelenését település és járási szinten is számos tényező befolyásolja, hiszen a természeti adottságok és a természeti környezet, valamint a helyzeti energia, vagyis a települések, járások elérhetősége, befolyásolja a munkalehetőségek jellemzőit. A munkalehetőségek minősége és mennyisége meghatározza a gazdasági adottságok alakulását, a családok, háztartások megélhetési lehetőségeit. A jobb megélhetési lehetőségek és a rendezettebb természeti környezet javítja a lakosok megelégedettségét. A biztonságosabb, kisebb bűnözési rátával jellemezhető, települések, a jobb szolgáltatási színvonal javítja a fentiekkel együtt az életminőséget, és mindezek a tényezők meghatározzák és alakítják a jóllétet. A pozitív irányú változások, legyenek azok gazdasági vagy társadalmi, jelentősen növelik egy településen vagy járásban az ott élők boldogságérzetét, míg a negatív irányú változások a korábban kiegyensúlyozott településeken és járásokban is kiélezhetik a társadalmi konfliktusokat.

Csizmadia (2015) cikkében megfogalmazásra került, hogy ezek a társadalmi-gazdasági különbségekből és egyenlőtlenségekből fakadó társadalmi konfliktusok átszövik az emberek mindennapi életét. A társadalmi konfliktus fogalmával kapcsolatos 20 legfontosabb kérdés között tehát nem véletlen, hogy számos téma a járási, települési szinthez kapcsolódik és az általunk az EFOP -3.6.2-16-2017-00007 „Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai” projekt keretében folytatott kutatás során vizsgált statisztikai mutatókhoz kapcsolódik.

A konfliktuskutatásban megjelenő fontosabb kérdéskörök közül, amit Csizmadia (2015) bővebben összegzett, kiválasztottuk azokat, melyek a mi kutatásunkhoz kapcsolódnak, és amelyek közül néhányat mi is vizsgáltunk az elmúlt időszakban. A következő felsorolás összegző jellegű:

- Öregedés – kiszolgáltatottság, függőségből fakadó konfliktusok
- Társadalmi osztályok – osztályok közti konfliktusok, ellentétes osztályérdekek, osztálytudat, osztályhelyzet és hatalom
- Közösségi konfliktusok

- Bűnözés és deviancia – okok, indokok és következmények
- Környezetszennyezés – mindennapi életre gyakorolt hatások, egészségkárosodás
- Társadalmi munkamegosztásból fakadó problémák, konfliktusok
- Oktatás, képzés – társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése
- Piac – mint a hatalom és konfliktus területe, kizárólagosság, monopólium
- Átmenet – rendszerváltás, átmeneti gazdaság, politikai és társadalmi rendszer átalakulása
- Urbanizálódás – mint a társadalmi konfliktusok forrása, melegágya, nagyvárosi konfliktusok, szuburbanizációs konfliktusok (Forrás: Ritzer, 2007)

Kutatásunkban az Ózdi, Sátoraljaújhelyi és Miskolci járás esetében tekintettük át a demográfiához, átmenethez és urbanizálódáshoz kapcsolódó legjellemzőbb folyamatokat, úgy, hogy Dusek (2015) munkájához hasonlóan mi is a településeket tekintettük a térbeli elemzési alapegységnek. Figyelembe vettük azt a Dusek (2015) által megfogalmazott kitétel, hogy a városok és falvak közötti különbségeket általánosságban nem lehet definiálni, mivel bármely kritérium, legyen az szociológiai, történeti, közgazdasági, társadalomföldrajzi, méretbeli, vagy funkcióra vonatkozó, besorolás esetlen lehetne eltérő véleményeket, más kategóriákat alkotni. A kutatás során mi elkészítettük a járásokra vonatkozóan a településnagyság kategóriákat (a KSH által elfogadott osztásközöket használtuk), hiszen mindenképp szeretnénk volna megvizsgálni annak lehetőségét, hogy láthatóak lesz-e a méretbeli és funkcionális különbségek hatásai

A kutatás egyéb irányaira vonatkozóan Dusek (2015) arra is kitér, hogy a méret szerinti vizsgálati kategóriákon túl hasznos és indokolt lehet esetleg a járások településeinek fekvés szerinti kategorizálása. Különösen érdemes átgondolni a városok szomszédságában lévő szuburbán falvak és a városoktól távoli falvak közötti különbségeket. Érdekes kérdést vet fel az is, hogy a tanyákon, esetleg külterületen élő népesség külön csoportba legyen-e osztva, vagy a nagyobb településekkel együtt kerüljenek vizsgálatra az ott élők. Fontos kérdés az is, hogy milyen régen lakik valaki az adott településen, hiszen ez befolyásolja az adott településrészekről alkotott véleményét és azt is, hogy mennyi információja van a településen belüli konfliktusokról. Mivel , ezért az ilyen jellegű kategorizálástól eltekinttünk, azonban felhasználtuk a terepi felvételezések egy-egy eredményét a statisztikai jellemzők árnyalásához.

A járások vizsgálata településnagyság kategóriák szerint

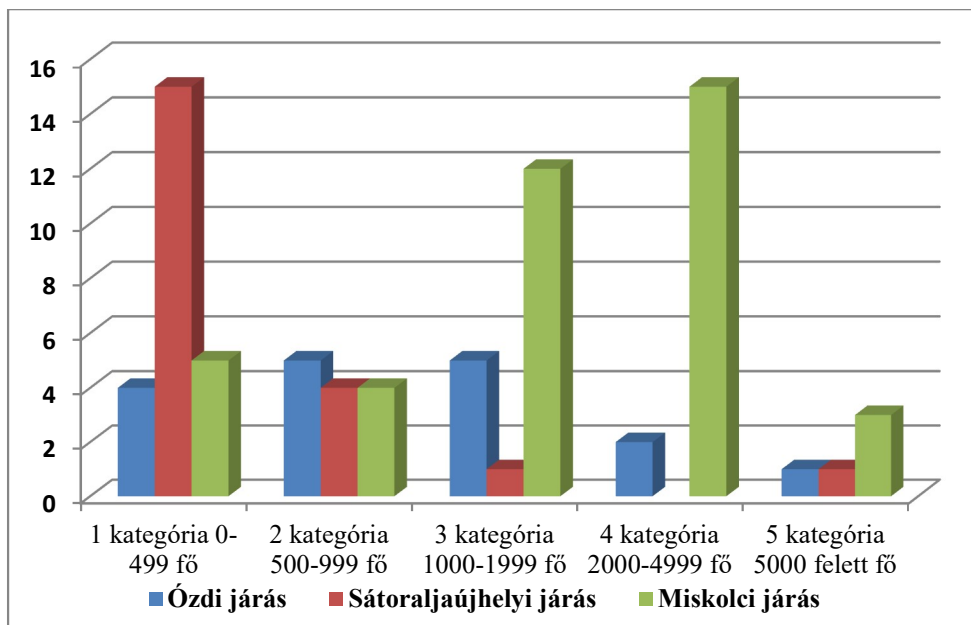
A térbeli elhelyezkedés számos társadalmi jelenséget tekintve magyarázó erejű. A járások esetében azért is tartottuk fontosnak a településnagyság szerinti kategóriák vizsgálatát, mert az életminőség szempontjából is meghatározó ez a térszerkezetben megmutatkozó alá- és fölérendeltségi helyzet. Jelentős eltérések lehetnek még a járásokon belül is, annak alapján, hogy valaki milyen típusú településen (tanyán, falun, nagyközségben, városban, vagy megyeszékhelyen) él, mivel ez szerepet játszik a társadalmi-gazdasági konfliktustípusok megjelenésében is.

Az 1. ábrán összesítve látható a három vizsgált járás településeinek népességnagyság kategóriák szerinti megoszlása. Látható, hogy a három járás településszerkezetében jelentős eltérések tapasztalhatóak, míg a Sátoraljaújhelyi járás legtöbb települése az 1. kategóriába tartozik, addig a Miskolci járás településeinek döntő része a 3. és 4. kategóriába tartozik. A Ózdi járás településeinek döntő része is az 1-3. kategóriában foglal helyet.

Az Ózdi járáshoz tartozó 17 település közül kettőnek van városi rangja (Ózd, Borsodnádásd), a járásközpont rendelkezik csak kiugró népességszámmal (2017-re 32564 fő).

A Sátoraljaújhelyi járásban a két felső kategóriába mindössze a két városi rangú település tartozik, bár köztük is nagyságrendbeli különbség van, így Pálháza 1048 fővel a legkisebb város Magyarországon, míg Sátoraljaújhely 14253 fővel a megyei rangsorban 6. helyen szerepel a járásközpontok között. A Miskolci járás esetében még jelentősebb nagyságrendbeli eltérések vannak, hiszen a városi jogállású települések közül a legkisebb Sajóhábon (2625 fő), ezt követi

Onga (4775 fő), Nyékládháza (4589 fő), valamint Emőd 4698 fős lakosságszámmal. Az 5-10000 fős kategóriába két város került bele: Alsózsolca 5614 fős és Felsőzsolca 6446 fős népességszámmal. Miskolc, mindhárom járás településeinek tekintetében, kiemelkedik lakosságszámával, ami 2017-ben 155 650 fő volt.

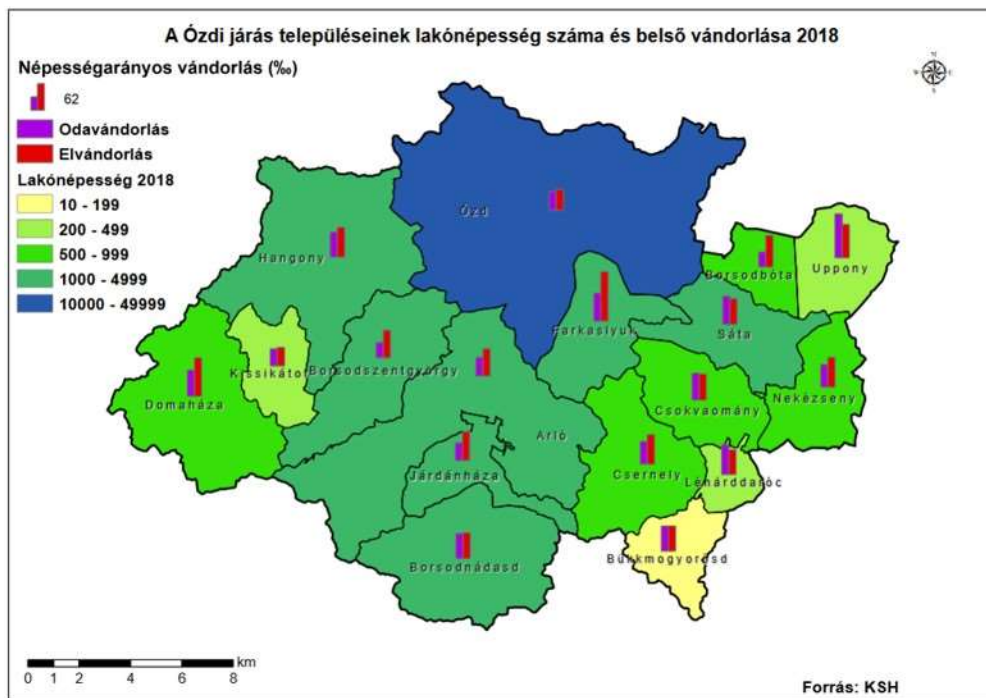
1. ábra: A három vizsgált járás településeinek megoszlása településnagyság kategóriák szerint (KSH)

A három vizsgált járás esetében is megállapítható, hogy az elmúlt évtizedek során jelentősen változott a települések nagyságkategóriája tekintetében a területi különbség. A népességszámok alakulását ebben a térségben jelentősen befolyásolta, hogy folyamatosan változtak a területi folyamatok. A változások, melyek a társadalmi-gazdasági különbségeket kialakították, főként a következőkben nyilvánultak meg (Tam, 2013 alapján):

- vállalatok bezárása és megnyitása;
- vállalatok szerkezetváltása-, munkakultúra fel-, és leértékelődése
- térségek elérhetőségének változásai: az elérhetőséggel kapcsolatos elvárások változásai
- infrastruktúra fejlesztése és lépéstartása
- migrációs folyamatok
- demográfiai folyamatok
- közszolgáltatások – önkormányzatok – fejlesztése.

A fejezetben a demográfiai és vándorlási (mobilitási) folyamatokra térünk ki. Az Ózdi járás településeinek népességszáma a vasgyártás visszafejlesztése következtében már 1985-től fogyni kezdett. Valamennyi településen csökkent a népesség száma a legutóbbi népszámlálás (2011) óta eltelt évek alatt, ami az élveszületések számának visszaesése mellett a vándorlási egyenleg alakulásának is köszönhető. Bár vannak olyan települések, ahol a népszámlálás évéhez képest növekedett a születések száma (Borsodbóta, Borsodnádásd, Csernely, Domaháza, Hangony, Járdánháza, Sata, Uppony), azonban ezeken a településeken jelentős elvándorlás jelentkezett, ami

a népességszám csökkenését eredményezte a magasabb születési szám mellett. A 2. ábrán a 2018-as adatok láthatók.

2. ábra: Az Ózdi járás településeinek lakónépesség szám és belső vándorlási egyenlege 2018-ban (szerkesztette: Vadnai P.)

Ózd az 1980-as években érte el népességmaximumát (1985:48 990 fő), azóta folyamatos a lakosságszám csökkenése. 2005-re a város lélekszáma 37528, míg 2017-re 32564 főre változott, amihez az utóbbi években jelentősen hozzájárult a folyamatosan fennálló vándorlási veszteség.

A Sátoraljaújhelyi járás valamennyi településen csökkent a népesség száma a legutóbbi népszámlálás (2011) óta eltelt évek alatt, ami az élveszületések számának visszaesése mellett a vándorlási egyenleg alakulásának is köszönhető. A járási belső vándorlási átlaghoz képest azonban azokon a településeken jelentős javulás jelentkezett, amelyek a városokhoz közelebb helyezkednek el. Sátoraljaújhely az 1920-as években érte el népességmaximumát (1920:21 162 fő), azóta folyamatos a lakosságszám csökkenése. 2011-re a város lélekszáma 15617, míg 2017-re 14253 főre változott, amihez az utóbbi években jelentősen hozzájárult a folyamatosan fennálló vándorlási veszteség. A 3. ábrán a 2018-as adatok láthatók.

A Miskolci járás településeinek esetében a megyeszékhelyhez közelebb lévő (szuburbán) települések lettek az utóbbi évek gazdasági folyamatának következtében a népességszám és a vándorlási egyenleg alakulásának nyertesei. Összességében megállapítható, hogy a belső vándorlási egyenleg 2017-ben a járást tekintve negatívan alakult, hiszen az egyenleg -925 fő volt. A 4. ábrán látható 2018-as adatok is azt mutatják, hogy azok a települések könnyeltek el vándorlási nyereséget, akik a miskolci Déli Ipari Park szomszédságában helyezkedtek el (Kistokaj, Mályi, Nyékládháza).

Az utóbbi évek nyertese Kistokaj esetében jelentős bevándorlás figyelhető meg, köszönhetően jó forgalmi fekvésének. A miskolci Déli Ipari Park területének bővítése és a munkaadók megjelenése jelentős mértékben segítette a település növekedését a beköltözések révén.

A vándorlás és a munkaerő mobilitás mozgatórugói a három járás esetében a munkalehetőségek átalakulása, valamint a gazdasági szerkezetváltáshoz (bányásza és nehézipar összeomlása, a terciér szektor erősödése) kapcsolódó folyamatok. A vizsgálati területek településeinek jó része már hosszabb ideje vándorlási veszteséggel rendelkezik. A hosszútávú munkanélküliség gazdasági konfliktusokhoz vezet, amit a család tagjai igyekeznek feloldani azzal, hogy távolabb (más megyében, országrészben, külföldön) vállalnak munkát.

A mobilitás új ökonómiai megközelítésének kulcseleme értelmében a migrációs döntéseket nem elkülönült egyének, hanem családok vagy háztartások hozzák, akik nem csupán jövedelmük maximalizálására törekednek, hanem a kockázatok, kudarcok esélyének csökkentésére is. Míg egyes családtagokat gazdasági tevékenységük a helyi gazdasághoz köti, mások képesek más országrészben, vagy a külföldi munkaerőpiacon szerencsét próbálni, ahol a bérek és a foglalkoztatási körülmények kisebb-nagyobb mértékben eltérnek a helyi jellemzőktől. Ha helyben romlik a gazdaság teljesítőképessége és csökken a tevékenységek jövedelmezősége, a háztartások számára magasabb összegű anyagi támogatás prognosztizálható a más országrészben, vagy külföldön dolgozó családtag felől (Halász, 2018).

Az Észak-magyarországi régióban és ezen belül Borsod-Abaúj-Zemplén megye vonatkozásában több kutató is megállapította, hogy a munkanélküliség a társadalmi és gazdasági leszakadás egyik meghatározó eleme (Káposzta et al. 2010, Lipták 2014). A munkaerőpiac egyenlőtlenségei demográfiai változásokat is generálnak, mint a fiatalok nagyarányú elvándorlása, aminek révén a települések korszerkezete is jelentősen átalakul.

A három járás esetében is elmondható, hogy már 2007 óta 10% fölött állandósult a népességfogyás üteme, ahogy Észak-Magyarország esetében is, valamint állandósult a munkaerőkínálat és -kereslet összhangjának hiánya (Csugány-Kozák 2018). Ezt a helyzetet tovább árnyalta a 2011 óta egyre nagyobb mértékű külföldi munkavállalás, ami jelentős mértékben szintén a fiatalabb generációkat érinti. A magyar fiatalok esetében egyrészt az ország makrogazdasági helyzete, a növekvő inter- és intraregionális egyenlőtlenségek, másrészt egyéni szinten az alacsony reálbérek, a főként alacsony és közepes státuszúakat érintő adósságcsapda, a megtakarítások hiánya tekinthető a legfőbb migrációs hajlandóságot erősítő tényezőnek. A végzettségnek megfelelő, versenyképes bért nyújtó, rugalmas (pl. távmunka engedélyezése) munkahelyek hiánya a másik legfőbb kivándorlásra készítő indok (Siskáné-Halász 2018). A munkaerőpiaci egyenlőtlenségekhez kapcsolódóan a lakókörnyezet sajátosságai is meghatározhatják a járásokon élők mobilitási aktivitását, hiszen a munkavállalási célú migrációs szándék mikroszintű vizsgálata során számos gazdasági, szociológiai és pszichológiai tényezővel is számolni kell (Berényi 2017).

Sebők (2016) megállapítja, hogy a regisztrált lakóhely-változtatás (vagy annak elmaradása) mögött számos tényező állhat. A vándorlókat a munkavállalás, a tanulás, a családi okok mellett az adózási-támogatási szempontok, a közlekedési infrastruktúra vagy a régiók közötti gazdasági különbségek is befolyásolhatják. A Magyarországon lejátszódó belföldi vándorlás legnagyobb vesztesei pedig Szabolcs-Szatmár-Bereg megye, Borsod-Abaúj-Zemplén megye, és Nógrád megye.

Lipták et al. (2019) az Abaúji térség esetén a munkaerőpiaci folyamatokról megállapította, hogy bár a térség kedvező demográfiai és szaporodási folyamatokkal bír, a népesség iskolai végzettsége és munkaerő-piaci aktivitása gyenge. A Sátoraljaújhegyi, de főként az Ózdi járás esetében is megfigyelhető (az 1. lakónépesség szerinti kategóriába tartozó települések egy részénél), hogy hiába pozitív esetleg a demográfiai mérleg és az öregedési index ez nem elégséges a települési és társadalmi feszültségek csökkentésére.

Az Ózdi járás a munkanélküliség tekintetében Borsod-Abaúj-Zemplén megye kedvezőtlen járásai közé tartozik, például a 2012. évben a munkanélküliségi ráta 21,4%-os volt. Napjainkra a közmunkaprogramoknak köszönhetően ez lecsökkent 10% fölötti értékre. Azonban a tartós

munkanélküliek aránya 2015-ben az Ózdi járásban kicsivel 40% fölött volt, míg Ózdon ez az érték 46%. A társadalmi konfliktusok szempontjából ez a helyzet különösen nehéz, főként, hogy itt tartós, és hosszú távú folyamattal van dolgunk.

Az Miskolci, Ózdi és Sátoraljaújhelyi járás települési egyenlőtlenségei

A szociális konfliktusokról szóló szakirodalomban (Tam, 2013) is megfogalmazásra került az, ami a Borsod-Abaúj-Zemplén megyében lévő települések és járások szempontjából talán a legmeghatározóbb befolyásoló folyamat. „A különböző településtípusok más-más életminőséget kínálnak lakóiknak. Az elmúlt tíz évben a magyar községek jelentős változásokon mentek keresztül a közszolgáltatások (például az út-, víz-, telefonhálózatok) kiépülése révén. Ugyanakkor a rendszerváltozás gazdasági hatásai a falvakban, aprófalvakban élők társadalmi helyzetét igen kedvezőtlenül befolyásolták. A helyi (ipari és mezőgazdasági) munkalehetőségek csökkenése vagy megszűnése a tartós munkanélküliség kialakulásához, a fiatalok elköltözése a falvak elöregedéséhez vezetett. Összességében elmondható, hogy falun élni ma is hátrányosabb helyzetet jelenet, mint városban lakni.” Az 1. táblázatban kerültek összegzésre az egyes egyenlőtlenségi dimenziók és az urbánus-rurális tér közötti eltérések kapcsolati jellemzői.

1. táblázat: A települési egyenlőtlenségek dimenziói (Tam, 2013)

Települési egyenlőtlenségek

Egyenlőtlenségi dimenziók	Nagyváros	Aprófalva
1. Elhelyezkedés	centrális	peremhelyzetű
2. Mennyiség	népes	kicsi
3. Minőség	fejlett	elmaradott
4. Szerkezet	tagolt	homogén
5. Szerepkör	Sokfunkciós	funkcióhiányos
6. Kapcsolatok	kapcsolatgazdag	elszigetelt
7. Viszonyok	Irányító	függő

Forrás: Társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségek

A három járás településeire vonatkozóan egy olyan pontozási rendszert alakítottunk ki, amivel az 1. táblázat egyes egyenlőtlenségi dimenziót meg tudjuk határozni. A rendszer nem tartalmazza a 4. Szerkezet és a 6. Kapcsolatok pontokat, mivel ahogy ez már fentebb említésre került nem végeztünk terepi-alaprajzi és kapcsolatfeltáró vizsgálatokat sem a településeken.

A települési egyenlőtlenségi (TE) indexet úgy alakítottuk ki, hogy a járások valamennyi települését el tudjuk helyezni a pontozási rendszer segítségével egy-egy kategóriába. A képlet a következő volt:

$$TE = \text{SUM} (\text{Elh} + \text{Me} + \text{Mi} + \text{Szk} + \text{Vi})$$

Az egyes elemekre adott pontszám 0-2 közötti értéket vehet fel, így az index maximális értéke 10 lehet egy-egy település esetében. A 2. táblázat tartalmazza a három járás településeinek osztályok szerinti megoszlását. Mindhárom járás esetében megállapítható, hogy jelentős a népesség centralizáltsága, mivel a járásközpontokban lakó népesség aránya 60-80% között van.

2. táblázat: A három járás településeinek a települési egyenlőtlenségek (TE) index alapján történt osztályozása

TE Kategória	Miskolci járás	Ózdi járás	Sátoraljaújhelyi járás
0-1	Berzék, Kondó, Köröm, Sajókápolna, Sajólászlófalva, Sajópálfala, Sajósenye, Sóstófalva, Újcsanáros	Bükkmogyorósd, Lénárdaróc, Uppony	Felsőregmec, Filkeháza, Füzérkajata, Nagyhuta, Pusztafalu, Vágáshuta
2-5	Bócs, Bükkaranyos, Bükkszentkereszt, Gesztely, Hernádkak, Hernádnémeti, Kisgyőr, Ónod, Parasznya, Radostyán, Répáshuta, Sajóecseg, Sajóhidvég, Sajókeresztúr, Sajólád, Sajópetri, Sajóvámos, Varbó	Arló, Borsodbóta,, Borsodszentgyörgy, Csermely, Csokvaomány, Domaháza, Farkaslyuk, Hangony, Járdánháza, Kissikátor, Nekézseny, Sáta	Alsóberecki, Alsóregmec, Bózsva, Felsőberecki, Füzér, Füzérkomlós, Füzérradvány, Hollóháza, Kishuta, Kovácsvágás, Mikóháza, Nyíri, Vilyvitány
6-7	Alsózsolca, Arnót, Harsány, Kistokaj, Onga, Sajóbáony, Szirmabesenyő	Borsodnádásd	
8-10	Felsőzsolca, Mályi, Nyékládháza, Emőd, Miskolc	Ózd	Pálháza, Sátoraljaújhely

Forrás: Siskáné, 2019

Az általunk vizsgált három járás esetében is jelen vannak ezek a különbségek, azonban a gazdasági szerkezet átalakítása, a piacgazdaságra való áttérés, két fontos intézkedést hozott a városok esetében, az egyik az Ipari Parkok kialakítása, a másik a vállalkozások ösztönzése és segítése. Azonban a kisebb, főként funkcióhiányos és elszigetelt, falvak lakossága esetében a tartósan alacsony jövedelemből élő családok jelenlétéből és a segélyezett magas arányából fakadóan nagymértékben fenyegeti eladósodás a járások lakosságát. A nehéz anyagi körülmények miatt a lakosságnak szembe kell néznie a rossz lakhatási körülményekkel is. Magas az alacsony komfortfokozatú lakásokban élők száma, és szegregációval veszélyeztetett területek és szegregátumok találhatóak a járások településein.

Ózd számára a rendszerváltás jelentős gazdasági átalakulásokat hozott, ami főként a munkapiac átalakulásában, az új foglalkoztatási lehetőségek kialakításában és a magas munkanélküliség kezelésben mutatkozott meg. A városban és a járásban is máig fontos szerepet töltek és töltenek be a vállalkozások

A gazdasági szerkezet átalakítása, a piacgazdaságra való áttérés két fontos intézkedést hozott, az egyik az Ózdi Ipari Park kialakítása, a másik a vállalkozások ösztönzése és segítése, amire a város már a 1990-es években is külön szervezeteket hozott létre (Ózd Városi Gazdaságfejlesztő Iroda, Ózdi Ipari Park Kft., Ózdi Vállalkozói Központ stb.).

Kialakultak és fejlődtek a városban a kis-és középvállalkozások, a városban több mint 400 társas vállalkozás, szövetkezet és 1100 egyéni vállalkozás működött a kétezres évek elején. Az utóbbi években közel azonos számban működnek a társas vállalkozások, ami mellett jelen vannak a nonprofit és civil szervezetek. Ózd esetében 2017-ben 120 nonprofit és 113 civil szervezet működött. A nyilvántartott álláskeresők száma 2037 fő volt, a közfoglalkoztatottaké pedig 1337. A tartósan alacsony jövedelemből élő családok jelenlétéből és a segélyezett magas arányából fakadóan nagymértékben fenyegeti eladósodás a járás lakosságát. A nehéz anyagi körülmények miatt a lakosságnak szembe kell néznie a rossz lakhatási körülményekkel is. A lakások állapota romlik és nincs anyagi forrás a felújítási munkálatokra. Csökken az önkormányzati bérlakások állománya. Magas az alacsony komfortfokozatú lakásokban élők száma, és szegregációval veszélyeztetett területek és szegregátumok találhatóak a járás településein. Itt a lakóköznyezet rendezetlensége és a közbiztonság romlása is egyre nagyobb terhet ró a városvezetésre (Siskáné-Vadnai. 2019).

A lakóhelyi szegregációt vizsgálva Ózd és Miskolc példáján Halász (2020) megállapítja, hogy először a válságba került települések, településrészek lakossága kezd differenciálódni. Ezt követően megkezdődik eleinte a magasabb, majd a közepes, végül az alacsony státuszúak szelektív elvándorlása, végül a társadalom nehéz helyzetbe került rétegei maradnak helyben. Számukra a társadalmi mobilitási csatornák bedugultak.

Sátoraljaújhely az 1920-as években érte el népességmaximumát (1920:21 162 fő), azóta folyamatos a lakosságcsökkenése. 2011-re a város lélekszáma 15617, míg 2017-re 14253 főre változott, amihez az utóbbi években jelentősen hozzájárult a folyamatosan fennálló vándorlási veszteség. A folyamatok a munkaerőpiac területén is változásokat hoztak, így egyre jelentősebb mértékűt öltött a munkanélküliség is. Az álláskeresők számát vizsgálva elmondható, hogy az elmúlt 17 évben az álláskeresők száma a munkaképes korú népesség körében átlagosan 10,7%. Az utóbbi pár évben jelentkező csökkenés a közmunkaprogramban foglalkoztatott megjelenésének következménye. A városban és a járásban is máig fontos szerepet töltenek és töltenek be a vállalkozások. A turisztikai adottságok jó kihasználásának következménye, hogy Füzér és Nagyhuta vezet a vállalkozások számát tekintve (Füzéri vár, Kőkapu). Ezt követi a városok és a városokhoz közeli települések vállalkozásainak száma. Sátoraljaújhelyen 2014-ben 3 részvénytársaság, 170 betéti társaság, 289 Kft., 1728 darab vállalkozás működött.

A Miskolci járás településeinél a vállalkozások esetében megfigyelhető egy területi mintázat, ami a Miskolc környéki települések esetében alakult ki. Miskolcon kívül magas a vállalkozások száma a környező városok esetében (Felsőzsolca, Nyékládháza), valamint a turisztikai szereppel bíró településeken (Mályi, Bükkszentkereszt, Répáshuta). Szirmabesenyő, Arnót és Kistokaj esetében a megyeszékhelyhez való közlekedési szempontból is előnyös közelség jelent ösztönzést a vállalkozók számára.

Összegzés

Az utóbbi években jelentős demográfiai változások zajlottak a három járásban és Borsod-Abaúj-Zemplén megyében is, ami a népességszám csökkenése mellett a 15-74 éves, gazdaságilag aktívnak tekinthető, korcsoporthoz tartozók létszámának csökkenését is jelentette. A KSH kiadványában összesített adatokból kiderül, hogy a megye népességszáma 2018-ban 648 2016 fő volt (2000-ben ez még 753 497 fő). A munkaerőpiac adatai azt mutatják, hogy 2014-ben 243 500 fő volt a foglalkoztatottak létszáma, ebből közel 64% rendelkezett középfokú végzettséggel, 21,8% diplomás és 14,1% alacsonyabb végzettségű. 2018 első negyedében a foglalkoztatási ráta 63,2 volt.

A települések jellemzőit, arculatát az ott élő emberek alakítják a természeti és épített környezet keretei között. A települések azonban az időben folyamatosan változnak, bizonyos tényezők megerősödése (társadalom, gazdaság) vonzóvá tehet egy életteret, míg mások (hanyatlás, bűnözés, szegregáció, munkanélküliség) taszítóvá, ami az elnéptelenedéshez, majd

megszűnéshez vezet. A településeken belüli konfliktusok egy része is ezekhez a komponensekhez kapcsolódik.

Köszönetnyilvánítás

A kutatást az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosító számú, *Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban* című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.

Irodalomjegyzék

- BERÉNYI L. (2017): A lakókörnyezeti sajátosságok és a munkavállalási célú migrációs szándék kapcsolatának vizsgálata. *Tér és Társadalom*, 31 (4). pp. 200-213. ISSN 2062-9923
- CSIZMADIA Z. (2015): A társadalmi konfliktusok kutatásának elméleti megalapozása. In: Bugovics Z.- Tóth P. (szerk.): *Gazdasági és társadalmi konfliktusok a szubjektív jóllét és biztonságérzet megközelítésében*. Tanulmánykötet. L'Harmattan Kiadó, Budapest, pp. 19-34
- CSUGÁNY J.-KOLLÁR A. (2018): Regionális munkaerőpiaci problémák – a külföldi munkavállalás súlyosbítja-e az északkeleti régiók helyzetét Magyarországon? *Tér és Társadalom* 32. évf., 3. szám, <https://doi.org/10.17649/TET.32.3.3060>
- DUSEK T. (2015): A lakókörnyezeti elégedettség, bizalom és boldogság városok és falvak közötti különbségei. In: Bugovics Z.- Tóth P. (szerk.): *Gazdasági és társadalmi konfliktusok a szubjektív jóllét és biztonságérzet megközelítésében*. Tanulmánykötet. L'Harmattan Kiadó, Budapest, pp. 57-77
- HALÁSZ L. (2018): Migrációt magyarázó szocioökonómiai elméletek. In: Siskáné Sz. B.-Halász L. (szerk.): *Boldogulni itthon vagy külföldön. Legújabb trendek a magyarországi kivándorlásban*. PrintPrix Nyomda, Miskolc pp: 16-23 ISBN: 978-963-358-154-4
- HALÁSZ, L. (2020). Lakóhelyi szegregáció és a gettósodás jellemzői Észak-Magyarország egykori szocialista iparvárosaiban. *Párbeszéd: Szociális Munka folyóirat*, 7(1). <https://doi.org/10.29376/parbeszed.2020.7/1/2>
- KÁPOSZTA J. – NAGY H. – KOLLÁR K. (2010): Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye leghátrányosabb helyzetű kistérségeinek településszerkezeti, foglalkoztatási jellemzői az EUcsatlakozás óta eltelt időszakban. *Területi Statisztika*, Vol. 50, No. 6:641–658.
- LIPTÁK, K. (2014): Az Észak-magyarországi régió munkaerő-piaci folyamatainak vizsgálata *COMPETITIO* 13:2 pp. 84-102., 19 p.
- LIPTÁK K.-SZENDI D-MUSINSZKI Z. (2019): Munkaerő-piaci folyamatok elemzése az Abaúji térségben. *Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek* XVI. évf. 2019/2. pp: 22-30
- SEBŐK M. (2016): Munkaerő-piaci mobilitás Magyarországon. *Edge 2000 Kiadó*, Budapest, pp: 70-74
- SISKÁNÉ SZ. B.-HALÁSZ L. (2018): A fiatalok kivándorlási szándékának jellegzetességei és a fő motivációforrások. In: Siskáné Sz. B.-Halász L. (szerk.): *Boldogulni itthon vagy külföldön. Legújabb trendek a magyarországi kivándorlásban*. PrintPrix Nyomda, Miskolc pp: 86-93 ISBN: 978-963-358-154-4
- SISKÁNÉ SZ. B. (2018): A humán tőke és munkaerőpiac rövid elemzése a magyar szén(bányászati)- és nehéziparban. *Esettanulmány Borsod-Abaúj-Zemplén megye*. 15 p.

- SISKÁNÉ SZ. B.-VADNAI P. (2019): Spatial pattern of social conflicts based on statistics data. Szellem és Tudomány 10. évf. Klnsz. / 2019. pp: 112-128
https://matarka.hu/cikk_list.php?fusz=169093
- RITZER, G. (szerk.) (2007): The Blackwell Encyclopedia of Sociology. Volume I. – X. Blackwell, Oxford
- TAM J. (2013): Szociális konfliktusok a mai Magyarországon. Jelentés, Budapest pp. 21-39
<https://adoc.pub/szocialis-konfliktusok-a-mai-magyarorszagon.html>

Orosz Dániel

Lakáspiaci tendenciák az Észak-magyarországi régióban

Jelen tanulmány a hazai lakáspiac helyzetét elemzi a rendszerváltástól napjainkig különös tekintettel a lakásállomány számának, minőségének és árainak alakulására az Észak-magyarországi régióban.

*Kulcsszavak: lakáspiac, lakótelep, munkás-kolónia, lakásár, lakásállomány minőség
JEL-kód: R20, R21, R30, R31*

<https://doi.org/10.32976/stratfuz.2020.23>

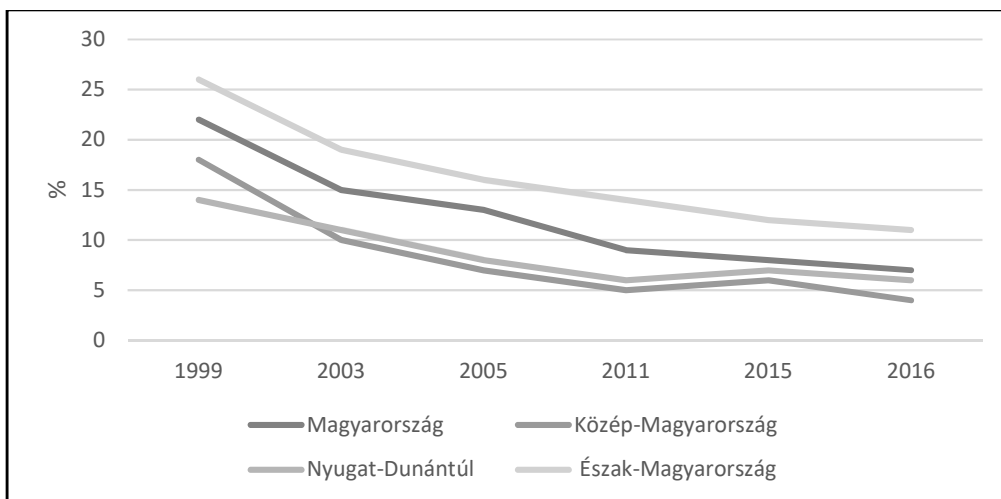
Bevezető

Az első hazai népszámlálás során (1870) már megtörtént az épületek, lakások és azok helyiségeinek összeírása. A megkérdezés a lakóegységek fontosabb jellemzőire kérdezett rá, (pl.: az épületen belüli elhelyezkedésre, helyiségek számára), a lakóegységek lakás, vagy gazdasági célú használatára (Rózsa G., 2017). A lakásstatisztikai felmérések 1950-ig esetiek voltak és elsősorban a fővárosra koncentráltak (Laky D., 1929). A lakásépítési és -megszűnési statisztikákra, valamint a népszámlálási lakásösszeírásokra támaszkodó lakásállományi statisztikák adatai az 1950-es évek második felétől már rendszeresen megjelentek a statisztikai évkönyvekben (Székely G., 2020).

A rendszerváltás után új elemek jelentek meg a lakáspiacon. Egyrészt lehetőség volt spekulációs célú ingatlanbefektetésekre, másrészt megjelentek a külföldi befektetők, akik fantáziát láttak a magyarországi ingatlanbefektetésekből. Új elem az önkormányzati lakások és a kárpótláshoz kötődő mezőgazdasági hasznosítású ingatlanok piaci megjelenése (Soós, et al., 2005).

A lakástámogatási rendszer három pilléren nyugodott: a vissza nem térítendő támogatásokon, a törlesztési támogatáson és a kamatmentes hiteleken. 1989-1990 között, egy év alatt 18,5 százalékról 24,5 százalékra emelkedtek a törlesztési támogatással nyújtott hitelek kamatai. Ez jelentős terhet rótt a családokra, sokan egyáltalán nem tudtak fizetni, vagy csak késedelem árán tudtak törleszteni. Ennek hatására az 1991. évi költségvetésről szóló törvényben biztosították a családok számára kedvezményes hiteltörlesztés lehetőségét, ami lehetőséget adott arra, hogy eldönthessék a hitelük kamata a hitelező bank által meghatározott piaci szintre emelkedik, és az állam átvállalja tőketartozásuk felét, vagy vállalniuk kellett, hogy a támogatott hitel kamata 15 százalékra módosul (Soós, et al., 2005).

A lakások jelentős része magántulajdonba került - a KSH 2015-ös adatai szerint a lakások 2,8 %-a maradt az önkormányzatok kezében, mint bérlakás - de a tulajdonosok jelentős része nem tudta felújítani, korszerűsíteni saját lakását forráshiány miatt. A KSH 2016-os statisztikái szerint a teljes állományon belül a nem elfogadható minőségű lakások aránya 7% volt (1. ábra). A KSH szerint akkor nem elfogadható a lakás minősége, ha nincs WC vagy fürdőszoba; nincs szennyvízelvezető-csatorna; a fal vályogból épült alapozás nélkül; nincs vezetékes víz. A nem elfogadható minőségű lakásokat a KSH a substandard kategóriába sorolja. Substandard a lakás akkor is, ha a lakásban nincs konyha és a teljes alapterület 50 m² vagy annál kevesebb, illetve a lakás csak egy 12 m²-nél kisebb szobával rendelkezik. Ehhez az adathoz példaként hozható fel a budapesti ingatlanállomány, ahonnan 1947 után kitelepítették a lakók társadalmilag meghatározott részét, és olyan alacsonyabb státuszú csoportokat hoztak a helyükre, akik nem tudták megfelelően karbantartani a lakóingatlanokat (Pirisi G.-Trócsányi A., 2015).

1. ábra: A nem elfogadható (substandard) minőségű lakások aránya Magyarországon
Forrás: www.ksh.hu

Magyarországon az 1990-1996 közötti időszakban a gazdaság gyenge teljesítménye hatással volt az ingatlanpiacra is, ennek hatására átlagosan 40-50 %-os reálérték csökkenést szenvedtek el az ingatlanok. 1998-ban újra beindult a gazdaság, ezt követően elsősorban a nagyobb településeken áremelkedés következett be (Soós, et al., 2005).

Az 1998-as orosz pénzügyi válság (részvénypiacok összeomlása) hatására a befektetők az ingatlan piac felé fordultak. 1998 nyarától 2000. február végéig a lakások drágulása robbanásszerű volt, például a fővárosi panellakások áremelkedése a 100%-ot is elérte. Ebben az időszakban szaporodtak meg az ingatlanspekulációs befektetések. Az ingatlanárak váratlan megugrására, majd lefékeződésére egyértelmű magyarázattal szolgálhatott volna a tőzsdei árfolyamok alakulása, ugyanis a BUX-index hat hét alatt ekkor zuhant nyolcezer pont feletti értékről négyezer pont alá. Elemzők szerint ugyanakkor nem ez volt a legfontosabb tényező a lakáspiac megélénkülésében, hanem az 1996-tól kezdődő gazdasági fellendülés. A reálkeresetek és a foglalkoztatottság bővítése növelte a keresletet, illetve a kamatok csökkentése is a lakásbefektetések felé vitte a tőkével rendelkezőket (Antal L., 2008).

2000 és 2006 közötti évek az ún. ingatlanboom időszaka volt. Több száz-lakásos projektek készültek, de ezek közül számos rossz helyen, rossz tervekkel és rossz minőségben valósult meg. Az ingatlanpiacon megjelenő hazai és külföldi cégek rosszul értelmezték a piacot. Azt hitték mennyiségi igény van a piacon nem pedig minőségi.

A 2008-as pénzügyi válság romba döntötte a devizahiteles fejlesztőket és vásárlókat a lakások minőségi fokától függetlenül. Az ingatlanpiac Magyarországon is az egyik leginkább hitelérzékeny ágazat. Függetlenül attól, hogy milyen befektetőről beszélünk (intézményi, nagyberuházó, magánszemély), a tranzakciókat nagyon kevés esetben finanszírozzák önerőből. Lakásvásárlásnál körülbelül 60% a jellemző hitelarány, még nagyobb ingatlanbefektetéseknél és fejlesztéseknél ez az arány 80-90%. A 2008-as pénzügyi világválság hatására életbe lépő hitelstop miatt a kereskedelmi ingatlanpiacon az év első felében szinte egyáltalán nem volt tranzakció (Harnos L., 2017).

A gazdasági válság hatása egészen 2015-ig érezhető volt a magyar lakáspiacon. Ezt követően kezdődött meg az ingatlanpiaci fellendülés újra hazánkban. A fellendülés azoknak a vásárlóknak köszönhető, akik az első lakásukat készülnek megvenni, valamint akik nagyobb lakásba kívánnak költözni, vagy pedig szétköltözés miatt vásárolnak lakást. Emellett a CSOK és a babaváró hitel megjelenése is húzó erővel hatott a lakáspiacra (ingatlanok.hu).

2019 első félévében folytatódott a hazai lakásárak emelkedése. A második negyedévben a lakásárak éves növekedési üteme országos átlagban nominálisan 17,1 százalékot tett ki, ami

magasabb a 2018 végi 16,3 százaléknál. Budapesten azonban mérséklődött az árdinamika, a 2018. év végi 24,8 százalékról 22,5 százalékra. Előzetes, 2019 harmadik negyedéves adatok alapján a lakásárak növekedésének üteme tovább lassult Budapesten és országos átlagban is mérséklődött (MNB- lakáspiaci jelentés 2019).

Új helyzet állt elő a lakáspiacon a gyorsuló pénzromlásnak és az elmúlt években csökkenő lakáshitel-kamatok eredőjének köszönhetően, ma már a futamidő végéig rögzített kamatú lakáshitelek között is van olyan, ami negatív reálkamattal vehető fel. Ez azt jelenti, hogy sok esetben az adósnak kevesebb kamatot kell éves szinten visszafizetnie a lakáshitelére, mint amennyit az általa felvett összeg ezen idő alatt veszít az értékéből (bankmonitor.hu, 2020)

Lakótelepi építkezések Magyarországon

A 19. sz. utolsó harmadában elsősorban a nagyvárosok népessége – többek között a gazdasági fellendülésnek köszönhetően – viharos gyorsasággal gyarapodott. A népesedési folyamatok eddig nem tapasztalt mértékű lakáshiány kialakulásához vezettek, amely elsősorban a munkásokat és a társadalom szegényebb rétegét érintette súlyosan. A századfordulótól az I. világháborúig terjedő időszakban jelentek meg a szociális lakások és a teleszerű építkezések első csírái. Az 1908-tól felépült kislakásos munkáslakótelepekkel (pl. Wekerle-telep, Gyáli úti lakótelep Budapesten) némi javulás állt be az szegényebb néprétegek lakáshelyzetében. A két háború között drámai méreteket öltött a lakáshiány és a lakások túlszűfolttsága. Az 1920-as években a lakáshelyzet további javítására több barakktelep is épült (pl.: Budapesten, s 1932-ben 18 telep közel 6400 lakásában mintegy 40 ezer ember nyomorgott embertelen körülmények között a komfort nélküli, egyszobás lakásokban). A telepeket ideiglenes jelleggel építették, de jóval „életképesebbek” voltak, s csak a II. világháború után került sor lebontásukra (Gyáni G. 1992).

A II. világháború pusztításainak következtében lecsökkentek a lakásépítések. Ezért komoly lakáshiány alakult ki. A lakáshelyzetet tovább nehezítették a vándorlások, amelynek során nemcsak politikai menekültek százezrei váltottak lakóhelyet, hanem a mezőgazdaság modernizálása következtében tömegek érkeztek a falvakból a városokba. Az iparosítás együtt járt az iparban foglalkoztatottak elhelyezését szolgáló új városok és városrészek kialakításával.

A Közép-kelet-európai országokban a II. világháború után a lakótelepi építkezés vált meghatározóvá és majd négy évtizeden keresztül vezető szerepet játszott. A lakótelepi lakások tömeges építése azonban nemcsak a súlyos lakáshiány enyhítésére szolgált, hanem fontos ideológiai kérdés is volt. A pártvezetés ugyanis a lakások tömeges és gyors építésével a szocialista gazdaság teljesítőképességét is igyekezett alátámasztani, továbbá a lakótelepi lakások jellegüknél fogva lehetőséget teremtettek a szocialista embereszmény és családmódel megvalósításához (Rietdorf, W., 1997).

A mai értelemben vett lakótelepek építése hazánkban csak a II. világháború után indult meg, a teleszerű lakásépítkezés megjelenése korábbra tehető. Erre szükség is volt, mert a világháborúban a lakóépületek kb. 20% megsérült, vagy elpusztult, ami óriási lakáshiányhoz vezetett. A vidéken elpusztult lakások aránya kb. megegyezik, a lakóépületek arányával, mivel többnyire egylakásos házak voltak a jellemzőek. Budapesten, viszont sokkal magasabb az elpusztult lakások aránya. (Keller M., 2012). „Az országos átlag mögött a helyi adatok nagy szórást mutatnak: Budapesten a lakóházak 56,2%-a sérült meg könnyebben vagy súlyosabban, de Székesfehérváron például a lakóházak 90%-a, míg Hódmezővásárhelyen a lakóházaknak csak 5%-a pusztult el az 1949-es népszámlálás szerint” (Keller M., 2012. 8.old.)

A lakótelepek kijelölésékor a tervezők törekedtek arra, hogy az építkezés a legkisebb járulékos költségekkel járjon, ezért ezek a lakótelepek leggyakrabban a belső városrészeket övező, közművel már ellátott, vagy könnyen ellátható területeken épültek fel. Az 1950-es évek lakótelepei „emberi léptékű” méretükkel tűnnek ki, a beépített lakások száma általában 300–800 között alakult. A legtöbb lakótelep jól illeszkedett történetileg kialakult környezetéhez. Ezt az építési stílust („szocialista realizmus”) a hagyományos, téglafalás teherhordó szerkezet, a magastető, viszonylag kis ablakok, a homlokzaton klasszicizáló motívumok jellemezték keretes

beépítési típussal, ahol az épületek udvarokat, tereket ölelnek körül. Az épületek magassága nem haladta meg a 3–4 szintet, így kedvező arányok alakultak ki a lehatárolt terek és épületek között. Az évtized második felében a „szocialista realizmus” megszűnt, s helyébe a modern építészeti ideológia lépett. Megjelent a títustervezés, amely nagyban hozzájárult ezen lakótelepek építészeti színvonalának csökkenéséhez. Az 1950-es években megépült lakótelepi lakások javulást hoztak az emberek életében. Igaz, az egyszobás lakások aránya rendkívül magas volt (52%), lakásnagyság tekintetében tehát semmiképpen sem beszélhetünk előrelépésről. A lakások komfortfokozata azonban összességében javult, hiszen az átadott lakások legtöbbször már fürdőszobával rendelkezett (Egedy T., 2000).

Az 1960-as évtized mind az épített lakások mennyiségében, mind az építkezések jellegében alapvető változásokat hozott. 1960-ban elindult a „15 éves lakásfejlesztési program”, amely összesen egymillió lakás megépítését irányozta elő, ebből 250 ezret Budapesten. Az évtized második felében és az 1970-es évek elején megvásárolták az első házigyárakat, ami a paneles technológia elterjedését hozta magával. Az 1970-es évtized lakásépítés szempontjából a lakótelepek történetének legeredményesebb időszaka volt (1. táblázat). Az új, házigyári technológia sikerein felbuzdulva meghirdették a második 15 éves lakásépítési programot, amely már 1,2 millió lakás megépítését célozta 1990-ig. Az államilag finanszírozott lakótelepi lakásépítések különösen Budapesten voltak sikeresek, ahol összesen mintegy 116 ezer házigyári lakás épült az évtized során, s a lakásépítések száma a 10 ezer db-ot minden évben meghaladta.

1. táblázat: A lakott lakások, építési év szerint

Építési év	Összesen, db	Összesen, %	Lakótelepen, db	Lakótelepen, %
1945 előtt	1 072 728	28,5	12 156	1,6
1945–1959	450 204	12,0	27 111	3,6
1960–1969	579 570	15,4	109 555	14,6
1970–1979	828 900	22,0	335 800	44,7
1980–1989	683 506	18,1	255 454	34,0
1990–1996	152 199	4,0	11 064	1,5
<i>Összesen:</i>	<i>3 767 107</i>	<i>100,0</i>	<i>751 140</i>	<i>100,0</i>

Forrás: KSH- Mikrocenzus, 1996

„Az 1970-es évek lakótelepeinek beépítési módját és építészeti karakterét egyre inkább a szovjet mintájú nagypaneles technológia határozta meg, ami sikeresen hozzájárult az egyik erőltetett célkitűzés megvalósításához: a lakások előállítási árának minimalizálásához” (Iván L., 1996).

Az 1970-es évek végétől már nem a mennyiségi szemlélet volt a mérvadó, hanem a minőségi. Ez azt jelentette, hogy megnövekedett a kétfő és három szobás lakások építésének aránya, még az egyszobásoké drasztikusan lecsökkent (Farkas E. J., 1993).

Az 1980-as években szakítottak az előző évtizedek lakótelep építéseinak sematizmusával. A második világháború óta ez az első évtized, amelyben a magánforrásból épült lakások száma meghaladta az állami forrásból épülőket. Az 1980-as évek végével gyakorlatilag a lakótelepi építkezések is lezárultak Magyarországon, csak néhány kisebb volumenű beruházás befejezése húzódott még át az 1990-es évek elejére (Egedy T., 2000).

Az 5000–7500 lakásos telepek – a főváros mellett – alapvetően a nagyvárosokban, megyeszékhelyeken található. Hasonló arányokban részesülnek a lakásállományból és lakónépességből, mint a 2500–5000 lakásos telepek, amelyek a fenti városkategóriákon kívül a 25 ezer főnél népesebb középvárosokban (pl.: Sopron, Gyöngyös) és korábban erőteljesen iparosított településeken (pl.: Ajka, Ózd) is megtalálhatók. Az 1000–2500 lakásos, tehát átlagosnak mondható lakótelepek száma Magyarországon 95.. Az ebbe a kategóriába sorolható lakótelepek több mint egyharmada Budapesten, ill. tágabb agglomerációjára koncentrálódik. Az 1000 lakásosnál kisebb lakótelepek mind számukat, mind lakásállományukat és az itt élő népesség arányát tekintve a magyar lakótelepi állomány legfontosabb kategóriája. A falvak kivételével

gyakorlatilag alig akad város, amelyben legalább néhány tízlakásos lakóteleppel ne találkozunk. Többek között éppen ez teszi rendkívül nehézé összeírásukat és áttekintésüket. Azt azonban nyugodtan állíthatjuk, hogy felmérésünk eredményeit összegezve Magyarországot méltán nevezhetnénk a kislakótelepek országának (Egedy T., 2000).

Házgyárak Budapesten és a vidéki nagyvárosokban épültek 1965 és 1976 között: Győr, Miskolc, Debrecen, Szeged, Veszprém és Kecskemét. A kibocsátóképesége ezeknek a házgyáraknak 1700-4200 lakás/év volt. Országosan Budapest után, Borsod megyében épült a legtöbb (43 645 db) panelos technológiával készült lakás 1961 és 1992 között (Máthé D., 2015)

Észak - magyarországi mintalakótelepek

A Diósgyőri – Vasgyári lakótelep

Az ipari mértékű vaskohászat 1765-től van jelen a Garadna és a Szinva patakok völgyében, Ómassa, majd Újmassa térségében, ekkor épített vashámorokat Fazola Henrik. Első kohója 1772-ben kezdte meg működését, majd fia, Fazola Frigyes folytatta apja munkáját. Itt 1867-ig folyt a termelés, de a megnövekedett igényekhez képest kis kapacitás és a lassan elavuló technológia miatt új gyár telepítésére volt szükség. Az új vasgyár felépítésére vonatkozó állami elhatározás 1867 végén született meg, és a Diósgyőr közigazgatási területére telepítendő gyár mellett már az első tervrajzokon is feltüntették a kolóniát, vagyis azt a lakótelepet, ahol a gyári dolgozók és családjaik élhetnek (Olajos Cs., 1998).

A vasgyári kolónia négy egymástól jól elkülöníthető szakaszban épült fel. Az első szakasz 1868–1877 közötti időszakot foglalja magában. Az ekkor elkészült terv átlátható, logikus elrendezésű, jól megtervezett szerkezetű, kertvárosias lakókörzetet mutatott. Az első épületeket vályogból kezdték el építeni, majd az ezt követő tízet már téglából húzták fel. 1871 végére összesen 841 épület készült el (Olajos Cs., 1998).

A második szakasz az intézményhálózatok kiépítése és a lakásépítés folytatásának időszaka volt 1878 és 1908 között. A gyár munkásainak megtartása és állandósítása érdekében további építkezéseket rendeltek el. Megkezdődtek a munkás-lakás építkezések, amely lakások már földszintes, emeletes és négylakásos épületek voltak. A bővülő lakásállománnyal megjelentek a munkásvendéglők, fiú- és lányiskolák, majd az egészségügyi és más intézmények is. 1908-ra már a villamosvasút is kiépítésre került Miskolc és Diósgyőr között. A folyamatos építkezések mellett a már régebben felépített lakóházak korszerűsítése is zajlott (Olajos Cs., 1998).

A második és a harmadik szakasz közötti időben tovább folytatódtak a fejlesztések. Kiépítésre került a villamos- és vízhálózatok a lakásokban. A tovább növekedett munkáslétszám miatt újabb lakóházakat kellett építeni, amelyeknek terveit 1909-ben jóváhagyták. Ekkor kezdődött meg a harmadik szakasz, mely a „száz ház” építésének szakasza. Az első évben két főtiszt és egy kettős tiszt lakás, és száz négylakásos lakás épült fel, majd 1910 és 1914 között további 22 tiszt lakás került megépítésre (Olajos Cs., 1998).

Következett a két világháború közti építés szakasza, melynek ideje 1914 és 1944 közötti időszakot övezi. 1914-1915 között a megnövekedett lakosok száma miatt bővítették a meglévő vendéglőt, majd 1919-et követően hét úgynevezett „szovjet házat” húztak fel. A betegségben szenvedő munkásoknak és családjaiknak az 1936 és 1937 között megépült a „tüdőbetegek háza”, majd még öt iker munkásház. Az időszak végén 1942-ben összesen 28 lakással készült négy darab, háromemeletes tisztviselő ház (Dobák J., 2009).

A kolónia 1900-ra a monarchia legkorszerűbb lakótelepévé vált. A vasgyári lakótelepet külföldön is ismerték és elismerték. Georges Benoît-Lévy, a francia kertvárosok társulásának alapítója, a kertvárosokról írott könyvében – egyebek mellett – bemutatta a diósgyőri kolóniát is (Olajos Cs., 1998).

Az ózdi és salgótarjáni munkás-kolóniák

Az ózdi gyár legelső alkalmazottai a felvidéki vasművek korábbi szakmunkásaiból kerültek ki, akik nagy létszámban települtek át. A folyamatosan bővülő termelés miatt egyre többen érkeztek, így a gyárvezetés annak érdekében, hogy a dolgozók az üzemnél maradjanak 1860-tól munkáslakótelepeket építettek. Az épületek elsődleges szempontja az volt, hogy a lakások közel legyenek a munkahelyhez. Az első lakásokat bányászok számára alakították ki, melyeket részben homokkőbe vájtak. Ez volt Borsod megye első bányászkolóniája is. A növekvő létszámmal azonban az építkezés nem tudott lépést tartani. A már elkészült lakótelepek foglalkozási csoportok számára készültek, amelyek elkülönültek egymástól. A kolóniák lakásainak felszereltsége, állapota és a közművesítettsége a társadalmi helyzettel függött össze. Az üzem hierarchikus felépítése mutatkozott meg a telepek kialakításában is. A gyár közvetlen közelében 1895-1897 között épült meg a Tisztisor, ahol a gyár- és bányagazgató, valamint az üzem főtisztviselői és főmérnökei laktak. Ezek az épületek minden kényelmet biztosítottak. 1888 és 1906 között megépült a Kórházsor a gyári kórház orvosainak számára, a 3-4 szobás lakásokból álló épületek verandával is rendelkeztek. 1903-1915 között emeletes villasor épült parkokkal (Nagyamerika), amelyet szintén a főtisztviselők vehettek birtokba (Nagy P., 2011).

1894 és 1912 között fokozatosan épültek a munkások számára a lakások, melyek társadalmi csoportonként külső képében elkülönültek egymástól. Az épületek nagysága és felszereltsége is különbözött ugyancsak a társadalmi csoportok szerint (Újtelep, Hétes telep, Kiserdőalja telep). A munkásoknak felhúzott kolóniák az idő előrehaladtával már nem voltak annyira impozánsok, építészetileg nem képviseltek nagy értéket. Kivételt képez Kisamerika, aminek lakásai csak szobából, konyhából és kamrából álltak. Ezen házak alatt húzódott a Hosszúsor, ahová alacsony, kisablakú szegényes házakat építettek. A fizikai alkalmazottaknak kialakított lakásokat egyszerű építész megoldások és alacsony komfortfokozat jellemezte. A legszegényebb munkások az ún. Régi kolónián éltek, az 1870-1873-ban felhúzott vályog- és égetett téglából készült és lemezlapokkal fedett házakban. A lakások rendkívül leromlott állapotúak voltak, gyakran befolyt a víz, a falak vizesen álltak, az udvarokon a szennyvíz hömpölygött. A lakótelepek a gyárral együtt különálló egységet alkottak és elszigetelődtek a külvilágtól. A kolóniákat sorompókkal és palánkokkal vették körbe és csak engedéllyel hagyhatták el a területet az ott élők (Nagy P., 2011).

Az első világháború alatt abbamaradt munkáslakás-építési program 1920-ben újraindult. 1921-ben Ózdon hat munkáslakóházat építettek, majd egy év múlva új munkástelep felhúzását tervezték 218 lakással, melyből 1923-ra 188 el is készült. 1921 és 1925 között építették az akkor nagyon modern, alpesi stílusú, emeletkből álló Velence-telepet, ami Ózd legnagyobb lakótelepének számított. 1938-1942 között az első lakások helyére, amelyek a bányászoknak épültek, korszerű munkáslakásokat húztak fel. Ezekbe az épületekbe bevezették a vizet és csatornahálózatot, valamint építettek még transzformátorházat és szivattyútelepet. Az 1938-1939-ben felépített házak egy részét lebontották, majd azok helyére nyolc új, emeletes házat húztak fel. A háború befejeztével új bánya nyílt. Az itt dolgozó munkásoknak 25 házat, azon belül 107 lakást építettek. Ezek mellett építettek még egy legénylakást, két munkásbarakkot, kéttantermes iskolát, ételmezési üzletet. A gyár üzemébe bevezették a közvilágítást a századfordulóra, majd 1910-ig a lakótelepeken is megjelent a villany (Nagy P., 2011).

Ózdon 20 munkáskolónia jött létre: Karu-telep (1861-1863, 1938-1940), Régi kolónia (1870-1873), Fürdősor (1875-1876), Rendetlen kolónia (1882-1886), Hosszúsor (1891-1896), Kiserdőalja (1894-1898), Kórházsor (1895-1897), Tisztisor (1895-1897), Kisamerika (1898-1912), Újtelep (1904-1906), Hétes (1905-1912), Nagyamerika (1912-1915), Kőalja (1899-1904), Kisfalud (1907-1913), Velence-telep (1922-1925), Újhosszúsor (1938-1941), Istenmezőújtelep (1940-1942), Újhétes (Búzáslápa) (1940-1942), Tánacsics-telep (1942-1953), Ív úti telep (1961-1970) (Csontos Gy.- Vass T., 2001).

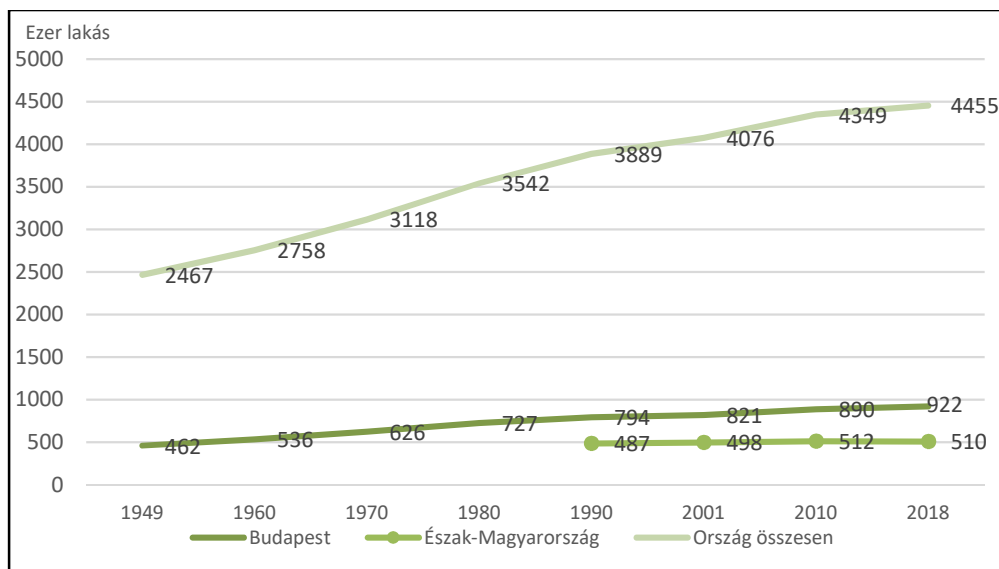
A salgótarjáni munkás-kolónia első házait a gyár építésével egyidőben kezdték meg és építették fel 1865-1871 között, hogy az ide érkező munkások lakásigényét kielégítse. A gyár megalakulása után folytatták a lakásépítkezéseket, a régi házakat modernizálták és az új házak

felhúzásával igyekeztek megfelelő otthonokat biztosítani a növekvő létszámnak megfelelően. A salgótarjáni acélgyár telepe a vállalati telepszerű építkezések közé tartozott, társadalma vegyes összetételű volt és zártsorú beépítés jellemezte. A közműveket a vállalat saját költségen építtette ki a telepen. A munkások egy utcában laktak a mérnökökkel és tisztviselőkkel. A tisztviselők első lakásai a gyár közelében épültek, később pedig a telep másik végéhez, ahol az evangélikus templom állt, újabb tisztviselői házakat húztak fel. Itt laktak az orvosok, tanárok, mérnökök. Azok a szakmunkások és előmunkások akik kiemelkedtek a munkás közegeből a gyár főutcáján az iskola melletti házakban élhettek. Az acélgyár telepén az utcák és a teleprészek részben a vállalat más telepei, illetve az építkezések megkezdésekor hivatalban lévő igazgatók után kapták nevüket, valamint a telep lakossága is dönthetett az egyes elnevezésekről (Várkonyi-Nickel R., 2015).

A kolónia jellegzetes arculatát a más-más típusú házak adták. A lakótelep terveit 1869-ben készítették el. A megépítés során a vezérigazgatósági épülettel szemben húztak fel egy egyemeletes épületet, amelyben négy tisztségviselő családot helyeztek el. 1926-ban ugyanezen a helyen felépítettek egy két családos tiszti lakóházat is, amit a legrégebbi, földszintes, sátorotetős munkáslakóházak követtek. Az 1890-es évek végén indult el a salgótarjáni acélgyár telepén a lakhatóbb, komfortosabb munkásházak építése. A házak hossz tengelyükkel párhuzamosan épültek az utca vonalával, hasonló homlokzattal, két-két bejárati ajtóval. 1930-ban ezeket a házakat felújították és bejárati ajtókhöz vezető lépcsőket verandára cserélték. 1875-ben a gyártól távolabb eső területen az út két oldalára megépültek az első egyemeletes munkáslakások. Ekkor még gyenge minőségű homokkő volt az alapja, ami az 1931-es felújítás okát is képezte. A vízvezeték nem építették ki azonnal, az út menti árok szolgált kezdetleges csatornaként erre a célra. Az egyszintes épületekben négy, a kétszintesekben pedig nyolc lakás volt, szükség esetén több család lakhatási feltételeit is megoldották. Szükséglakásnak számítottak az özvegyi lakások, ekkor leválasztották a szobát a konyháról és két darab szobakonyhás lakást alakítottak ki. A lakásokban nem volt vezeték víz. A telepet az 1920-as években 140 új lakással bővítették, így a kolónia 673 lakásból állt. Ezekben az években megépültek a „kolduspalotának” csúfolt háromemeletes, a legnagyobb alapterülettel és homlokzatmagassággal rendelkező munkáslakóházak. Tágasabbak és kényelmesebbek voltak a többi munkáslakáshoz viszonyítva, melyek igazi palotát jelentettek a szerény körülményekhez szokott munkásoknak. A gyár munkáspolitikájának fontos részét képezte, hogy a dolgozói saját tulajdonú házakhoz jussanak. Erre a célra épült meg a Szent-Ferenc telep, melynek lakásai kizárólag a gyári dolgozók tulajdonában álltak. A kolónia legkülönösebb részét az úgynevezett „Dühöngő” alkotta. Ezeket a házakat földszintes, szoba-konyhás lakások alkották. A lakások nagysága, komfortfokozata és az, hogy milyen messze helyezkedett el a gyártól, elárulta lakójáról, hogy milyen a szakmai elismertsége, családi állapota, társadalmi hierarchiája (Várkonyi-Nickel R., 2015).

A lakásállomány számának, minőségének és árainak alakulása

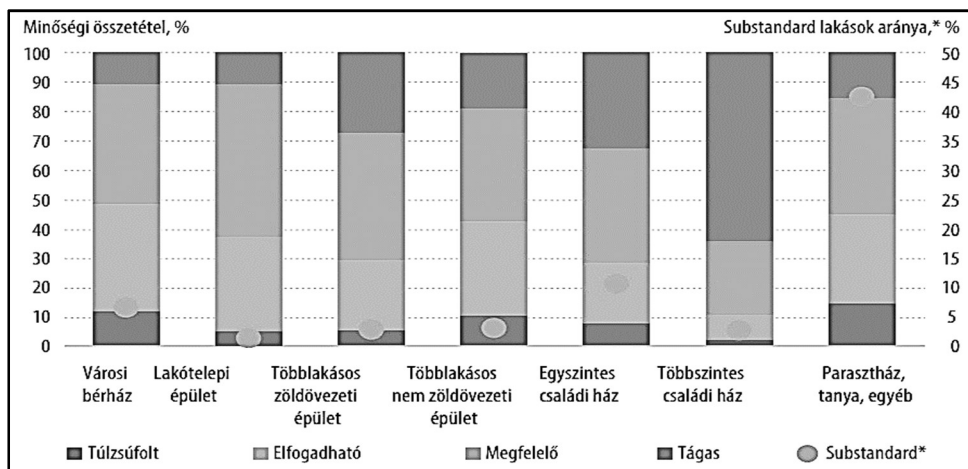
Az ország lakásállománya 2018 elején közel négy és fél millió lakásból állt, a második világháború vége óta két millióval gyarapodott, amelyben jelentős szerepe volt az 1950-es évektől indult lakótelepi építkezéseknek (2. ábra).

2. ábra: A lakásállomány alakulása 1949-től 2016-ig
 Forrás: KSH 2016 és a TEIR adatai alapján saját szerkesztés

A lakásépítés volumene az 1960-as évektől az 1980-as évek végéig évtizedenként 10%-ot meghaladó ütemben nőtt. A lakáspiac kialakulásakor ez a szám jóval 10% alatt maradt az 1990-es években. A 2000 és 2006 közötti évek az ún. ingatlanboom időszakát jelentették. Több száz-lakásos projektek láttak napvilágot, főleg állami támogatású hitelprogramok hatására. A támogatások visszaszorultak, ennek következtében a lakásépítési kedv is visszaesett. A 2008-as gazdasági világválság kedvezőtlenül érintette a lakáspiacot. 2008-ban még 36 ezer lakás épült országosan, 2010-ben alig 21 ezer, 2015-ben pedig összesen 7600. 2019-re nagyot javult a helyzet újra több mint 21 ezer lakás épült. Magyarországon az 1–3 lakásos épületek dominálnak: a családi házak képezik a lakásállomány csaknem kétharmadát. A 4 és annál több lakásos épületek többsége társasházként működik, ezek mintegy 5%-a új, vagy teljesen felújított, mintegy felük műszaki állapota azonban kívánni valót hagy maga után. A panelépületek aránya elsősorban a fővárosban (35%), a megyeszékhelyeken (43%) és az 1960–70-es években kiépült ipari központokban jelentős. Tatabánya, Székesfehérvár, Miskolc, Dunaújváros, Százhalombatta, Tiszaújváros, Kazincbarcika lakásállományának jelentős része, 60-70%-a panelépületben található (KSH, 2016).

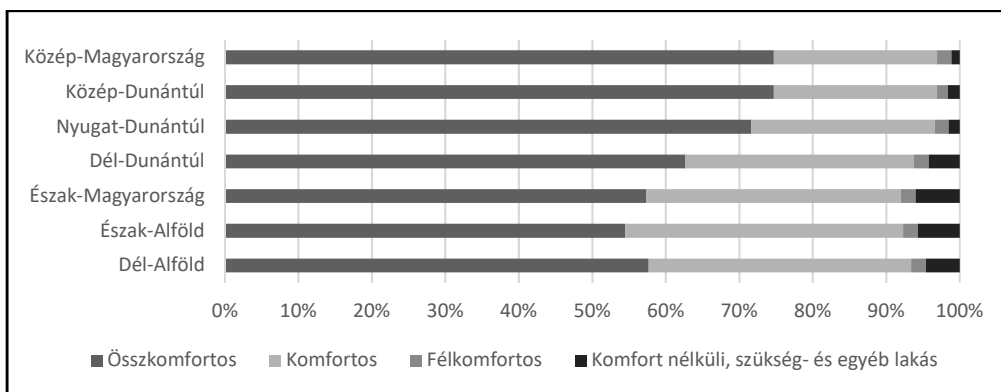
„A lakásállomány minősége javul, és egyre csökken a nem elfogadható minőségű (substandard) lakások aránya is, 2015-ben a lakásállomány 8,2%-a tartozott ide (3. ábra). Ugyanakkor vannak olyan, összefüggő településegységek az országban, ahol a lakások minősége tartósan rossz, és nincs érdemi újlakásépítés” (KSH, 2016).

3. ábra: A lakások minősége 2015-ben Magyarországon
 Forrás: TÉR-KÉP 2015, KSH 2016

A teljes lakásállomány kívánatos megújulási rátáját a szakirodalom szerint 1 %, tehát 100 évenként kellene megújulni a lakásállománynak. Ami azt jelenti, hogy Magyarországon évente kb. 44 ezer lakásnak kellene épülnie, de ez a szám 2019-ben is csak 21 ezer volt. Ennek a lassabb ütemű megújulásnak köszönhető, hogy a lakásállomány 8,2 %-a nem elfogadható minőségű. A hazai lakásállomány megújulása régiós összevetésben is alacsony. Különösen Budapesten nagy az elmaradás, ahol az éves megújulás 0,4 százalék szemben a bécsi 1,5 százalékkal (MNB-lakáspiacei jelentés 2019).

A lakások felszereltsége, komfortossága lényegesen befolyásolja a lakosság életminőségét. Az egyre modernebb építészeti technológiáknak, és a régebbi lakások korszerűsítésének köszönhetően folyamatosan nő a lakásállomány felszereltsége és komfortossága. Még 1990-ben az összkomfortos lakások aránya nem érte el a 40%-ot sem, addig 2016-ra már a lakások 95%-a az összkomfortos, vagy komfortos, tehát a két legmagasabb kategóriába tartozik (Mikrocenzus, 2016) A 4. ábra a lakások megoszlását mutatja komfortosság szerint, régiós megoszlásban a 2016-os évből. A régiók közül az összkomfortos lakások aránya a legmagasabb a Közép-magyarországi, és a dunántúli régiókban, a legtöbb olyan lakás, amely komfort nélküli, szükség- és egyéb lakás kategóriába sorolható az Észak-magyarországi és Észak-alföldi régiókban találhatóak.

4. ábra: A lakott lakások megoszlása komfortosság szerint (2016)
 Forrás: KSH adatai alapján saját szerkesztés

Ha a megyei szintet nézzük, akkor Győr-Moson-Sopron és Komárom-Esztergom megyében a lakott lakások 80%-a volt összkomfortos, de Pest, Fejér, Veszprém és Baranya megyében is meghaladta a 70%-ot. Ugyanakkor Nógrád valamint Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében éppen csak meghaladta, Jász-Nagykun-Szolnok megyében el sem érte az 50%-ot.

Települési szinten a következő volt megállapítható a Mikrocenzus alapján: „A főváros mellett a megyei jogú városok lakásai a legkomfortosabbak, itt 75% az összkomfortos lakások aránya. Ezeket a kisvárosok lakásai követték 11 százalékpontos lemaradással, míg a községekben a lakott lakások alig több mint fele volt összkomfortosnak mondható” (Mikrocenzus, 2016).

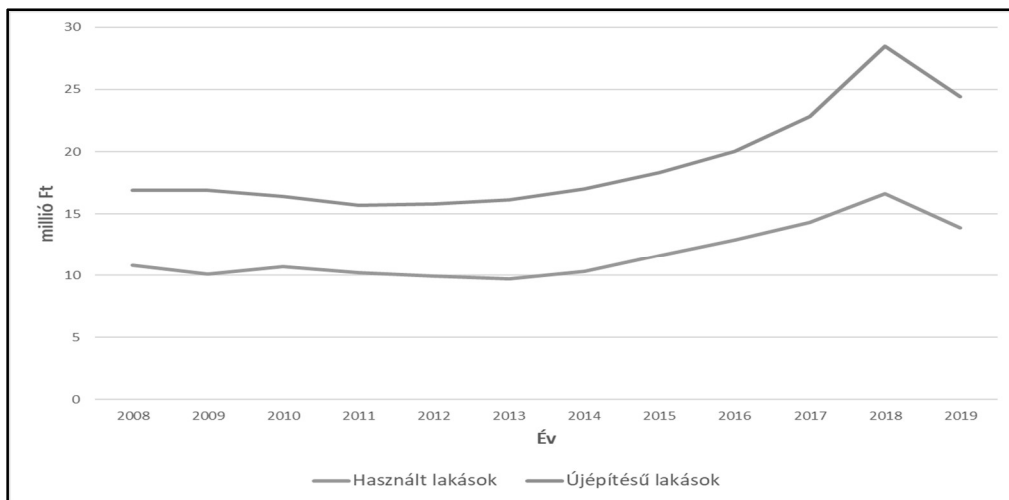
A területi jövedelmi és a területi komfortfokozat adatok között pozitív, erős korreláció figyelhető meg (2. táblázat).

2. táblázat: A jövedelem és a lakások összkomfortossága közötti összefüggés

Régió	egy főre jutó jövedelem (ezer Ft/év) - 2016	Összkomfortos lakások aránya (%) -2016
Dél-Alföld	922645	57,7
Dél-Dunántúl	908036	62,7
Észak-Alföld	899959	54,5
Észak-Magyarország	939942	57,4
Közép-Dunántúl	1181191	74,7
Közép-Magyarország	1300686	74,7
Nyugat-Dunántúl	1109418	71,6
korrelációs együttható		0,9224

Forrás: Saját szerkesztés a TEIR adatai alapján

A válság időszakában kismértékben csökkentek az árak, majd 2013-tól folyamatosan növekedtek (5. ábra). Az új építésű lakások esetén kirívó, hogy 2011-hez képest 2018-ra közel a duplájára emelkedett az ár. 2019-re viszont már csökkenést tapasztalhatunk, és ez a csökkenő tendencia 2020-ra a koronavírusjárványnak köszönhetően valószínűleg tovább fog folytatódni.

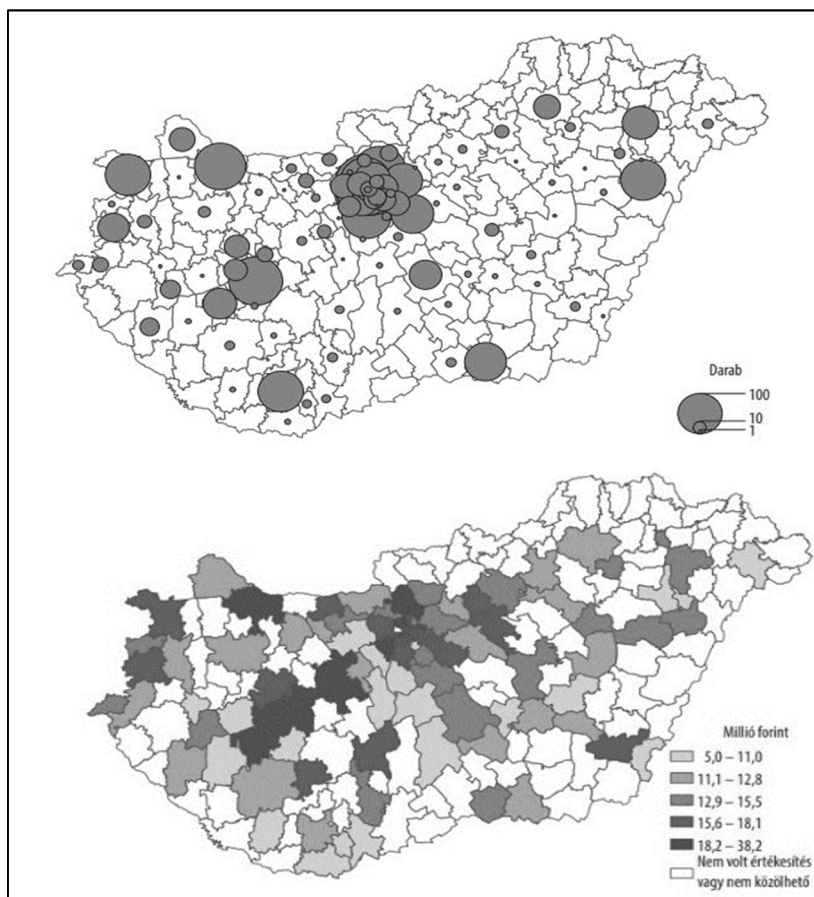

5. ábra: Egy értékesített használt és új lakás átlagos ára (országos adat)

Forrás: saját szerkesztés a KSH adatai alapján

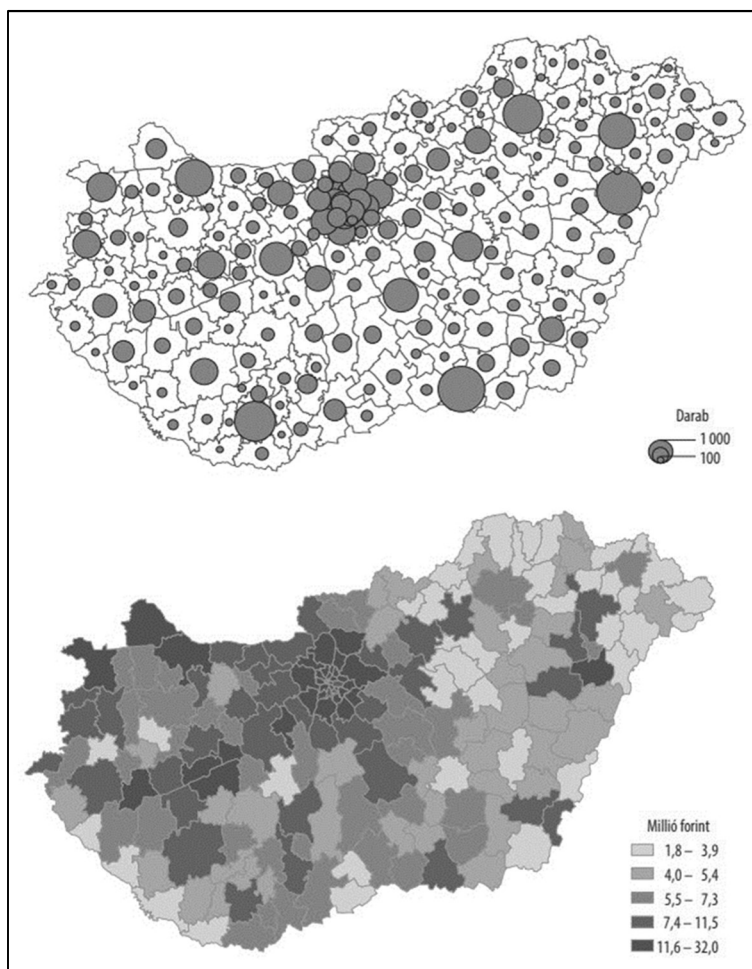
Az 5. ábra egy általános tendenciát mutat, de az árak régióként nagyon eltérőek voltak, erre jó példa a KSH 2016-ban készített felmérése is, amit a 6. és 7. ábrákon láthatunk.

2015-ben az új lakások piacán járási szinten jól látható volt az ország kelet–nyugati megosztottsága (6. ábra). A Dunától nyugatra eső járások körében gyakoribb volt az újlakás-értékesítés, mint a keleti országrészben. Az KSH elemzései is jól kimutatták, hogy az ország nyugati felén található nagyobb városokban volt nagyobb számú az újjépítésű lakások értékesítése. A járások közel felében egyáltalán nem adtak el új építésű lakást, ezek többsége keleten található. Az ország fővároson kívüli területén a legtöbb új lakást, 149-et Siófok térségében adták el (KSH, 2016).

6. ábra: Az értékesített új lakások száma és átlagára járásonként 2015-ben
Forrás: TÉR-KÉP 2015, KSH 2016

Az új lakásoktól eltérően a gazdát cserélt használt lakások számát inkább a települések nagysága befolyásolta, azonban átlagáruk a keleti járásokban – a Debreceni járás kivételével – jóval elmaradt az ország nyugati felétől. (KSH, 2016).

7. ábra: Az értékesített használt lakások száma és átlagára járásonként 2015-ben
 Forrás: TÉR-KÉP 2015, KSH 2016

Következtetések

A II. világháború utáni időszak egészen 1990-ig a lakótelepi lakások építésének nagy időszaka volt. Kimagaslóan magas volt lakótelepen épült lakások aránya az 1970-es években, habár az ebben az évtizedben épült lakásokkal volt minőségileg a legtöbb probléma. A bő négy évtized kiemelkedő eredményeként a lakások minőségének javulását lehet megemlíteni: 1949 és 1990 között nőtt a lakások átlagos alapterülete és jelentősen emelkedett a lakások komfortfokozata. 1990-től napjainkig tovább javult a helyzet a lakások minőségét tekintve, de a területi különbségek még mindig jelentősek az országban. Az ország legkevésbé fejlett régiójában majdnem nyolcszor akkora a komfort nélküli és szükséglakások aránya, mint a legfejlettebb régiójában (Észak-Magyarország: 5,3%; Közép-Magyarország 0,7%),

Az újépítésű lakások esetében elmondható, hogy azokon a településeken nagyobb a számuk, ahol nagyobb jövedelemmel rendelkeznek az emberek. A lakásárak mind a használt mind az újépítésű lakások esetében az elmúlt néhány évben drasztikusan megnöttek, ami elsősorban a fiatalok lakhatási lehetőségeit korlátozza.

Irodalomjegyzék

- ANTAL, L. (2008): Nemzetközi pénzügyi válság és hazai gazdaságpolitikai dilemmák. *Hitelintézeti Szemle*, VII. évf. 6. szám, 562-585.
- CSONTOS GY.- VASS T., (2001): Ózdi munkáskolóniák 1860-1971. Pomáz
- DOBÁK J. (2009): Életmód a Diósgyőr-vasgyári kolóniában. Néprajzi-antropológiai tanulmány, Debreceni Egyetem
- EGEDY T. (2000): A magyar lakótelepek helyzetének értékelése. *Földrajzi Értesítő* XLIX. évf. 2000. 3-4. füzet, 265-283.
- FARKAS E. J. (1993): Az önkormányzati tulajdonú bérlakások eladása. *Statisztikai Szemle*, 71. 8-9. 739-740.
- GYÁNI G. (1992): Bérkaszárnya és nyomortelep. Magvető Kiadó, Budapest
- HARNOS L. (2017): A magyar lakáspolitikai trendek alakulása a 2008-ban kirobbant gazdasági válság után, *Gazdaság & Társadalom / Journal of Economy & Society* – 2017/3– 4., DOI: 10.21637/GT.2017.3-4.06
- Ingtatlanok.hu (2020): Ingatlanpiaci trendek 2016-ban, Elérhető: <https://ingatlanok.hu/hirek/20160229/ingatlanpiaci-trendek-2016-ban> [Letöltve: 2020. április]
- KELLER M. (2012): Indokolt lakásszükséglet. A lakáspolitikai az 1950-es években, Elte Eötvös Kiadó, Budapest.
- KSH (2016): TÉR-KÉP 2015, A lakáspolitikai folyamatok területi egyenlőtlenségei, Központi Statisztikai Hivatal, 53-65.
- KSH (2018): Mikrocenzus (2016), Lakáskörülmények, Budapest
- LAKY D. (1929): Budapest épületviszonyai. *Budapesti Statisztikai Közlemények*, 58/1
- MÁTHÉ D. (2015): Tár tömeg viszonya a panellakótelepeken, BME, 1-21
- MNB- lakáspolitikai jelentés (2019)
- NAGY P. (2011): Az ózdi vasgyári alkalmazottak lakáskörülményei 1918 és 1945 között, *Bányászattörténeti Közlemények* XI. (VI. évf. 1. sz.) Z-Press Kiadó és Nyomda Kft,p: 64-87
- OLAJOS CS. (1998): A Diósgyőr-vasgyári kolónia. Miskolc: Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár. 1998. = Tanulmányok Diósgyőr történetéhez, 4.
- PIRISI G., TRÓCSÁNYI A. (2016): Általános társadalom - és gazdaságföldrajz, 225. Online elérhető: http://eta.bibl.u-szeged.hu/89/1/pirisi_alt_tars_gazdfoldrajz.pdf
- RIETDORF, W. (1997): Zur Situation der Großwohnsiedlungen ehemals sozialistischer Länder und zur Entwicklung der Großwohnsiedlungen im östlichen Deutschland – In: MÜLLER E. (Hrsg.): *Großwohnsiedlungen in europäischen Städten*, Beiträge zur regionalen Geographie, Heft 45.,Selbstverlag Institut für Länderkunde, Leipzig, 7–16.
- RÓZSA G. (2017): A hivatalos magyar népszámlálások és más nagy népesség-összeírások 1870–2016 I. *Statisztikai Szemle*. 95. évf. 11–12. sz. 1159–1180. old. <http://dx.doi.org/10.20311/stat2017.11-12.hu1159>
- SOÓS J. et al. (2005): *Ingatlan gazdaságtan*, Budapest, KJK-KERSZÖV Jogi és Üzleti Kiadó Kft. 19-35., 235-239.
- SZÉKELY G. (2020): Száz év a magyarországi lakásstatisztikában, *Statisztikai Szemle* június <https://doi.org/10.20311/stat2020.6.hu0642>
- VÁRKONYI-NICKEL R. (2015): A salgótarjáni acélgvár munkás-lakóházai (1871-1945) ELTE, *ETHNOGRAPHIA* 126/2015. 4. sz. 597-616.

Mélypataki Gábor – Tóth Hilda

Foglalkoztatási kérdések, különös tekintettel a foglalkoztatási formák és a szociális ellátás jogi és gazdasági eszközeire az abaúji térség példáján keresztül¹

Jelen tanulmány keretei között a 2019-ben végzett azon kutatásaink eredményét foglalja össze, mely arra kereste a választ, hogy az abaúji térség kistéleplülései vonatkozásában hogyan viszonyulnak egymáshoz a foglalkoztatási viszonyok és az egyes szociális ellátási formák. A tanulmány keretei között említést teszünk a foglalkoztatást helyettesítő támogatásról, de megvizsgáljuk a szociális szövetkezetek szerepét, illetve a tanodák helyzetét is. A publikáció célja egy aktuális helyzetkép adása azokról a jogilag is releváns intézményekről, melyek mind a foglalkoztatáshoz kapcsolódnak és fontos szereplői lehetnek a térség foglalkoztatási helyzetének javításában. A tanulmányban bemutatjuk, hogy milyen szerepet játszanak a szociális ellátások, illetve milyen lehetőségek állnak rendelkezésre. Bemutatjuk a tanodákat, a szociális szövetkezeteket és es egyes aktív foglalkoztatáspolitikai eszközöket. A vizsgált időintervallum miatt a COVID 19 hatásaira nem tudunk kitérni, legfeljebb utalni rá.

Kulcsszavak: foglalkoztatás helyettesítő támogatás, szociális szövetkezet, közfoglalkoztatás, tanoda

JEL kód: K31, H55

<https://doi.org/10.32976/stratfuz.2020.24>

Bevezetés

Az egyes régiók és azon belül is az egyes térségek közötti eltérések mindig is léteztek ugyanúgy az Európai Unió egészében, mint Magyarország egyes területei között. Az egyes területek közötti különbségek adódnak a centrum-periféria kettőségéből. (Nemes, 1996) A centrum területek a gazdaságilag erős és fejlett területek, melyekhez képest a periféria jelentős lemaradásban és hátrányban van. Ez a lemaradás az adott földrajzi egészére kihatással van mind a foglalkoztatás, mind a gazdaság más szegmensei kapcsán. A periféria területeken mindig kedvezőtlenebbek a gazdasági és munkavállalási feltételek és lehetőségek, mint a centrum esetében. Ez akkor is igaz, ha egyébként mindkét régióban érvényesül gazdasági fejlődés. Alapvetően pozitív jelenség, ha egy periféria régió is képes fejlődni. Ez azt jelenti, hogy javulnak a feltételek, és erősödik a gazdaság, ami talán jobban képes a népesség megtartásra. A centrum és a periféria kapcsolatában fontos szerepet játszik a régiók közötti migráció, nagyfokú elvándorlás. Így a periféria régiók a 22-es csapdjába kerülnek sokszor. Ha sokan elvándorolnak az adott területről, akkor nem lesz senki, aki fejleszteni tudna. Mivel nincs fejlesztés, ezért, aki teheti elmegy máshová szerencsét próbálni. Ezért különösen fontos kiemelni, hogy ha egy periféria régió is tud fejlődni. A fejlődés azonban nem garancia. A fejlődés pozitív hatásai sokszor nem tudják kompenzálni azt, hogy párhuzamosan mindig a centrum is fejlődik. A centrum fejlődése általában olyan mértékű, amely lenullázza a periféria régió fejlődését, sőt jobban lemarad a korábbi állapotához képest. (European Job Monitor 2019) A fent vázolt jelenség érzékelhető több magyarországi régió és térség kapcsán is, főleg az Észak-magyarországi régiók esetében. Tanulmányunkban az az Észak-magyarországi régió belül az abaúji térséget vizsgáljuk, melynek települései egyértelműen a periféria területekhez tartoznak. (Lipták, Szendi and Musinszki 2019)

Az abaúji térség Magyarország leghátrányosabb helyzetű területei közé tartozik. A Belügyminisztérium 2017-re vonatkoztatott közfoglalkoztatási jelentéséből kiderül, hogy az Encsi járásban a közfoglalkoztatottak aránya 30%-os a teljes foglalkoztatotti állományon belül. (

¹ A publikáció a 2019. évi Felsőoktatási Nemzeti Kiválósági Program Creative Region: társadalmi és kulturális innovációk a regionális gazdaságfejlesztés és felzárkózás szolgálatában projekt keretén belül készült el.

Beszámoló a 2017. évi közfoglalkoztatásról) Az egyik legszegényebb térség, melyet a Térinformációs Rendszerből (TEIR) lenyert adatok is megerősítenek. A munkanélküliségi ráta az Encsi járásban az elmúlt években nem csökkent ugyanabban az ütemben, mint az országos átlag, sőt bizonyos időszakokban növekedett is. Ennek a tényezőnek két oka van. Az egyik az elvándorlás, a másik pedig a közfoglalkoztatási programokhoz kapcsolódik. A munkaerő elvándorlása két irányú. Az egyik a közeli szlovákiai ipari parkhoz kötődik (Jeney and Varga 2016; Németh 2019), a másik pedig inkább a megyeszékhely, illetve nyugati irányban. Az itt maradó lakosság pedig nem feltétlenül alkalmas az üresen maradt álláshelyek betöltésére. Ennek egyik okát az egyéni és személyes kompetenciák hiánya jelenti. Az ilyen típusú kompetenciák hiánya jelentős mértékben determinálja az érintett személy munkaerőpiaci lehetőségeit. (Szellő and Sebők 2018) Ezt a tendenciát nagyon jól lehet szemléltetni a kutatás során kiemelt négy település (Szalaszend, Pamlény, Szászfű és Pusztaradvány) számadataival. A négy kiemelt településen túl természetesen vizsgáltuk a többi település foglalkoztatási helyzetét az elkészült interjúk, és a számadatok alapján. Ezek a számadatok az idei 2020-as év során bekövetkezett pandémia miatt előálló foglalkoztatási válság miatt jelentősen változni fognak. A várható tendencia, amely a KSH statisztikáiban is nyomon követhető lesz az a foglalkoztatási válság miatt kialakuló szociális krízis lesz. Ennek lecsapódása az érintett területeken a még nehezebb előrejutás és kitérés lesz. Ahol az ipar, és a munkaerőpiac eddig sem volt erős, ott még inkább visszaesés következik be. Azonban ez csak az egyik oka lesz az ilyen irányú változásoknak. Jelentős hatása lesz a határ menti ingázókra is a határok lezárásának és többszöri meghosszabbításának is. Már a cikk adatsorainak lezárásakor alkalmazott intézkedések is jelentős hatással voltak ennek a területnek a lakóira, elképzelhetetlen, hogy az őszi második hullám mennyiben fogja fokozni ezeket a nehézségeket. (Cseke, 2020)

Általános foglalkoztatási adatok

A vizsgált települések közül Szalaszend a legnagyobb. A 2011-es népszámlálási adatok alapján 1260 fő a lakossága. Az 1260 főből a 2018-as évben átlagosan 170 fő volt regisztrált munkanélküli és a 2017-es évek adatai alapján 237-en voltak jogosultak valamilyen szociális ellátásra (aktív korúak ellátása, egészségkárosodás és gyermekfelügyeleti támogatás, települési támogatás... stb.) A település lakosságának kb. 1/6- nak rendkívül alacsony² vagy nincs keresete. Ha az egész járásra vetítetten vizsgáljuk ugyanazokat a 2017-es adatokat, akkor arra jutunk, hogy az Encsi járásban 6678 fő volt jogosult szociális ellátásra a 21389-ből. Az adatokból az következik, hogy a járás lakosságának körülbelül ¼-e nem rendelkezik megfelelő jövedelemmel. Ennyien vannak, akik az 1993. évi III. tv. által meghatározott egy vagy több ellátásban részesülnek. (Jakab, 2013) Mindezen ellátásokból is kiemelendő, hogy az aktív korúak ellátásába tartozó foglalkoztatás helyettesítő támogatásban (továbbiakban: FHT) 2017-ben átlagosan 1032 fő részesült. Mivel ezt a fajta ellátást háztartásonként csak 1 fő kaphatja meg, azt jelenti, hogy 1032 háztartás esetében biztosan nem érték el a jövedelmi viszonyok az egy fogyasztási egységre jutóan az öregségi nyugdíj mindenkori legkisebb összegének 90%-át (26500 ft). (Baka 2019, Mélypataki, 2020) Ez fakad abból, hogy a járásban kevés a munkalehetőség, és azok is aránytalanul oszlanak meg. Nagyon sok esetben a közfoglalkoztatás jelenti az egyetlen munkalehetőséget, ami összekapcsolódik az aktív korúak ellátásával. A FHT-nak a feltétele, hogy a jogosult legalább egy havi munka, vagy közfoglalkoztatási jogviszonnyal rendelkezzen. Az esetek jelentős részében ezek a személyek nem tudnak kitérni abból a körforgásból melynek egyik ciklusa a közfoglalkoztatási jogviszony, a másik ciklusa pedig az aktív korúak ellátásának a folyósítása. A problémát tovább fokozza, hogy a kormány csökkenteni szeretné a közfoglalkoztatottak számát. A Kormány az 1139/2017 (III.20.) Korm. határozat alapján a belügyminisztert kötelezi a versenyszférában kialakult munkaerőhiányra figyelemmel, hogy a közfoglalkoztatási programokban részt vevők havi átlagos maximális létszámát 2020-ig folyamatosan 150 ezer főre

² Rendkívüli alacsony jövedelem alatt a létminimumot el nem érő jövedelmet értjük.

csökkentse. A Kormány döntése nyomán már idén is érezhetően csökken a közfoglalkoztatásban foglalkoztatottak létszáma.

Ez egy új helyzetet teremt, melynek megoldása a társadalmi innováció keretében valósulhat meg. Ennek egyik fő kulcs eleme lehet a szociális szövetkezetek alapítása és gazdasági tevékenysége.

A szociális szövetkezetek szerepe

A szociális szövetkezet célja a hátrányos helyzetben lévő tagjai számára munkafeltételek teremtése, valamint szociális helyzetük javításának egyéb módon történő elősegítése. A szociális szövetkezetnek a nevében viselnie kell a fő tevékenységére utaló megjelölést, valamint a „szociális szövetkezet” megnevezést. A szociális szövetkezetnek a természetes személy tagjain kívül legalább egy helyi önkormányzat vagy nemzetiségi önkormányzat, illetve ezek jogi személyiségű társulása, vagy jogszabályban meghatározott karitatív tevékenységet ellátó közhasznú jogállású szervezet tagjának kell lennie. A természetes személy tagokra nézve korlátokat állít fel a jogszabály: szociális szövetkezet tagja tagi munkavégzés keretében más munkáltatónál nem végezhet munkát, más munkavégzésre irányuló jogviszonyt nem létesíthet, nem tarthat fenn. Ugyanakkor a tagi munkavégzésre irányuló jogviszony munkavállalója csak az lehet, aki legalább három hónapja álláskereső, vagy aki legalább három hónapja közfoglalkoztatási jogviszonyban áll.³ (G. Fekete and Lipták, 2014)

Megvizsgáltuk a 24 abaúji település esetében a településre székhelyként bejegyzett szociális szövetkezeteket, a vizsgálat alapján megállapítottuk:

- a 24 településen 13 szociális szövetkezet van bejegyezve,
- a 13 szociális szövetkezetből 6 egyáltalán nem végez tevékenységet, bevétele nincs, 2 ellen végrehajtási eljárás is van folyamatban,
- a többi 7 szociális szövetkezetből csak 2 esetében állapítható meg egyértelműen, hogy a törvény szerinti tevékenységre jött létre, a többi esetében ez sajnos a vezető tulajdonában álló társaságok negatív információi miatt kétséget kizáróan nem állapítható meg.

Álláspontunk az, hogy a térség nem használja ki a szociális szövetkezetekben rejlő potenciákat, és figyelemmel a fenti munkanélküliségre és közfoglalkoztatásra vonatkozó adatokra, a szociális szövetkezetekben való foglalkoztatás lehetséges megoldás lehet a települések számára. Ez azért is, fontos kérdés, mert egyes felmérések szerint Borsod—Abaúj – Zemplén megyében található a legtöbb szociális szövetkezet. (Szemán 2018)

A szociális szövetkezetek feladata többes. Nem csak az aktív korú de passzív munkaerő újra munkába állítása a feladata, de gazdaságszervező szerepet is be kell töltenie. Egyrészt, mivel kapcsolódik bizonyos feltételrendszereiben a közfoglalkoztatáshoz, így jelentős mértékben kapcsolódik a tevékenysége a mezőgazdasághoz, építőiparhoz és a szociális ellátások megszervezéséhez is. Térségi programban megkezdett mezőgazdasági alapanyagtermelés immár komolyabb infrastruktúrával támogatott feldolgozással, vagy vegyes bolti kis- és nagykereskedelemmel egészül ki. Éppen ezért az egyik legfontosabb feladat a helyi igények kielégítése megtörténjen és egy helyi piac alakuljon ki. Azonban azt is látni kell, hogy a szociális szövetkezetek alapítása egymástól függetlenül és koncepció nélkül valósul meg és nem biztos, hogy mindig valós igények álnak mögötte. A jelenlegi rendszerben ráadásul az állami támogatások határozzák meg, hogy milyen célokra lehet támogatások fejében szövetkezetet alapítani. A szociális szövetkezetek finanszírozása négy oldalról valósulhat meg, melyből az állami támogatás és az önkormányzati támogatás a legnagyobb rész. Bozsik és társai (2020) által végzett kérdőíves felmérés alapján kiderült az is, hogy a gazdasági életben jelentkező klasszikus bevételi források és finanszírozási eszközök kevésbé fontosak. (Bozsik, Szemán and Musinszki 2018) Ráadásul a címzett európai uniós támogatások sem különíthetők el sokszor az állami támogatástól. A szociális szövetkezetek így zömében közpénzfinanszírozott vállalati formának tekinthetők, ahol a fő

³ a szövetkezetekről szóló 2006. évi X. tv. 14-19. §§-ok

problémát a termékek/szolgáltatások piacképessége jelenti, és a megfelelő célpiac és értékesítési csatorna megtalálása. (Bozsik, Szemán and Musinszki 2019)

Ráadásul a szövetkezetek alapítása nem egy bonyolult dolog, ezért szinte minimális tőkével alapítható. Ami egyrészt érthető, mivel egy szociális célra alapítható személyegyesítő társasági forma, melyben a tagok nem tudnának jelentősebb vagyoni hozzájárulást fizetni. Másrészt az alacsony alapítási tőke likviditási problémákat is jelent, mint ahogy arra a fentebbiekben is utaltunk. Ez meg is magyarázza, ha a nem a piac indokolja, akkor miért van ennyi mezőgazdasági szociális szövetkezet? (Tésits, Alpek and Kun 2015) A kistélepléseken gazdaságosan csak az ilyen típusú programok valósíthatók meg. Fontos, hogy a közfoglalkoztatottak maguk is aktív részesei és alapítói lehetnek a szociális szövetkezeteknek. Erre vonatkozóan a Kftv. speciális szabályokat határoz meg a mezőgazdasági célú tevékenységekkel kapcsolatban. (Mélypataki 2017)

Ennek megfelelően a szociális szövetkezetek rendszerét nem az elszeparált megoldásoknak kellene jellemezniük, hanem a kooperatív megoldásoknak. Meglátásunk szerint a szociális szövetkezetek akkor lehetnek működőképesek, ha túlmutatnak az alapítás helye szerinti település határain és szerepet kap a regionalitás. Ennek mentén az abauji települések is az egyik fő feladata lenne a szociális foglalkoztatás terén megvalósítandó közös koncepció, melyben a rövidellátási láncok kialakítása lenne az egyik legfontosabb feladat, ezzel megteremtve egy elsődleges piacot, melynek a működtetéséhez a szövetkezeteknek munkavállalókra lenne szüksége. A szociális szövetkezetek az elsődleges munkaerőpiachoz tartoznak a statisztikák szerint, bár gyakorlati szempontból a mostani működésük inkább egy aktív foglalkoztatáspolitikai eszközhöz hasonlít.

Fontos kérdésként merül fel azonban az, hogy vajon azok az aktív korú személyek, akik most a vizsgált településeken élnek mennyire alkalmasak a majdani szociális szövetkezetekben a személyes közreműködésre és/vagy tagi munkavégzésre. Honnan szerzik meg az érintett személyek a szükséges kompetenciákat?

Tanodák működése és a kompetenciák

A szükséges kompetenciák megszerzésére csakis a megfelelő képzések és oktatások megtartásával lehet esélye a vizsgált személyi körnek ahhoz, hogy esélye legyen kilépni az elsődleges munkaerőpiacra. Fontos kiemelni, hogy a jogalkotó Európai Unió forrásból több programot is fenntart. Ki kell emelnünk, hogy jelentős szerepe van a romák felzárkóztatását célzó programoknak, melynek célja szintén alapkoncepciónak a kompetenciaalapú képzés. A képzési és foglalkoztatási feltételek csak megfelelő készségek birtokában valósíthatók meg.. A romák körében magas a munkanélküliség és a korai iskolaelhagyók aránya. Ebből adódón az érintett személyek felzárkóztatása lehet a kulcs. A tanodák programja egyrészt a 40/2018. (XII.4.) EMMI rendeletben meghatározott gyermekvédelmi intézmény, melynek célja szolgáltatás nyújtása azon gyerekek és fiatal felnőttek részére, akik általános-vagy középiskolai tanulmányaikat folytatják. A tanodát rendszeresen igénybe vevők legalább hetven százalékának rendszeres gyermekvédelmi kedvezményben részesülőknek, nevelésbe vett gyermeknek vagy utógondozói ellátásban részesülő fiatal felnőttnek kell lennie azzal, hogy a rendszeres gyermekvédelmi kedvezményben részesülők legalább felének egyúttal hátrányos vagy halmozottan hátrányos helyzetűnek is kell minősülnie. A tanodák szerepét azonban nem csak az említett rendelet erősíti, hanem az európai uniós forrásból származó felzárkóztatást elősegítő a Tanoda programot támogató EFOP-3.3.1-15 program keretén belül valósul meg. A program keretén belül az állam a végzettség nélküli iskolaelhagyás elleni stratégiában foglaltakkal összhangban támogatja a tanodák szakmai tevékenységeinek továbbfejlesztését a végzettség nélküli iskolaelhagyás megelőzése és a hátrányos helyzetű, főként roma származású tanulók iskolai eredményességének növelése, valamint képességeinek kibontakoztatása érdekében. A vizsgált földrajzi területen egy jól működő hálózatnak a szociális szövetkezetek rendszerét kiegészítve innovatív hatása lenne. A vizsgált régióban az országos átlaghoz képest is alacsonyabb a felsőfokú vagy legalább a középfokú

végzettséggel rendelkező lakos. A 4 vizsgált település vonatkozásában a 2011-es népszámlálási adatok alapján a 18. életévet betöltött férfiak esetében a 4 vizsgált település egyikében sem haladja meg a 20%-ot, nők esetében a 25%-ot. Ez a két a vizsgált kontextusban magasabb adat a legnagyobb lélekszámú Szalaszendhez köthető. Az adatok vonatkozásában torzító hatású lehet a település származás szerinti összetétele. Ennek abban a kontextusban van jelentősége, hogy az összes többi vizsgált településen a középfokú végzettséggel rendelkező nők aránya általában alacsonyabb, a roma nők esetében pedig markánsan alacsonyabb. Ez összefügg azzal a társadalmi tényezővel, hogy a roma családokban nem ritka a korai gyermekvállalás, ami miatt a nők kimaradnak az iskolából. Ez ebben a kontextusban jelentős mértékben érzékelhető, ezért is lenne fontos a tanodahálózat.

Alapvető probléma azonban az, ahogy erre egy 2014-es tanulmány is rámutat, hogy az eredményesség tárgyalásához optimális esetben meghatároznánk a lényeges mutatókat, majd az egyes mutatókhoz kapcsolódó adatokat áttekintenénk. A tanodák kapcsán azonban ezt nem tehetjük meg, hiszen még az eredményesség mutatói sem tisztázottak. Bár a pályázatok bizonyos indikátorok teljesítését elvárják, de ezek adekvátságáról eddig alig folyt párbeszéd, illetve legfeljebb annyit tudhatunk, hogy a pályázatok sikeres lezárásához ezek a pályázati kiírásokban meghatározott elvárások minimális szinten teljesültek. (Fejes 2014)

Fontos továbbá, hogy a tanodák az elnyert pályázatokon belül meghatározott kompetenciák fejlesztésével foglalkoznak. Egyik eleme lehet a hiányszakmák oktatása, amely egyrészt lehetőséget jelenthet az Abaújban élő hátrányos helyzetű fiataloknak, de egy potenciális veszélyforrás is. Fejes József Balázs kifejtette tanulmányában, hogy a továbbtanulás irányának megválasztásában e szempont túlhangsúlyozása akár negatív következményekkel is járhat (pl. a tanulók érdeklődését figyelmen kívül hagyó pályaválasztás minden bizonnyal a lemorzsolódás esélyét növeli). Emellett a hiányszakmák tanulmányának jövőbeni megtérülését illetően erős kétségek fogalmazhatók meg. (Fejes 2014)

Fontos kiemelni, hogy a fentiek alapján, ha a problémák tisztázásra kerülnének, igenis fontos szerephez juthatnának. Ezt igazolja a 2020 tavaszán a járvány második hulláma okán 2020 ősszel bevezetett online oktatás is. A digitális térbe kényszerített munkavállalók, tanárok, szülők és diákok jelentős része nem rendelkezik azokkal a képességekkel, amikkel meg lehet szervezni ezeket a folyamatokat. A másik okot az a gyorsselelmzés mutatja be, mely szerint a 6. évfolyamra Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a diákok egyharmadához nem, vagy csak erősen korlátozottan juthat el az online távoktatás. (Hermann, 2020) Az on-line nem elérhető gyerekek helyzetét jelentős mértékben nehezítheti az is, hogy nagy valószínűséggel az ő szülei munkanélkülivé válnak, mely nem segíti a kiemelkedés lehetőségét. Az említett diákok és szülei jelentős számban hátrányos területeken laknak, olyan helyeken, ahol nem csak az eszközök, de sokszor az infrastruktúra hiánya is akadályozza a tanulást, és így a megfelelő kompetenciák megszerzését. A megfelelő kompetenciák hiányában a munkavállalók nem lesznek elég képettek. (Csemáné, Vinnai and Lengyel, 2019)

Fiatalok vállalkozóvá válásának támogatása

A szociális szövetkezetekkel párhuzamosan pedig az arra alkalmas (megfelelő képzettséggel, végzettséggel rendelkező) fiatalok vállalkozóvá válásának támogatása lehet egy olyan eszköz mely új helyzetet teremt és segít a lokális piacok, így a munkaerőpiacok kialakításában. Kiemeljük, hogy a kényszervállalkozóvá válást fontosnak tartjuk megelőzni, ezért az aspiráló személyek számára alapos és mély gazdálkodási és jogi ismeretek közvetítésére van szükség. Jelentős károkat okoz ugyanis a gazdaságnak, társadalomnak a kényszervállalkozók által meg nem fizetett adó és járulék kiesés, ami sajnos a vizsgált településeken (is) gyakori jelenség: a vállalkozások nagy száma áll felszámolás, kényszertörlési eljárás, vagy végrehajtási eljárás alatt, ez utóbbi jellemzően a NAV által indított eljárás.

A fiatalok vállalkozóvá válásának kérdése jelentős mértékben kapcsolódik a korábbiakhoz. A szociális szövetkezetek mellett a helyi szintű gazdaság kialakításában fontos szerepe kellene, hogy

legyen a fiataloknak. Mivel nincs megfelelő mennyiségű munkahely a vizsgált régióban, ezért a fiataloknak saját maguknak kell megteremteni a saját foglalkoztatásuk feltételeit. Ahhoz, hogy ez működőképes konstrukció legyen a megfelelő ismeretekkel és kompetenciákkal kellene rendelkezniük, melyek megszerzése érdekében az iskoláknak és a tanodáknak együtt kellene működnie. Társadalmi szempontból is fontos innovatív megoldások ugyanis csak akkor jöhetnek létre, ha az megfelelő szintű és minőségű oktatással párosul. Jelen esetben a megfelelő minőség nem az elit oktatást jelenti, hanem azt a szintet, amivel a legoptimálisabb eredmény érhető el.

A 2019-re meghatározott pályázati felhívás egyértelműen határozza meg a célt: *A program célja a Magyarország kevésbé fejlett régióinak területén új egyéni vagy mikro-vállalkozás indítását tervező, vállalkozói szemlélettel rendelkező, 18-30 év közötti fiatalok felkészítése saját vállalkozásuk indítására, üzleti tervük kialakításához nyújtott ismeret- és készségfejlesztéssel, valamint vissza nem térítendő források támogatásával a jóváhagyott üzleti terv alapján indított vállalkozásuk tőketámogatásával.*

A projekt célja, hogy az elfogadott üzleti tervvel rendelkező fiatal az követve nyereséges vállalkozást tudjon indítani, melyek célja, hogy a projekt fizikai befejezésének időpontját magában foglaló lezárt teljes üzleti évben, realizált nettó árbevétele, egyéni vállalkozók esetében az adóalapba beszámított bevétele érje el a minimum 1.000.000 Ft-ot, illetve a támogatási időszakon túl legalább 12 hónapig működtesse a vállalkozását.

Ennek a programnak a kimenetelét is jelentősen befolyásolja majd a jelenlegi helyzet és a 2020-as elemzések merőben új trendeket fognak mutatni. A pályakezdőket is jelentős mértékben érinti a foglalkoztatási válság.⁴ Sokan elvesztették z állásukat, sokan pedig a jelenlegi kialakult helyzet miatt fognak sokkal nehezebben találni.

Összegzés

A fentiekben kifejtett megoldások a társadalmi innovációt csak abban az esetben segítik, ha az oktatási rendszer képesé teszi a vizsgált földrajzi területen élőket arra, hogy részesei legyenek egy aktív saját magát alakító rendszernek. Ez túl kell, hogy mutasson a jelenlegi közfoglalkoztatáson. A fejlődés alapja a megfelelő kompetenciák megtanítása, a másik oldalról elsajátítása, illetve annak a szemléletnek az erősítése, hogy a lakosok nem feltétlenül kell, hogy a saját nyomoruk passzív elszenvetőiként tekintsenek saját magukra. Az állam és legfőképpen az önkormányzatok olyan hozzáállása szükséges, mely ösztönzi a lakosokat az aktív szerepvállalásra. Ennek persze jogi és gazdasági nehézségei is vannak. Az önkormányzatok sem állnak stabil lábakon, és sok esetben nekik sincs elegendő erejük az új ötletek átvételére. A jelenlegi helyzeten való változtatás azonban az abaújhoz hasonló hátrányos helyzetű régiók túlélésének a záloga lehet. A jelenlevő az önkormányzatok büdzsáját is terhelő szociális segélyezési kiadások is csak akkor csökkenthetők, ha a településen élők helyzete és jövedelmi viszonyain javítani lehet. Ennek a kulcsa pedig a képzés, a kompetenciák megfelelő használata és az érintetteknek a tanulásra való megtanítása. A mai változó körülmények között a hiányszakmák feltöltése fontos szempont, de ahogy korábban írtuk csapda is lehet, mert az nem a jövőre készíti fel az embereket, hanem csak a jelenre. A jogalkotó elképzelése, hogy a frissen képzett munkaerő betölti az üres helyeket, ami lehet igaz is, de a közeljövőben jelentkező digitalizáció ezt a képletet átírja. Ennek megfelelően parafálva a híres közgazdaságtani példát nem halat, hanem hálót kellene adni az embereknek. A vizsgált települések foglalkoztatási helyzete csak akkor fog változni, ha a fenti eszközöket komplexitásában kezeli, aminek alapja a megfelelő kompetenciák megszerzése.

⁴ Újabb intézkedések a gazdaság, a munkahelyek, a munkavállalók, a pályakezdők, a bajba került ágazatok védelemében. [online] <https://koronavirus.gov.hu/cikkek/ujabb-intezkedesek-gazdasag-munkahelyek-munkavallalok-palyakezdok-bajba-kerult-agazatok>, [2020.11. 12.]

Irodalomjegyzék

- BAKA F. Z.(2019): Jövőre sem emelik az öregségi nyugdíjminimumot, marad 28 500 forint. [online] https://privatbankar.hu/szemelyes_penzugyek/jovore-sem-emelik-az-oregsegi-nyugdijminimu.mot-marad-28-500-forint-329824, (2019. 12. 02.)
- Beszámoló a 2017. évi közfoglalkoztatásról. [online]: https://kozfoglalkoztatatas.kormany.hu/download/c/7a/32000/Beszamoló_2017_20180621.pdf
- BOZSIK S. – SZEMÁN J.– MUSINSZKI Z (2019).: A társadalmi vállalkozások finanszírozási modelljeinek összefoglalása és adaptációja a B.-A.-Z. megyei problémákra. Pénzügy-számvitel füzetek IV Szerk. Bozsik S., 2018, Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc, 2019, 40-49.
- BOZSIK S. – SZEMÁN J.- MUSINSZKI Z.(2020): The Role of Human Resource Management Indicators Social Enterprises with Special Regard to the Social-Cooperatives. *European Journal of Social Sciences* 3: 2., 60-75.
- CSEKE B. (2020): Borsodba előbb érkezett meg az éhezés, mint a koronavírus. [online] https://index.hu/belfold/2020/04/03/koronavirus_szegenysegborsod_falvak_szendro_tornanadaska_tomor_kozmunka_tavoktatas_ehezese/, [2020. 04. 04.]
- CSEMÁNÉ VÁRADÍ E.- VINNAI E. – LENGYEL L. (2019): Fiatalok a digitális térben – egy Borsod megyei kutatás elsődleges eredményei, In: "Mérleg és Kihívások" XI. Nemzetközi Tudományos Konferencia (Szerk. Veresné Somosi M. - Lipták K.) Miskolc, Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kar, 384-392.
- European Job Monitor 2019. [online] https://www.eurofound.europa.eu/sites/default/files/ef_publication/field_ef_document/ef19036en.pdf, (2019. 12. 02.)
- FEJES J. B. (2014.): Mire jó a tanoda? *Esély* 26:4, 29-56.
- G. FEKETE É. - LIPTÁK K.: Közfoglalkoztatásból szociális szövetkezet? In: A területi fejlődés dilemmái (szerk. Lukovics M. - Zuti B.), Szeged, Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kar, 123-142.
- HERMANN Z. (2020): Hány diákhöz nem jut el az online távoktatás?. Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-tudományi Intézete. <https://www.mtakti.hu/koronavirus/hany-diakhoz-nem-jut-el-az-online-tavoktatas/12769/>, [2020. 04. 04.]
- JAKAB N. (2013): The maze around a social benefit. In: A Szociális segély csökkentésének hatásai a vidéki Magyarországon, 2012 (szerk. Nagy K.): interdiszciplináris dokumentáció, Budapest.: Pro Cserehát Egyesület, 1-43.
- JENEY L. – VARGA Á (2016).: A felzárkóztatás eredményei és kudarcai az Encsi járásban. *Területi Statisztika*, 56(2): 183–208; DOI: 10.15196/TS560205,
- LIPTÁK K. – SZENDI D. – MUSINSZKI Z.(2019): Munkaerő-piaci folyamatok elemzése az Abaúji térségben. *Észak- Magyarországi Stratégiai Füzetek*, 16:2, 22-30.
- MÉLYPATAKI G (2017).: Characteristics of Seasonal and Public Employment Relationships Linked to Agriculture. *Journal of Agriculture and Environmental Law*, 12:23, 64-90.
- MÉLYPATAKI G. (2020): A szociális törvény sajátos matematikája – a rászorultság vizsgálata a pénzbeli és a természetbeni ellátások esetében. *Jogtudományi Közöny LXXV*: 5. 216-222
- NEMES NAGY J. (1996): Centrumok és perifériák a piacgazdasági átmenetben, *Földrajzi Közlemények* 1996/ 1., 31-48.
- NÉMETHI R.: Közvetlen autóbusszjárat indult Hidasnémeti és Kassa között, [online].: <https://ujso.com/regio/kozvetlen-autobusszjarat-indult-hidasnemeti-es-kassa-kozott>, (2019. 12. 02.)

- SZELLŐ J. – SEBŐK M. (2018): A magyarországi munkaerőpiac jellemzői, rendszere, eszközei, In: A munka világa a 21. század elején, Szerk. Sebők M., Saxum, Budapest, 321-381
- SZEMÁN J.(2018): A szociális szövetkezetek működésének tapasztalatai Magyarországon, In: Néhány társadalomtudományi kutatás és innováció Szerk., Torgyik J., International Research Institute s.r.o. Komárno 2018, 60-68.
- TÉSITS R. – ALPEK B. L. – KUN A. (2015): Az új típusú szociális szövetkezetek területileg eltérő foglalkoztatási szerepe, Területi Statisztika, 55/3, 254-272.

KÖNYVSZEMLE

Kocziszky György

*Sikos T. Tamás (szerk.) (2019):
Az élelmiszer–ellátási láncok sérülékenysége*

<https://doi.org/10.32976/stratfuz.2020.25>

Az étellel való ellátottság az emberiség történetében mindig megkülönböztetett jelentőségű volt. Az éhség ui. nagy úr! Hatására, mint azt számos történelmi példa is igazolja, forradalmak, lázadások, felkelések, elvándorlások sora indult el.

A megfelelő mennyiségű, árfekvésű és minőségű élelmiszer biztosításának igénye tehát nem új. Az ellátás formája, csatornáinak szervezettsége, szereplőinek száma, a termelőtől a fogyasztóig tartó átfutás ideje, stb. azonban térben és időben változott és változik, ma is az adott közösség értékrendjétől, hagyományaitól, elvárásaitól, igényeitől és lehetőségeitől függően.

Az élelmiszer-ellátási láncok helyzete, működésének hatékonysága, biztonsága tehát kiemelt jelentőségű.

A jelenlegi pandémiával terhelt időszakunk, ill. a járvány hatására bevezetett korlátozó intézkedések hatására a korábbaknál is nagyobb figyelem kíséri az élelmiszer ellátást befolyásoló geopolitikai, társadalmi, agrárökonómiai és -ökológiai kérdéseket. Nem csak a szakpolitika, hanem az egyre tudatosabbá váló vásárlói kör is a korábbiaknál nagyobb figyelmet fordít az ellátási láncok hosszára, megbízhatóságára. Nem véletlen, hogy a könyv kiemelten foglalkozik az élelmiszer ellátási láncok sérülékenységevel és potenciális kockázataik kezelésével.

A fentiek ismeretében bizton állíthatjuk, hogy Sikos T. Tamás szerkesztette és a népes szerzőgárda által írt monográfia megjelenésének aligha lehetett kedvezőbb az időzítése.

A kötet az élelmiszer-ellátási láncok téma körének holisztikus feldolgozására vállalkozik, mint azt a fejezetek címei is igazolják: Az élelmiszer-kereskedelem – Bevásárlóközpontok (Sikos T. Tamás). A hazai és a nemzetközi élelmiszerláncok erőterei és szerepük (Sikos T. Tamás).

A fenntartható kereskedelem településhálózati adottsága, feltételei (Beluszky Pál). A rövid élelmiszerláncok szerepe a települések ellátásában (Szabó Dorottya, Juhász Anikó, Kujáni Katalin Olga). Az e-kereskedelem szerepe az élelmiszer-ellátásban (Kovács András). Az állami és önkormányzati közúthálózat kiépítettségének hatásai az alapellátásra (Tiner Tibor). Az élelmiszer-alapellátás logisztikai feltételei (Lakatos Péter). Az élelmiszer-ellátási lánc terror- és kiberfenyegetettsége (Horváth L. Attila). Kockázatmenedzselés az ellátási láncok működésében, az élelmiszer-kereskedelem kockázati modellje (Veresné Somosi Mariann). Közigazgatási interferenciák területei az élelmiszer-ellátásban (Tózsza István). Az élelmiszer-kiskereskedelem jövője (Sikos T. Tamás).

A tanulmányok meggyőzően igazolják, hogy a kereskedelem, ezen belül a kiskereskedelem egyrészt gazdasági, másrészt bizalmi okok miatt paradigmaváltás előtt áll. Ezen a területen is olyan új és még újabb technológiák jelennek meg, amelyeket egy-egy kereskedelmi egységen, a termelőknél és a beszállítókon túl a vásárlóknak is el kell sajátítaniuk.

A könyv szerzőinek érdeme, hogy felhívják az érintettek figyelmét arra, hogy aki ebből a technológiai megújulásból kimarad, az elmarad. Érdemes ezért idézni evvel kapcsolatban Sikos T. Tamás gondolatát: "Az okos-kiskereskedelem folyamatosan megjelenő újabb és újabb kibertechnikák szükségessé teszik a vásárlás egész folyamatának újraértékelését. Ebben az új rendszerben, az okos-kiskereskedelemben – „smart retailing” – megváltozik az eladók és a

vásárlók viszonya a vásárlási folyamathoz és annak technikájához. Mindezek révén a vásárlók egy kényelmesen és élményszerű világ részesei lehetnek.

A smart retailing nem más, mint a modern kiskereskedelmi technológiákat alkalmazó, innovatív értékesítési rendszer, amelyben a piac szereplői folyamatosan megújulnak, és megtanulják az újabb és újabb technológiák alkalmazását, használatát. Ezt az új rendszert teljes mértékben áthatja a robotika világa. A smart retailing keretei között rendkívül gyors a cégek reagálóképessége a piaci kihívásokra, valamint jelen van az „okospartnerekkel” való együttműködés a piaci versenyképesség megőrzése érdekében. Mindezek révén a vásárlók egy kényelmes és élményszerű világ részesei lehetnek.”

A könyv tanulmányai magas szakmai színvonalúak, stílusa olvasmányos, ábrái, térképei és táblázatai „beszédesekek”. A gondos szerkesztésnek köszönhetően a fejezetek logikailag jól illeszkednek, terjedelmükben és stílusukban összhangban állnak egymással. Így a recenzens jó szívvvel ajánlja nem csak a témához szorosan kapcsolódó (logisztikával, ellátási láncok menedzselésével, infrastruktúrák szervezésével, finanszírozásával, telephelyek kiválasztásával, élelmiszerek biztonságával, a rövid ellátási láncok kialakításával, a helyi termékek piaci menedzselésével, kockázatok kezelésével foglalkozó) szakmai kör, hanem minden a téma iránt érdeklődő figyelmébe!

Summaries

Egon Nagy

A change of world order in the shadow of the coronavirus epidemic

The uncontrollably spreading coronavirus epidemic in 2020 will not only cause economic hardship for the world, but may also become a catalyst for economic-power rearrangements. This initial thesis is all the more stuck on its feet because in the midst of the spread of the virus, a communication war between the United States and China unfolded with extraordinary vehemence, based on mutual accusations. In a global health emergency, China appears to be more crisis-resistant overall in economic terms, which could accelerate the U.S.-China hegemony shift in world politics. All this is exacerbated by the symptoms of internal instability, which show the forms of growing unrest in American society during the year of the presidential election and the dangers of disintegration in the European Union. Along these starting points and the premises analyzed in detail, which also outline past developments, the study seeks to substantiate our hypothesis of how a limited new Cold War between China and the United States may unfold in the future amid growing antagonisms and economic-power rivalries. We outline the contours of the groups of powers that will be embodied in this new world order, which is gradually becoming bipolar, through closer or looser alliances.

József Benedek

Examination of the socio-economic and sustainability conditions of social innovation in relation to Northern Hungary

The following study does not present the results of an empirical research, but a summary synthesis or “review” writing. Its aim is to evaluate the situation of social innovation in Northern Hungary, to interpret the relevant research results and to place them in a specific theoretical framework. Furthermore, with our study we want to make a summary of the factors determining the regional differences of innovation, which allows for a better understanding, following the example of Northern Hungary. The territorial focus sometimes narrows to Borsod-Abaúj-Zemplén county, considering that we mainly summarize the relevant results of the social innovation workshop established and operating at the Faculty of Economics of the University of Miskolc. The study also assesses the framework conditions for innovation and social innovation, explores the links between sustainability and innovation, and evaluates methodological and practical lessons from innovation potential measurements.

Gyulai Éva

The built heritage of the Northern Hungarian region

Closely related to the cultural and intellectual heritage is the “heritage of real estate”, ie the built environment, which, in addition to buildings and structures, also includes the connected parts of settlements, historical gardens, cemeteries, building remains and ruins. Some of them may be under monument protection, others may be classified as national or local - to be preserved - built heritage based on their historical, cultural and architectural value determined on the basis of scientific research and expert opinion.

Beáta Siskáné Szilasi

Emergence of social and settlement conflicts at the district level in the Northern Hungarian region - data and spatiality

The study presents some of the demographic and settlement surveys carried out within the framework of the EFOP application, using the statistical data of the settlements of three districts (Ózdi, Sátoraljaiújhely, Miskolc). We considered the settlements as the basic unit of spatial analysis, although our research did not cover the internal structural analysis of the settlements of the districts. There are significant differences between settlements in terms of demographic, migration and inequality characteristics. These differences determine the spatial structure of the country, the society, in which the level of development is well reflected. In the case of the three examined districts, it can be stated that the territorial difference in terms of the size category of the settlements has changed significantly in recent decades.

Dániel Orosz

Housing market trends in the Northern Hungary region

The present study analyzes the situation of the Hungarian housing market from the change of regime to the present day, with special regard to the development of the number, quality and prices of the housing stock in the Northern Hungarian region.

Gábor Mélypataki – Hilda Tóth

Employment issues, in particular legal and economic instruments beyond public employment, following the example of the Abaúj district

Within the framework of the present study, we would like to present the results of our research conducted in 2019, which sought to choose how employment relations and individual forms of social care relate to small settlements in the Abaúj region. Within the framework of the study, we mention alternative support for employment, but they also examine the role of social cooperatives as well as the situation of educational institutions. The aim of the publication is to take a snapshot of the legally relevant institutions, all of which are employment-related and important players in improving the employment situation in the region. The study presented how social benefits play or what opportunities they offer. We present the kindergartens, social cooperatives and each of the active employment policy instruments. Due to the time interval studied, the effects of COVID 19 cannot be covered, which suggests it.

Szerzőink

<i>Benedek József</i>	Ph.D. egyetemi tanár, Babes-Bólyai Tudományegyetem
<i>Gyulai Éva</i>	Ph.D, dr.habil. egyetemi docens, Miskolci Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
<i>Kocziszky György</i>	CS.C. professor emeritus, Miskolci Egyetem, Gazdaságtudományi Kar
<i>Mélypataki Gábor</i>	Ph.D. egyetemi adjunktus, Miskolci Egyetem, Állam-és Jogtudományi Kar
<i>Nagy Egon</i>	Ph.D. egyetemi docens, Babes-Bólyai Tudományegyetem
<i>Orosz Dániel</i>	tanársegéd, Miskolci Egyetem, Gazdaságtudományi Kar
<i>Tóth Hilda</i>	Ph.D. egyetemi docens, Miskolci Egyetem, Állam-és Jogtudományi Kar

Szerzőink figyelmébe

A szerkesztőség kéri a szerzőket, vegyék figyelembe a formai megjelenésre vonatkozó alábbi szempontokat:

Terjedelem, kiegészítések:

A „Tanulmány” rovatban maximálisan 35.000, a többi rovatokban maximálisan 18.000 karakter terjedelmű tanulmány közölhető.

A tanulmány elejére öt soros összefoglalót, valamint 3-5 kulcsszó megnevezését és JEL-kód meghatározást kérünk.

A szöveget fájlban kérjük leadni, lemezen vagy e-mailen. (MS WORD bármelyik változatában lementve.)

Kb. 10-15 sorban rövid összefoglalót kérünk a tanulmányról angolul, valamint a cikkben szereplő ábrák és táblázatok címét is kérjük angolul.

Kérjük a szerző adatainak megadását az alábbiak szerint: név, tudományos fokozat, beosztás, munkahely

Szöveg formázása

Oldalméret: JIS B5 – 18,2 x 25,7 cm.

Margók: fent: 2,22, alul: 2,5, balról: 2,5, jobbról: 2 cm; fejléc és lábléc: 1,25 cm.

Betűtípus és betűméret: Times New Roman 10-es, a jegyzetek 9-es betűmérettel.

Bekezdések: cím után nincs behúzás, egyébként 0,7 cm, a bekezdések között sorkihagyás nincs.

Címek: stílusbeállítás nélkül, fő cím és a fejezetek címei vastag, az alfejezetek címei vastag és dőlt betűtípussal.

Szövegek kiemelések: szimpla dőlt betűtípussal.

Ábrák, táblázatok:

Terjedelmi okok miatt kérjük, hogy egy tanulmányban legfeljebb 4-5 ábra szerepeljen.

Az ábrákat (pl.: térképek, diagramok, rajzok, fényképek) és táblázatokat megfelelően formázva a szövegbe építve kérjük elküldeni. A fénymásolással, szkenneléssel készült ábrákat nem tudjuk elfogadni, mert a nyomda számára nem megfelelő a minőségük. Színes ábrák közlésére sincs módunk. Mindenképpen szükséges az ábrák és táblázatok külön számozása (pl.: 1. ábra; 2. ábra; 1. táblázat; 2. táblázat), s hivatkozásuk pontos feltüntetése a szövegekben, zárójelben, döntve: (1. ábra) vagy (1. táblázat).

Az ábra címét az ábra alatt, középen elhelyezve, a táblázatok címét a táblázat fölött balra igazítva kérjük elhelyezni. Az ábrák és táblázatok alatt fel kell tüntetni a forrást is. Ha saját készítésű az ábra, akkor a „Forrás: Saját szerkesztés, ill. Saját számítás.” megnevezést kell használni.

Irodalmi hivatkozások, jegyzetek:

Az irodalmi hivatkozásokat minden esetben kérjük feltüntetni, a szerző vezetéknevét és a kiadását évtől zárójelbe téve. Pl.: (Conti 1993). Pontos idézetnél az oldalszám is szükséges. Pl.: (Conti 1993, 76) vagy (Conti 1993, 76-86). A hivatkozások ne lábjegyzetként, hanem csak a fent leírt formában kerüljenek a szövegbe.

Az irodalomjegyzékben csak olyan tételek szerepeljenek, amelyekre a szövegekben hivatkozás található, s minden meghivatkozott irodalmat feltétlenül fel kell tüntetni az irodalomjegyzékben.

A jegyzeteket kérjük a szöveg végén, számozott formában elhelyezni. A jegyzetek a főszöveg kiegészítéseit tartalmazzák, ne legyen bennük pl. ábramagyarázat, hivatkozás.

A szöveg után kérjük beírni az irodalomjegyzéket, a következő alapformákban:

Könyv: szerző (megjelenés éve): *A mű címe*. A kiadás helye: a kiadó neve.

Folyóirat: szerző(k) (a megjelenés éve): A cikk címe. *A folyóirat neve*. (Az évfolyam sorszáma), a szám sorszáma, a cikk kezdő és befejező oldalszáma.

Gyűjteményes kötetben szereplő cikk: szerző(k) (a megjelenés éve): A cikk címe. In: *A gyűjteményes kötet címe*. (szerk. vagy ed(s): Szerkesztő(k) neve), a kiadás helye: a kiadó neve, a hivatkozott írásmű kezdő és befejező oldalszáma.

Példák:

CRONAUGE, U. (1992): Kommunale Unternehmen. Berlin: Erich Schmidt Verlag

ALCHIAN, A.-DEMSETZ, II. (1972): Production, information costs and economic organisation. *America Economic Review*, 2. 775-795.

PÉTERI G. (1991): Az önkormányzatok és oktatási intézményeinek viszonya, finanszírozási kérdések. In: *Önkormányzat és iskola*. (szerk.: Kozma T.) Budapest: Oktatókutató Intézet, 122-154.

Köszönjük!

Szerkesztőség